

ЖАҲОЛАТ ТЎСИҒИ

«Жаҳолатнинг тўсиғи ва унинг ақийда ва тавҳид масалаларига таъсири
ҳақида фойдали хулоса»

(ОРИЗУЛ ЖАҲЛ)
мухтасари

Муаллиф

Доктор Абул Уъло ибн Рошид Абул Уъло Рошид

Китоб аслини текшириб, тақдим қилган кибор уламолар ҳайъати аъзоси:
Аллома, доктор Солиҳ ибн Фавзон ибн Абдуллоҳ ал-Фавзон.

Ушбу китобни тақдим қилган шайхлар

*Аллома Абдулазиз ибн Абдуллоҳ Рожиҳий
Аллома Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон Саъд*

*Доктор Абдуллоҳ ибн Абдураҳмон Жарбуъ
Доктор Зиёб ибн Саъд Оли Ҳамадон Ғомидий*

*Шайх Носир ибн Аҳмад Суҳожий
Шайх Иъсом ибн Бадийъ Хозрожий*

Барча ҳуқуқлар нашриётга оид.

Китобдаги матнлардан интернет ёки бошқа жойларда рухсатсиз кўчириб фойдаланиш, шунингдек ушбу китобни рухсатсиз нашр этиш тақиқланади.

Мутаржим: Абу Солиҳ

Муҳаррир: Азамат Хўжа

Техник муҳаррир: Абу Талҳа

Лойиҳа фикри: Абдуллоҳ Умар

Таҳририят сўзи:

Қўлингиздаги ушбу асар — «Жаҳолат узри ва унинг ақида ҳамда тавҳид масалаларига таъсири ҳақида фойдали мухтасар» номли китобнинг ўзбекча нашри бўлиб, у машҳур «أهل السنة والجماعة عارض الجهل وأثره على أحكام الاعتقاد عند» асарининг қисқартирилган ва хулоса баёнидир.

Асарда жаҳолатнинг эътиқод ва тавҳид масалаларидаги таъсири, узр ва шаръий ҳукм қоидалари ҳамда уламолари манҳажи илмий ва тартибли услубда тушунтирилган. Китоб асосли ва мантиқий бўлиб, ўқувчига мавзуларни тўғри англаш ва илмий хулоса чиқариш имконини беради.

Бу асар ақида ва тавҳид илми билан шуғулланувчи талабалар, даъватчилар ва тадқиқотчилар учун ишончли илмий қўлланма сифатида тақдим этилади.

«Рисолат» нашриёти, 2024 йил.

Таржимондан кириш сўзи

Даставвал, китобнинг номи билан яқинроқ танишиб, у ҳақида тўғри тасаввурга эга бўлиб олишни маъқул кўрдим, негаки ушбу китоб илмий услубда ёзилгани учун кўпчиликда китобдаги мавзулар ҳақида маълумотлар бўлса-да, лекин нозик жиҳатларини тўғри тушуниш ва соғлом тасаввурга эга бўлиш лозим. Шу боис ҳар қандай китоб таржимасида етарли маълумот бўлиши учун энг аввал хос атамаларини тўғри англаб етишни афзал деб биламан, ушбу китобдаги мавзулар ва масалалар бевосита китоб номи билан боғлиқ бўлгани сабабли, китобнинг номига батафсил тўхталиб ўтиш лозим бўлди ва ўз навбатида бунинг ортидан китобдаги мавзуларни тушунтириб келади.

Арабча «عارض الجهل» атамаси таржимада «жаҳолат ҳолати», «жаҳолат тўсиғи» ёки «жаҳолат сабаби» каби мазмунларни англатади. Бу атама ўзида маълум бир ҳолатни ёки маълумот етишмаслиги оқибатида келиб чиқадиган ҳолатларни тасвирлайди. У ақида ва тавҳид каби исломий тушунчаларда тушунмовчилик, хато эътиқод ёки билимсизлик сабабли юзага келадиган муаммоларга ишора қилади.

Табиийки, «عارض الجهل» ўз моҳиятида кучли ҳодисани англатмайди, балки маълум бир вазият ёки ҳолатни кўрсатади.

«عارض» сўзининг маъноси: Араб тилида «عارض» сўзи вақтинчалик ҳолат, тасодифий ҳодиса ёки тўсиқни англатади. Шу сабабли, бу ерда «жаҳолат ҳолати» ёки «жаҳолат сабаби» деб таржима қилиш мазмунан аниқроқ.

Исломий ақидада «жаҳолат» баъзан таълим ва тушунтириш орқали ҳал этиладиган вазият бўлиб, уни муолажа қилиш лозим, деб қаралади.

Демак, «عارض الجهل» нинг энг яқин ва тўғри таржимаси «жаҳолат ҳолати» ёки «жаҳолат тўсиғи» бўлади. Бу атама мазмунга [контекстга] қараб «жаҳолат сабаби» деб ҳам тушунилиши мумкин.

Яна бир жиҳатдан олиб қаралса, «عارض» калимаси араб тилида ушбу сўздаги феълни бажарган фоилга нисбатан ишлатилади, яъни феъл бажарувчиси маъносида келиши керак, бироқ, айтилсаки; ундай бўлса нега иш ҳаракатнинг бажарувчиси, деб маъно берилмади?

Жавоб шундай: «عارض» сўзи «عرض» феълидан келиб чиққан бўлиб, у тилда «кўрсатмоқ», «таклиф қилмоқ» ёки «вужудга келмоқ» маъноларида ишлатилади. «عارض» луғатда, асосан, қуйидаги маъноларга эга бўлиши мумкин:

– Феълий исм сифатида: Бажарувчини англатади, яъни бирор нарсага қаршилиқ қиладиган, йўлга тушадиган ёки тўсиқ бўладиган ҳолат ёки шахс. Бу маънода «қаршилиқ қилувчи», «тўсиқ» ёки «пайдо бўлган ҳолат» сифатида тушунилади.

– Воқеий ёки тасодифий ҳолат: Араб тилида «عارض» сўзи баъзан вақтинчалик ва тасодифий ҳолатларни англатади, масалан, касаллик ёки бирор муаммо. Бу контекстда вазият ёки ҳолатни кўрсатади.

Шу боис «عارض الجهل» бирикмасида сўзнинг маъноси сиёққа-контекстга боғлиқ. Бу ерда «جهل» (жаҳолат, нодонлик, билимсизлик) тасвирланаётган нарса бўлиб, «عارض» унинг «ҳолатини ёки оқибатини» билдиради. Бинобарин, бу ерда «бажарувчи» эмас, балки «вужудга келган ҳолат» маъноси яхшироқ тушади.

Шунингдек: Грамматик контекст: «جهل» бу ерда «عارض» сўзининг «мубтадо»си (яъни таърифланувчи нарса) сифатида келади. Демак, «جهل» унинг натижаси ёки таъсири сифатида қаралади.

Исломий атама (терминология): Исломий ақидада «жаҳолат» бир шахснинг ҳаракати ёки натижаси эмас, балки унинг ақлидаги ёки тушунчасидаги умумий ёки хос ҳолатни англатади. Шу сабабли, «жаҳолат ҳолати» ёки «жаҳолат тўсиғи», деб талқин қилиш маъно жиҳатдан тўғри келади, деб билдим.

Хулоса, агар сўзни чуқурроқ талқин қилсак, «عارض الجهل» ни «жаҳолат сабабчиси» деб талқин қилиш ҳам мумкин бўлади. Аммо бу ерда «عارض» кўпроқ «вужудга келган ҳолат», «тасодифий ҳолат» ёки «тўсиқ» маъноларида қўлланилаётгани аниқ. Шундай қилиб, контекстга қараб уни «жаҳолат ҳолати» ёки «жаҳолат тўсиғи», деб таржима қилиш аниқроқ маънони ифода қилади.

Иккинчи қисми бўлган «جهل» сўзига келсак, унинг ўзбек тилидаги маъноси бу ерда: билимсизлик, нодонлик ва жаҳолат, деб берилган. Аммо, жаҳл деб таржима қилишлик унчалик тўғри бўлмайди, сабаби жаҳл сўзи ўзбек тилида кўчма маънога эга бўлган сўзлардан бирига айланган бўлиб, у - асаб ва ғазаб ҳолатларини англатадиган туйғуни ифодаловчи сўзга айланган, мисол учун: «Жаҳл келса; ақл кетар», «жаҳли бурни учида экан», «жаҳл устида», дейилади, яъни аччиқ қилиш, ғазаб каби. Шунинг учун «жаҳлдор», «жаҳлли», «жаҳлланмоқ», деб – аччиғи тез шахсга ёки ғазабли ҳолатга айтилади.

Шунингдек, «жоҳил» маъносини бериш ҳар доим ҳам унчалик тўғри эмас, чунки жоҳил дейилса хулқи ёмон ва гуноҳкор шахсга нисбатан ишлатилиши кучайган: «Жаҳл – жоҳилнинг қуролидир». Гарчи «жаҳл», «жаҳолат», «жоҳил» калималари: билимсизлик, илмсизлик, савиясизлик, ўқимаган, нодон каби маъноларини билдирса ҳам.

Шунинг учун контекстга қараб мазкур атамаларни китобдаги таржимада қуйидаги тўрт бандда зирк қилинажак сўзлардан бирини комбинация тарзида ишлатишимиз ҳам мумкин, қуйида уларни

яхшироқ тушуниш учун кунимзда тез-тез ишлаб турган мақоллар билан изоҳ қилган ҳолда келтираман:

1. **Жаҳолат.** Билимсизликка нисбатлаш маъносини ифода қилади. Муболаға учун қоралаш сифатида ҳам қўлланади: эй Аллоҳ! Бизларни жаҳолат ботқоғидан қутқар, деб дуо сўрашлик.
2. **Билимсизлик.** Илм ва маърифатдан беҳабар бўлиши. Ёки керакли маълумотни билмаслик ҳам шу сўздаги маънода.
3. **Нодон.** Мақол: «Сўзлагувчи нодон бўлса, эшитувчи доно бўлсин». Яна у қуйидаги сифатларга далолат қилади: Жоҳил, онги паст, илмсиз; калтафаҳм, бефаросат, аҳмоқлик.¹
4. **Жоҳил** ва **жоҳиллик.** Мақол: «Жоҳилликдан жон чиқар, қобилликдан донг чиқар». Яъни билимсиз одамлардан фақат жон чиқади, зотан барча одамдан ҳам жон чиқади, лекин олим ва доно одамнинг ному нишони бўлади.²

Аммо, жоҳилият ва жаҳолатпараст сўзлари бошқа маънода келади. «Жоҳилият» бу ислом келишидан олдинги замон бўлиб рисолатдан кейин мутлақ яқунланган, лекин айрим асоратларини турли замон ва маконда учраши кутилади. Чунки пайғамбарлар рисолати билан мана шунга қарши курашиб келган. «Жаҳолатпараст» эса эски одатларга берилиши маъносида бўлиб, ҳар ким ўзи эскилик ва қолоқлик, деб билган нарсага нисбатан ишлатадиган нисбий тушунчада ҳам қолган.

Билимсизлик ҳолати ва унинг ақида ҳамда тавҳид масалаларига таъсири ҳақида қуйидагиларни қайд этиш мумкин:

Таърифи: Нодонлик ёки жаҳолат — билим ва фаҳм етишмаслиги ёки мавжуд билимни тўғри қўллай олмаслик ҳолати. У ақида ва тавҳидда нотўғри тушунчалар ва амаллар пайдо бўлишига олиб келади.

¹ «Ўзбек тилининг изоҳли луғати», 3/48. Ўзб. нашри..

² Қаранг: «Ўзбек тилининг изоҳли луғати», 2/78, 109; 3/48. Ўзб. нашри..

Унинг ақидага таъсири:

- У инсонни нотўғри эътиқод ва хурофотларга эргашишга етаклайди.
- У инсонни Аллоҳнинг зоти, исм ва сифатлари тўғрисидаги нотўғри тушунчаларга йўналтириши мумкин.
- Билимсизлик сабабли баъзи бир инсонлар ширкка ёки бидъатларга тушиб қолиши мумкин.

Хусусан тавҳидга таъсири:

- Нодонлик тавҳидни тўғри тушунилмасликка олиб келади. Масалан, ибодатда Аллоҳга ихлос ва холисликни таъминлай олмаслик.
- Инсон ўзи билмасдан, Аллоҳдан бошқа бировга сажда ёки ибодат қилиш каби ширк амалларини содир этиши мумкин.

Нодонликка қарши чоралар:

- Исломий илмни тарқатиш ва илм ўрганишни тарғиб қилиш.
- Қуръон ва суннатга амал қилиш орқали тўғри ақида ва тавҳидни шакллантириш.
- Нодонлик сабабли тарқалган хато эътиқодларни рад этиш ва тўғри тушунчаларни баён қилиш.

Жаҳолат тавҳид ва ақиданинг бузилишида асосий сабаблардан бири бўлиб, унга қарши курашиш учун илм ва маърифатни авж олдириш муҳим аҳамиятга эга.

Муҳим атамалар

Қўшимча маълумот қаторида китобда келган муҳим истелоҳларни ва уларнинг таржималари билан изоҳ келтириб ўтиш ҳам ўринли бўлади:

المَعْلُومُ مِنَ الدِّينِ بِالضَّرُورَةِ

Исломий илмларда муҳим ақийдавий ва фикҳий атама бўлиб, унинг маъноси: ҳар бир мусулмон учун ўз-ўзидан аниқ ва шубҳасиз маълум бўлган, далилсиз ҳам тан олинадиган диний ҳукмларни ифодалайди.

Таржимаси:

1. «Динда зарурий равишда маълум бўлган нарсаси».
2. «Диндан зарурат сабабли маълум бўлган ҳукмлар».
3. «Динга оид ўз-ўзидан аниқ ва зарурий равишда маълум нарсалар».
4. «Ислом динидан экани маълум бўлган зарур ишлар».

Изоҳ:

Бу тушунча ислом фикҳи ва ақидасида муҳим ўрин тутди. Унга қуйидаги муҳим нарсалар киради:

- Тавҳид: Аллоҳнинг борлиги ва ягона эканлиги.
- Нубувват: Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг энг охириги пайғамбарлиги.
- Ислом арконлари: Намоз, закот, рўза ва ҳаж каби фарз амаллар.
- Ҳаром ишлар: Зино, қотиллик, арақ ичиш, рибо каби ҳаром ишлар.

- Ғайбга тааллуқли ишлар: ўлим, охират, қайта тирилиш, жаннат ва дўзах каби ишлар.

- Исломни бузувчи амаллар: Ширк, дин устидан истехзо қилиш, Аллоҳ ва Расулини инкор қилиш, хабарларини ёлғон дейиш, ҳукмларини бекор қилиш, сеҳр, Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам йўлидан бошқасининг йўлини тўғри, деб билиш ва ҳоказо.

Бу нарсалар шунчалик аниқ ва ошкорки, ҳар бир оддий мусулмон уларни билади ва уларга ишониш ҳатман лозим.

Шу сабабли, «المَعْلُومُ مِنَ الدِّينِ بِالضَّرُورَةِ» га тегишли бирор нарсa инкор қилинса, ҳатто баъзилари тарк қилинса ёки билмай қолишнинг ўзи куфрга олиб боради.

المَسَائِلُ الظَّاهِرَةُ

Ақийда ва фикҳда ишлатиладиган атама бўлиб, «ошкора масалалар» ёки «очиқ-ойдин масалалар» ёки «маълум масалалар», деб таржима қилиниши мумкин.

Таржимаси:

1. «Ошкора масалалар».
2. «Очиқ-ойдин масалалар».
3. «Ҳаммага маълум бўлган ҳукмлар».
4. Ёки «зоҳирий масалалар-ишлар», деб таржимасиз келтирса ҳам тушунарли бўлади.

Изоҳ:

Бу тушунча одатда шариатда ҳамма учун аниқ ва тушунарли бўлган ҳукмларни англатади. Бундай масалалар:

- Ҳар бир мусулмон билиши лозим бўлган аниқ ва умумий ҳукмлар, бу юқоридаги атамадан зиёда ўлароқ бошқа кўпгина ҳукм ва хабарларни ҳам ўз ичига олади, масалан: беш вақт намоз фарзлиги билан бирга унинг ёнидаги ротиба суннатлар, витр намози ва бошқа маълум бўлган намоз турларини ўз ичига олади

- Кўпчиликка маълум бўлган ва ихтилофсиз қабул қилинган масалалар. Шунинг учун, баъзи замон ва баъзи маконларда одамларга махфий бўлиб қолиши мумкин, шунингдек - бу ишларда кўпинча ҳужжатни барпо қилмасдан олдин шахсларга нисбатан ҳукм чиқарилмайди. Илло агар бу атама олдинги атама билан бир маънода қўлланилса унинг маъносида тушунилади.

Демак, бу атама «المَعْلُومُ مِنَ الدِّينِ بِالضَّرُورَةِ» тушунчасига яқин, лекин ундан фарқ қилади. «المَسَائِلُ الظَّاهِرَةُ» умумий мусулмонлар учун равшан бўлган ҳукмларни қамраб олса, «المَعْلُومُ مِنَ الدِّينِ بِالضَّرُورَةِ» эса зарурий ва инкор қилинса, аниқ куфрга олиб боровчи масалаларни ўз ичига олади.

المَسَائِلُ الْحَقِيقِيَّةُ

Ақийда ва фикҳда ишлатиладиган атама бўлиб, «махфий масалалар» ёки «нозик (зиёда тушунчани талаб қилувчи) мураккаб масалалар» деб таржима қилиниши мумкин.

Таржимаси:

1. «Кўпчиликка номалум бўлиб қолган масалалар».
2. «Нозик масалалар».
3. «Мураккаб масалалар».
4. Ёки «чуқур билим талаб қилувчи масалалар» таржималари бу атаманинг маъносига энг яқин бўлади. Зотан бундай ишларни асосан олимлар англайди.

Изоҳ:

Бу тушунча мураккаблиги ва кўпчилик учун тушуниш қийин бўлгани сабабли ҳаммага маълум бўлмаган масалаларга нисбатан ишлатилади. Бундай масалалар:

- Фақатгина илм аҳли ёки мутахассис уламолар тушуна оладиган мураккаб ҳуқуқий ёки ақийдавий мавзуларни ўз ичига олади.
- Ихтилофли ёки далиллари мукаммал ўрганилиши лозим бўлган ҳукмлар.
- Тафсир, ҳадис ёки фикҳда чуқур билим талаб қилувчи масалалар ва ҳоказо.

«المَسَائِلُ الظَّاهِرَةُ» ва «المَسَائِلُ الْخَفِيَّةُ» ўртасидаги фарқ:

1. «المَسَائِلُ الظَّاهِرَةُ» (ошкора масалалар) – барча мусулмонлар биладиган очиқ-ойдин ҳукмлар (масалан, беш вақт намоз, рибо ҳаромлиги).
2. «المَسَائِلُ الْخَفِيَّةُ» (махфий масалалар) – оддий мусулмонлар эмас, балки илм аҳли тушуниши мумкин бўлган мураккаб ва тафсилотли масалалар (масалан, тафир масаласидаги тафсилотлар, баъзи ихтилофли фикҳий ҳукмлар).

الْبَرَاءَةُ الْأَصْلِيَّةُ

Ислом фикҳи ва ақийдасида муҳим тушунча бўлиб, у инсоннинг аслида ҳеч қандай мажбурият ва айбсиз ҳолда ҳур ўлароқ туғилиш маъносини англатади. Бу тушунча, айниқса, ҳуқуқий ва ақидавий

масалаларда, хусусан, ҳукм ва мажбуриятларни белгилашда қўлланилади.

Демак, инсон зиммасида бирон мажбурият йўқ бўлган ҳолати, магар бу ҳурлик Унинг яратувчиси томонидан чегараланиши мумкин холос, яъни буюрган шариати билан.

Таржима:

Шунинг учун «الْبَرَاءَةُ الْأَصْلِيَّةُ» ўзбек тилида «**Аслий поклик**» ёки «**Аслий бегуноҳлик**» деб таржима қилинса, унинг маъноси аниқроқ ифодаланади.

Изоҳ:

- **Фикҳий маънода:** Бирор шахсга айб ёки масъулият юкланиши учун далил керак. Акс ҳолда, у «аслий айбсиз ва ҳур» ҳолатида қолади. Масалан, бир инсон гуноҳ ёки жиноят содир этгани исботланмагунча, у бегуноҳ ҳисобланади. Жумладан унга мажбуриятни ҳам, ҳақ-ҳуқуқни ҳам – Холиқи тарафидан юкланмагунча ҳурдир.
- **Ақийдавий маънода:** Инсон фитратан пок ва гуноҳдан холи ҳолда, ислом табиатида дунёга келади. Бундай тушунча, айниқса, ақийдавий масалаларда инсоннинг асл ҳолати сифатида баҳоланади.

Масала: «Бароатиз зимма» («الْبَرَاءَةُ الدِّمَّةُ») ва «бароатул аслия» («الْبَرَاءَةُ الْأَصْلِيَّةُ») фарқи.

1. «الْبَرَاءَةُ الْأَصْلِيَّةُ» – **Аслий поклик ва бегуноҳлик.**

Бу атамага кўра, ҳар бир инсон аслида ҳеч қандай мажбуриятсиз ва гуноҳсиз туғилади. Бу принцип фикҳий қоида сифатида қўлланилади:

Ақида ва фикҳдаги аҳамияти:

- Ақийдада: Ҳар бир инсон аслида гуноҳ ва жавобгарликдан озод ҳолда туғилади. Фақат далиллар билан исбот қилинган ҳолатдагина бирор инсонга жавобгарлик юклатилади, ёки гуноҳкор деб топилади.

- Фикҳда: Агар бир шахс бирор мажбуриятни бажаришга мажбурланса, бу мажбурият аниқ далил билан собит бўлиши керак. Масалан, бир инсон қарздорликда айбланса, буни даъво қилувчи далил келтириши керак, акс ҳолда у аслида озод ҳисобланади. Ёки бирон айблов қўйилса ҳам, то исботлангунча у покдир.

2. «الْبَرَاءَةُ الدِّمَى» – Зимманинг поклиги – жавобгарликдан халос бўлиш.

Бу тушунча инсон зиммасига бирор мажбурият юклатилгандан кейин у мажбуриятдан озод бўлишини билдиради.

Фикҳдаги татбиқи, масалан:

- Бир инсон қарздор бўлса ва қарзини қайтарса, унинг «бароатиз зимма» (қарздан халос бўлиши) вужудга келади.

- Бирор киши қасам ичса ёки гуноҳ қилса ва бу учун у каффорат берса, унинг зиммаси жавобгарликдан тозаланади.

- Қозилик ишларида бирор шахсга қарши даъво қилинса ва у бегуноҳ экани исботланса, у бароатиз зимма ҳукмига эга бўлади.

Хулоса:

1) Бароатул аслия – Инсон аслида жавобгар эмас. Ҳеч қандай далилсиз унга мажбурият юклатилмайди.

2) Бароатиз зимма – Агар инсонга бирор мажбурият юкланган бўлса, у бу мажбуриятни бажарганидан кейин зиммаси пок бўлади.

إِقَامَةُ الْحُجَّةِ

Бу атама кўпинча ақида ва шаръий ҳукмларда аҳамият касб этади, айниқса, кимнидир гуноҳкор ёки кофир деб ҳисоблашда.

Таржима:

1. «Ҳужжатни қоим қилиш».
2. «Далил-ҳужжатни етказиш».
3. «Ҳужжатни барпо қилиш».
4. Ёки «ҳужжатни қатъий равишда исботлаш» деб таржима қилиниши мумкин.

Бу тушунча шахсга далил-ҳужжатни етиб бориши ёки унга далилни тўлақонли ва равшан тарзда етказиш, уни тушуниши учун барча зарур шарт-шароитларни яратиш маъносини англатади.

Яъни, кимгадир бир масалада далил ва ҳужжатни етказмасдан уни айблаш ёки ҳукм чиқариш мумкин эмас.

Мулоҳаза: Ҳужжатни қоим «إِقَامَةُ الْحُجَّةِ» қилиш икки хил тушунчани ўз ичига олади:

1. Ҳужжатни етказиш («تَبْلِيغُ الْحُجَّةِ») – Тавҳид ва дин асосларини билишга фақат ҳужжатни етказиш етарли бўлади, гарчи тушунишга қодир бўлиб тушунмаса ҳам; Агар бирор киши Қуръон нозил бўлганини ёки Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи васалламнинг пайғамбарлигини эшитса, ҳатто тушунмаса ҳам, ҳужжат у кишига қоим бўлган ҳисобланади. Чунки бу масалаларда далилнинг ўзи етарли бўлиб, унинг ҳидоятга сабаб бўладиган даражада

тушунилиши шарт эмас. Ўз тилида англаб етиши ёки бунга имкони бўлса ҳам етарли ҳисобланади.

2. Ҳужжатни тушунтириш ва тушиниш («فَهْمُ الْحُجَّةِ وَبَيَانُهَا») – Бу асосан мураккаб ва ижтиҳодий масалаларга тегишли бўлиб, киши далилларни тушунтириши учун зарур бўлган шаръий илмларга эга бўлиши зарур. Чунки тушунарсиз бўлиб қолган масалани мутахассислар тарафидан оми мусулмонларга тўлақонли равишда англатади. Масалан, баъзи ихтилофли фикҳий ёки ақидавий масалаларда инсонга фақат далилни етказиш кифоя қилмайди, балки унинг моҳиятини тушунтириш ҳам талаб этилади.

Ушбу мулоҳаза остидаги икки фарқликни яхши билиб олиш ва уларни ажратиб олиш лозим. Чунки биринчи тушунча аввал айтиб ўтилган зоҳирий масалаларга махсус. Аммо, иккинчи тушунча эса махфий масалалар учун татбиқ қилинади.

Шунинг учун «إِقَامَةُ الْحُجَّةِ» ни ўзбекчага «**ҳужжатни қоим қилиш**», деб таржима қилиш – тўғри ва кенг қамровли маънони акс эттиради. Ўрни келганда «تَبْلِيغُ الْحُجَّةِ» ва «فَهْمُ الْحُجَّةِ وَبَيَانُهَا» ни фарқини билиб ўз ўрнида ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлади, акс ҳолда қоришиқлик натижасида турли ихтилоф ва даъволар пайдо бўлади.

حديثُ العهدِ بالإسلام

Янги мусулмон бўлган шахс ҳали шариат ҳукмларини тўлиқ билмагани учун, унга муайян аҳкомлар юзасидан енгиллик берилиши мумкин, масалан, баъзи фарзлардан вақтинчалик озод қилиниши ёки уларни ўрганишга вақт берилиши мумкин. Шу сабабли, у баъзи зоҳирий бўлмаган ишларда «узрли жоҳил» ҳисобланиши ва унинг ҳукмлари бошқаларга нисбатан енгилроқ бўлиши мумкин.

Таржимаси:

1. Исломга янгидан кирган ва ҳали исломий таълимотлар билан етарлича танишмаган шахс.
2. Исломни яқинда қабул қилган киши.
3. Янги мусулмон.
4. Исломни энди кирган, ундаги кўп ишларни билмаганлар.

Изоҳ:

Бу атама исломни яқинда қабул қилган одамни англатади. Бундай шахс ҳали исломий ақидалар, ибодатлар ва аҳкомлар ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлмаслиги мумкин, одатда бундай одамлар тавҳид калимасини нутқ қилиб гувоҳлик берган бўлади. Шу сабабли, унга нисбатан юмшоқлик ва мулойимлик билан муомала қилиш лозим, чунки у ҳали янги муҳитга мослашиш жараёнида бўлади.

Тақсимооти:

- **Исломга янгидан кирган киши:** бугун ёки яқин кунларда исломни қабул қилган шахс бўлиши мумкин.
- **Исломий таълимотлардан беҳабар шахс:** исломни қабул қилган бўлса-да, ҳали унинг аҳкомларини яхши билмайдиган.
- **Исломни қабул қилганига анча бўлса-да, ҳали барқарор илм олмаган шахс:** исломда бироз вақт ўтказган, аммо ҳали асосий илмларни ўзлаштирмаган одам.

Ақийда ва ақидавий масалаларда:

Исломни яқинда қабул қилган одам айрим ақидавий тушунчаларни яхши англамаган бўлиши мумкин, голибан шундай бўлади, шунинг учун у хужжат билан далил келтириш ва аста-секин ўргатишга муҳтож бўлади.

Даъват ва тарбияда:

Даъватчилар ва уламолар бундай шахсларга нисбатан мулойимлик ва сабр билан ёндашиши керак, чунки улар ҳали янги муҳитга мослашиш жараёнида бўлади.

مَنْ نَشَأُ بِإِدَائِهِ بَعِيدَةً

Диний билимлардан узоқда ўсган одам баъзи ибодат ва аҳкомларни билмаслиги мумкин. Шу сабабли, у баъзи зоҳирӣ бўлмаган ишларда «узрли жоҳил» ҳисобланиши ва унинг ҳукмлари бошқаларга нисбатан енгилроқ бўлиши мумкин.

Таржима:

1. Одамлардан узоқда, чўл ёки таълим берилмайдиган қишлоқларда вояга етган ва унга диний билимлар етказилмаган одамлар.
2. Бугунги кунда интернет тармоқлари етмаган жойларда яшаган одамлар ҳам, Африканинг жанубий қисмларидаги аҳоли, ёки Амазонка ичида яшайдиган (ёввойи) одамлар каби.

Изоҳ:

Бу атама илм ва диндан узоқда қолган кишини англатади. Бундай инсон кўпинча илм аҳли ва диний марказлардан узоқ жойда туғилиб ўсган бўлади, даъватлардан узоқ бўлади, шунинг учун исломий таълимотлардан беҳабар бўлиши мумкин, ғолибан баҳабар бўлиши аниқроқ. Унинг бундай ҳолати эътиборга олинishi ва унга нисбатан ҳукм чиқаришда инобатга олиш лозим.

Тақсимоатлари:

- **Чўлда ёки ўрмонда ўсган киши:** одамлардан узоқда, чўл ва алоқа узулган қишлоқларда вояга етган шахс.
- **Диний илмлардан беҳабар инсон:** исломий таълимотлар унга етиб бормаган, шу сабабли дин ҳақида маълумоти жуда кам.
- **Илм олиш имкониятидан маҳрум шахс:** ҳаёт шароитлари ёки бошқа сабаблар туфайли диний билимлардан узоқ қолган ёки имкон тополмаган кишилар.

Таълим ва тарбияда:

Бундай инсонларга нисбатан махсус ўқув ва тарбия дастурлари ишлаб чиқилади, чунки улар тўғридан-тўғри диний муҳитда ўсмаган бўлади.

Жамиятда ва даъват ишларида:

Даъватчилар бундай кишиларга алоҳида ёндашиб, уларга босқичма-босқич илм ўргатишга эътибор қаратишлари лозим.

Хулоса:

- **Биринчи атама** («حديث العهد بالإسلام») – асосан янги мусулмон бўлган кишиларга нисбатан ишлатилади. Бу шахсга ислом асосларини тушунтириш, ибодатларини адо этишда енгиллик бериш каби масалаларда муҳокама қилинади.
- **Иккинчи атама** («مَنْ نَشَأُ بِبَادِيَةِ بَيْدَةٍ») – асосан диний илмлардан узоқда ўсган, одамлардан узоқ жойларда вояга етган, шу сабабли исломий таълимотлардан беҳабар бўлган шахсларга тегишли.

Ҳар икки тушунча диний ҳукмларни қўллашда, фикҳий масалаларни муҳокама қилишда ва даъват ишларида муҳим ўрин тутди.

Такфир ва исломий ҳукмларда икки атама муҳимдир: Уламолар бу тоифага кирувчи одамларни такфир қилишда шошилмаслик кераклигини таъкидлашади, чунки улар исломий илмга етарлича эга эмас. Уларга аввало ҳақни етказиш, тушунтириш ва ҳужжатни баён қилиш шарт.

التكفير

Такфир: шаръий аҳкомларга тегишли исм бўлиб, у аслий кофирларга ҳукм бериш ёки бирор мусулмон шахсни исломдан чиқишда айблаш – уни кофир деб ҳисоблаш ҳукмидир. Бу ҳукм тавҳидга ва ислом асосларига зид келувчи амал ёки эътиқод сабабли вужудга келади.

Такфирнинг турлари:

1. **Мутлақ такфир:** умумий ҳолда куфрга тушувчи амал ёки эътиқодни баён қилиш. Кўпроқ феъл ва сўзларни баён қилади, масалан: бу сўз куфр, бу феъл куфр каби.

2. **Муайян такфир:** аниқ бир шахсга ёки тоифага куфр ҳукмини қўллаш.

3. **Феъл ва фоилни ажратиш:** амал куфр бўлиши мумкин, лекин уни қилган одам узрли бўлиши ҳам мумкин. Бунда ҳукм қилмасдан баён қилинади.

Такфирнинг ўрни ва аҳамияти:

1. Такфир шаръий асослар билан чегараланган бўлиб, шахсий адоват ёки ҳавойи нафс билан такфир қилиш мумкин эмас. Чунки такфир қилиш Аллоҳнинг ҳаққидир.

2. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Ким биродарига: «Эй кофир», деса, у иккаласидан бирига қайтади»³ - деб, ноҳақ такфир қилиш хавфини кўрсатган.

3. Ахли сунна уламолари эҳтиёткорликка чақириб, далилсиз ва нотўғри тушунча билан такфир қилиш катта фитнага олиб келишини таъкидлашган.

4. Муайян шахсга куфр ҳукмини беришда – такфир шартлари ва унга тўсиқликлар йўқлиги эътиборга олинади.

Хулоса:

Такфир — жиддий ва масъулиятли масала бўлиб, уни фақат шариат далиллари асосида чиқариш лозим. Ҳаддан ташқари кескин ёки енгил ёндашиш бузғунчиликка ва ноҳақ қон тўкилишга сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун бу масалада тўғри тушуниш ва эҳтиёткорлик зарур.

العذر بالجهل

Бу ибора бирор шахс шариат ҳукмини билмагани сабабли гуноҳкор ёки кофир деб ҳисобланиш-ҳисобланмаслиги масаласини ифодалайди.

Таржима:

1. Жаҳолат сабабли узр бериш.
2. Билмаслик сабабли узр бериш.
3. Жоҳиллиги сабабли узрли бўлиш.

³ Бухорий, 6103.

4. Нодонлик узри ва ҳоказо.

Изоҳи:

Жаҳолат узри – инсон маълум бир шаръий ҳукми билмаганлиги сабабли у билан масъул бўлмаслиги ёки унга айб юкланмаслигини англатади. Бу масала ихтилофли бўлиб, уламолар унинг доирасини турлича баҳолаганлар. Шунинг учун буни эътиборга олиш ва олмаслик хос шартларга ва сифатларга қайдланади.

Ақида ва фикҳдаги ўрни:

- **Ақидада:** Жаҳолат узри масаласи тафсилий тавҳид ва куфр масалалари билан боғлиқ. Уламолар айрим ҳолларда жаҳолат узрини қабул қилганлар, айрим ҳолларда эса қабул қилмаганлар. Масалан, «маломатга лойиқ бўлмаган жаҳолат» ва «узрсиз жаҳолат» каби тушунчалар ишлатилади.

- **Фикҳда:** Амалий масалаларда жаҳолат узри баъзи ҳолларда қабул қилиниши мумкин. Масалан, янги мусулмон бўлган ёки Ислом ҳукмлари етиб бормаган одамларга нисбатан ҳикмат ва баён билан ёндашиш лозим.

Бу масалада уламоларнинг турли қарашлари мавжуд бўлиб, унинг аниқ ҳукми далил ва шароитга боғлиқ ҳолда баҳоланади.

Умумий тақсимлаш:

Олимлар наздида жаҳолат турли хилларга бўлинади ва унинг табиати ҳамда шариат ҳукмларига таъсирига қараб тақсимланади. Қуйида энг асосий турлари баён қилинади:

1. Содда жаҳолат - «الجهل البسيط»

Бу – бирор нарсани билмаслик, лекин унинг аксини ҳам тасаввур қилмасликдир. Яъни, бирор нарсанинг ҳукмини билмаслик, лекин хато қарашга ҳам эга бўлмаслик. Масалан, кимдир диний масала ҳақида сўралганда «билмайман» деб жавоб берса, у оддий жаҳолатда бўлади. Бу турдаги жаҳолат илм олиш ва сўраш орқали бартараф этилиши мумкин.

2. Мураккаб жаҳолат - «الجهل المركب»

Бу – одам бир нарсани билмаслиги ва шу билан бирга, уни билдим деб ўйлашидир. Яъни, у нафақат билмайди, балки ўзини билувчи деб ҳисоблайди. Бу энг хавфли жаҳолат турларидан бири бўлиб, унинг эгаси хато йўлда эканини англамайди ва илм излашга ўзида эҳтиёж сезмайди.

Қисқаси, одам нотўғри қараш ва тасаввурларга эга бўлиб, уларни тўғри деб ҳисоблаш ҳолати. Бундай жаҳолат инсонда аста-секин шаклланиб, унинг тузатилиши қийинлашиб боради.

3. Ақидадаги жаҳолат – Аллоҳ ва Унинг исмлари ва сифатлари ҳақидаги жаҳолат

Бу – Аллоҳнинг мавжудлиги, исмлари, сифатлари ёки ишлари ҳақидаги жаҳолатдир. Бундай жаҳолат одатда ёки кўр-кўрона тақлид қилиш натижасида ёхуд нотўғри муҳит таъсирида юзага келади. Бу энг хавфли жаҳолатлардан бири бўлиб, инсоннинг иймонига таъсир қилади.

4. Шариат ҳукмларидаги жаҳолат

Бу – мусулмоннинг ибодат ва муомалалар борасидаги шариат ҳукмларини билмаслигидир. У икки хил бўлади:

- **Узр кўрилган жаҳолат** – шариат ҳукмлари унга етиб бормаган ёки у исломдан узоқ муҳитда ўсган бўлса.
- **Узр кўрилмаган жаҳолат** – кимки ибодат учун зарур бўлган асосий билимларни ўрганиш имконига эга бўла туриб, бундан ўзини олиб қочса, яъни юз ўгирса ёхуд бепарво бўлса.

5. Зоҳирӣ ва ички жаҳолат

Зоҳирӣ жаҳолат – одам аввал бирор нарсани билган бўлиб, кейин унутган ҳолат.

Ички жаҳолат – одам аввалданоқ бу нарсани билмаган, унга илм етиб бормаган ҳолат.

6. Камчилик деб қараладиган ва қаралмайдиган жаҳолат

Камчилик деб қараладиган жаҳолат – инсон учун хатарли ва унинг дини ва эътиқодига салбий таъсир кўрсатадиган жаҳолат тури.

Камчилик деб қаралмайдиган жаҳолат – у қадар хавфли бўлмаган жаҳолат. Масалан, кимдир баъзи исломий масалаларда майда тафсилотларни билмаса, бу унинг ибодатига жиддий таъсир қилмайди.

Хулоса:

Олимлар жаҳолатнинг айниқса, мураккаб жаҳолат туридан эҳтиёт бўлишга чақирганлар. Чунки у ақида ва амалларни бузади, одамни хато йўлга бошлайди. Шу боис, ҳар бир мусулмон ўз устида ишлаб, Аллоҳнинг амрига мувофиқ илм олиши керак. Аллоҳ таоло марҳамат қилади: «**Зикр аҳлидан сўранглар, агар билмасангизлар**».⁴

⁴ Наҳл: 43.

Мавзуга оид тақсимлаш:

Биринчи: «الجهل اللازم» – бу инсоннинг ўзига боғлиқ сабаблар туфайли бартараф этилмайдиган, узрли бўлмаган жаҳолатни англатади. Яъни, киши ҳақиқатни билиш имконига эга бўлган, лекин билишга ҳаракат қилмаган ёки уни ўрганишда лоқайдлик қилган бўлса, бу жаҳолат унинг зиммасидан масъулиятни соқит қилмайди, яъни у узрли бўлмайди.

Мисол:

1. Бир инсон исломга кирган, лекин намоз фарзлигини ўрганмаган ва бу ҳақда суриштирмаган бўлса, бу «**лозим жаҳолат**» васфида бўлади, чунки у билиш имкониятига эга бўлган.

2. Кимдир Аллоҳга шерик келтиришнинг ҳаромлигини ўрганишдан бош тортса ва унга аҳамият бермаса, унинг жаҳолати узрли саналмайди.

Бу тушунча уламолар орасида баҳсли бўлиб, унинг доирасини муайян шароит ва далилларга қараб баҳолаш лозим.

Иккинчи: «الجهل الطارئ» (**юзага келувчи жаҳолат**) ёки «الجهل العارض» (**вақтинчалик жаҳолат**)

Бу «**лозим жаҳолат**»нинг акси бўлиб, инсоннинг ўзига боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли келиб чиққан жаҳолатни англатади. Бундай ҳолатда, киши маълум бир ҳукмни билмагани сабабли узрли бўлиши мумкин.

Хусусияти:

1. **Илм олиш имкони бўлмаган бўлиши** – масалан, ислом ҳукмлари ҳақида етарли маълумотга эга бўлмаган жойда яшаган одам.
2. **Янги мусулмон бўлиши** – янги исломга кирган одам барча шаръий ҳукмларни дарҳол билиши имконсиз.

3. Далиллар унга аниқ етмаган бўлиши – масалан, баъзи шариат аҳкомлари ҳақида етарли баён қилинмаган ҳолатлар, ёки хато етиб борган бўлиши.

Мисол:

- Чўлда ёки узоқ қишлоқда яшаган инсон исломнинг кўпгина ёки айрим ҳукмларини билмаса.
- Янги мусулмон бўлган одам, масалан, намозда қандай хатолар қилиб қўйса ҳам, аввал бошда узрли ҳисобланиши мумкин.
- Бир киши ислом ҳукмларини нотўғри таълим ёки маълумот камлиги сабабли нотўғри тушунган бўлса, у ҳам маълум шароитларда узрли бўлиши мумкин.

Бу каби жаҳолат **вақтинчалик** бўлади ва далиллар, таълим ёки имконият етиб келганидан кейин узрли саналмайди.

Хулоса:

1. «الجهل اللازم» – Узрли бўлмаган жаҳолат.

Бу жаҳолат инсоннинг ўзига боғлиқ бўлган сабаблар туфайли юзага келади ва унинг узри қабул қилинмайди. Яъни, инсон ҳақиқатни билиш имконига эга бўлган ҳолида ўзидаги билимсизликни кетказмайди, яъни у илм олишга ҳаракат қилмаган ёки лоқайдлик қилган.

Хусусияти:

- Киши илм олиши мумкин бўлган шароитда бўлади, лекин ўрганишга ҳаракат қилмаган.
- Далиллар унинг олдига келган, аммо уни қабул қилишдан бош тортган бўлади. Натижада ўзининг ғайриятсизлиги (лоқайдлиги) сабабли жаҳолатда қолган.

Мисол:

- Бир киши Ислом аҳкомларини билиш имконига эга бўлган, лекин бепарволик қилиб ўрганмаган.
- Бировга тавҳид ва ширк тушунчаси етказилган, лекин у ўрганишни хоҳламаган.
- Намоз фарзлигини эшитган, аммо уни билиб ўрганишга интилмаган.

Ҳукми:

Бундай жаҳолат узрли эмас ва инсон бу учун жавобгар бўлади.

2. «الجهل العارض» – Вақтинча узрли жаҳолат.

Бу инсоннинг ўзига боғлиқ бўлмаган сабаблар туфайли юзага келган жаҳолат бўлиб, шариатда узрли деб ҳисобланади.

Хусусияти:

- Илм олиш имконияти бўлмаган.
- Далиллар унга аниқ ва тушунарли тарзда етмаган.
- Янги мусулмон бўлган ёки исломдан узоқ муҳитда ўсган.

Мисол:

- Чўлда, илмсиз муҳитда яшаган одам ислом аҳкомларини билмаса.
- Янги мусулмон бўлган шахс ҳукмларни тўлиқ билмаса.
- Бир киши нотўғри таълим сабабли ҳақиқатни билмаган бўлса.

Ҳукми:

Бундай жаҳолат маълум муддатгача узрли саналади. Аммо ҳақиқатни билиш имконияти пайдо бўлгач, унга амал қилиш вожиб бўлади. Чунки таълим олиш имконида жоҳилликка рози бўлиш, жоҳилликни ўзлаштириб олишга ва зарурий илмни такр қилишига киради.

Бу фарқликни ажратиш ислом ақидаси ва фикҳида жуда муҳим бўлиб, уламолар бу борада турли фикрларни билдирганлар.

Шайх Солиҳ ибн Фавзон муқаддимаси

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим

Аллома Доктор Солиҳ ибн Фавзон ибн Абдуллоҳ Фавзон китобнинг аслига берган тақдимларида қуйидагиларни ёзади:

Ҳамд оламларнинг Раббиси бўлган Аллоҳга хосдир. Унинг чексиз раҳмати ва баракотлари Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламга, унинг муборак оиласи ва саҳобаларига йўллансин.

Аммо баъд: Мен шайх Абул Уъло ибн Рошид Абул Уълонинг қаламига мансуб "Оризул жаҳл" номли асарни диққат билан ўқиб чиқдим. Аллоҳ уни муваффақ қилсин. Ушбу асар ўз мавзусида юксак даражадаги илмий иш бўлиб, бугунги куннинг мураккаб шароитида ҳақиқатни ёритишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Жаҳолат ёйилган, ҳавои нафс ортидан эргашиш кучайган, ақийда масалаларига илмсиз равишда аралашув кўпайган бир пайтда бундай асарга эҳтиёж катта.

Ислом ўлкаларида яшаб, Қуръон ва Ҳадисларни эшитган ҳолда ҳам мушрик ва муртадларга жоҳил деб узр кўрилаётган даврдамиз. Ваҳолангки, улар учун алақачон ҳужжат қоим бўлган. Лекин улар ўзларига мерос бўлиб қолган йўллари устун кўриб, Аллоҳнинг Китоби ва Расулининг Суннатига амал қилишдан бош тортдилар. Бу икки манбага амал қилганларни эса мусулмонлар йўлидан чиқишда айбладилар. Гўё мусулмонлар уларнинг таърифича, бидъат ва куфрга тўла янгиликларни маҳкам ушлаб, ҳатто қабрга топинадиганлардир.

Шу билан бирга, жоҳилга узр бериш фақатгина маълум ҳодисалардагина мумкин. Масалан:

1. Ислом ўлкаларидан узоқда яшаб, Қуръон ва Суннат уларга етиб бормаган кишилар.

2. Ислом ўлкаларида изоҳ бериш ва тушунтиришга муҳтож бўлган нозик-махфий масалаларда узр берилади.

Аммо, маълум бўлган масалаларда – тавҳид ва ширк каби – ҳамда қатъий ҳаром қилинган ишлар, масалан: зино, рибо, ўлик ҳайвон гўшти, тўнғиз гўшти, Аллоҳдан бошқаси учун сўйилган қурбонликларда ҳеч қандай узр йўқдир. Чунки бу ишлар ҳақида Қуръон ва Суннатдаги далиллар аниқ ва тушунарли тарзда етказилган. Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг юборилиши билан жаҳолат тугатилди ва илм олиш имконияти барчани қамраб олди.

Аллоҳдан бизларни фойдали илм ва солиҳ амалларга муваффақ қилишини сўрайман. Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламга, унинг оиласи ва саҳобаларига салоту саломлар бўлсин.

Солиҳ ибн Фавзон ибн Абдуллоҳ Фавзон, 13.12.1421 ҳ.

Фазилатли Шайх Аллома Доктор Абдулазиз ибн Абдуллоҳ Рожиҳий тақдимлари

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим

Ҳамд оламлар Раббиси бўлган Аллоҳга хосдир. Салоту саломлар пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу ва алайҳи ва оиласию саҳобаларига ва уларнинг йўлларига эргашиб манҳажлари ва тариқатларида асарларида изма из юрганларга ҳам.

Аммо баъд:

Муаллифи Фазилатли Шайх Абул Уъло ибн Рошид Абул Уъло бўлган «Жаҳолатнинг тўсиғи ва унинг ақийда ва тавҳид масалаларига таъсири ҳақида фойдали хулоса» номли китобни диққат билан ўқиб чиқдим. Ушбу асар ўз мавзусида илмий асосга эга бўлиб, бугунги куннинг мураккаб ҳолатларида ҳақиқатни ёритишда муҳим восита саналади. Жаҳолат тарқалган, ҳавои нафсга эргашиш кучайган ва ақийда масалаларига билимсиз аралашувлар кўпайган бир пайтда бундай асар алоҳида аҳамиятга эгадир. Аҳли илмлардан жоҳилга узр бериш ҳақида тўғридан тўғри савол берган ёки замонавий тармоқлар орқали сўраганлар ҳам роса кўпайди!

Муаллиф ўз ишини Аллоҳнинг тавфиқи билан кучли далиллар асосида баён этган. Ҳар бир ҳолатда жоҳилга мутлақ узр бор ёки мутлақ узр йўқ, деб айтган тарафлар хатога йўл қўяди. Бундай масалаларда тафсилот зарурдир. Кимга Қуръон ва Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг рисолати етиб борган бўлса, унга ҳужжат қоим бўлади ва энди жаҳолат учун узр йўқ. Аллоҳнинг каломида шундай дейилади: **«Ушбу Қуръон "сизларни у билан огоҳ қилишим учун ва кимга етса (у ҳам огоҳ бўлиши учун)" менга ваҳий қилинди»**.⁵ Шунингдек, Аллоҳнинг яна бир оятида: **«Токи бир пайғамбар**

⁵ Анъом: 19.

юборгунимизча азоблагувчилар бўлмадик».⁶ Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг саҳиҳ ҳадисларидан бирида шундай дейилган: «Жоним қўлида бўлган Зотга қасам, мана шу умматдан яҳудий ва насроний мени эшитмасинки, сўнгра мен юборилган нарсага иймон келтирмаган ҳолда ўлса, илло ўт эгаларидан бўлибди».⁷

Хужжатни тушуниш ёки англаш шарт қилинадиган нарса эмас, балки уни тушунишни хоҳлаганлар учун тушуниш мумкин бўладиган даражада етказиш кифоя қилади.

Аммо ким Ислом ўлкаларида яшаб, Қуръон ва аҳли илмларнинг сўзларини эшитса, тавҳид ва ширк каби аниқ масалаларда узр қабул қилинмайди. Шунингдек, Исломнинг беш аркони ва қатъий ҳаром қилинган зино, рибо, ўлик ҳайвон гўшти, тўнғиз гўшти каби ишларда ҳам узр бўлмайди. Фақат нозик ва тушунтиришга эҳтиёжли масалаларда жаҳолат сабаб узр қабул қилиниши мумкин.

Муаллифга Аллоҳ муваффақиятлик берсин, ушбу асарида масалаларнинг муаммосини аҳли сунна вал жамоат манҳажига мос равишда ҳал қилиб, уларнинг далилларини салафлар ва улардан кейинги имомларнинг теран фикрлари билан тасдиқлаган. Аллоҳдан муаллифнинг меҳнатига барака беришини, барчамизга фойдали илм ва солиҳ амаллар насиб қилишини сўрайман. Аллоҳ бизларни тўғри йўлдан адаштирмасин ва Сиротул Мустақимда собит қилсин.

Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламга, унинг оиласи, саҳобалари ва уларнинг йўлидан юрганларга Аллоҳнинг саловотлари ва баракотлари бўлсин.

**Абдулазиз ибн Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Рожиҳий Риёздаги
Имом Муҳаммад ибн Саъуд номидаги Ислом институти
ўқитиш ҳайъатининг собиқ аъзоси, 27.12.1442 ҳ.**

⁶ Исро: 15.

⁷ Муслим, «Иймон» китобида ривоят қилган.

Фазилатли Шайх Доктор Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Жарбуънинг тақдими

Ҳамд оламлар Раббиси Аллоҳга хосдир, салоту саломлар пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу ва алайҳи ва аъла олиҳи ва асҳобиҳи ажмаъин.

Ва баъд:

Фазилатли биродар Шайх Абул Уъло ибн Рошид ибн Абул Уълога Аллоҳ таоло кўплаб фойдали ва ҳидоятли китобларни ёзишда тавфиқ ато этган. Ушбу беназир асарлардан бири «Оризул жаҳл» номли китобдир. Мен бу китобни нашр қилинган заҳотида ўқиган эдим ва унинг муаммоларни ечишдаги чуқур илмий асосини, китоб ва суннатдан келтирилган далиллари билан мустаҳкамланганини, шунингдек салаф солиҳлар ва кейинги аҳли сунна вал жамоат имомларининг сўзлари билан бойитилганини кўрдим.

Ушбу асардан кўплаб илм талабалари фойдаланганлар. Улар бу китоб сабабли ўзларидаги иккиланиш ва Ислом асосларини инкор этувчи шубҳалардан халос бўлганлар. Аллоҳ таоло ушбу китоб орқали илм талабаларини нотўғри хулосалар ва ёлғон шубҳалардан қутқарди, уларнинг қалбларидаги маънавий қоронғуликни ёритди.

Мазкур китобни Фазилатли Шайх Доктор Солиҳ ибн Фавзон Фавзон - ҳафизахуллоҳ - чуқур таҳлил этиб, юксак тавсия билан тақдим этган. Йигирма йил олдин Шайх Солиҳ билан учрашганимда, китоб ҳақида сўраган эдим. У киши китобни ҳам, муаллифни ҳам баланд баҳолаб, уни мақтаган эдилар.

Шайх Абул Уълонинг талабаларидан бири мазкур китобни Шайхнинг шахсий назорати остида қисқартирган. Бу жуда ақлли ва фойдали иш бўлиб, катта китобларни ўқишга вақти етмайдиган, хулосаларга суяниб билим олишни истайдиган илм талабалари учун айниқса муҳимдир. Аҳли илмлар ҳам катта асарларни қисқартириб,

уларни манфаатли ва қулай шаклда тақдим этиш йўлида ҳаракат қилганлар.

Аллоҳ таолодан ушбу мухтасар китобни барчамиз учун манфаатли қилишини, унинг асл муаллифи ва қисқартирганга ажр ва савоблар беришини сўрайман.

Ҳамд аввалида ҳам, охирида ҳам Аллоҳга хосдир. Пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламга, унинг муборак оиласи ва саҳобаларига саловот ва саломлар бўлсин.

**Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Мансур Жарбуъ, Мадинаи
Мунаввара, 16.7.1442 ҳ.**

Аллома Шайх Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Саъд тақдими

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим

Ҳамд Аллоҳга хосдир, Унга ҳамд айтамыз ва Ундан ёрдам сўраймыз, Аллоҳ кимни ҳидоят қилса уни адаштиргувчи йўқ, кимни адаштиради уни ҳидоят қилувчи йўқ, шериги йўқ бўлган ягона Аллоҳга ва Муҳаммад У Зотнинг қули ва элчиси, деб гувоҳлик бераман.

Аммо баъд:

Биродамыз Шайх Абул Уъло ибн Рошид Абул Уъло Рошиднинг «Жаҳолатнинг тўсиғи ҳамда унинг ақийда ва тавҳид масалаларига таъсири ҳақидаги фойдали хулосаси» номли асарини ўқидим. Аллоҳ таоло унга баракот ва муваффақият ато этсин. Ушбу асарни ўз мазмунида қимматбаҳо ва услубида кучли деб билдим. Шу сабабли, уни ўқиш ва мутолаа қилишни самимий тавсия қиламан.

Китобда эътиқод масалаларида жоҳилга қачон узр бериш ёки бермаслик ҳақида теран тушунтирилган. Агар кимдир мусулмонлар орасида ўсиб-улғайган бўлса ва катта ширк амалларига қўл урган бўлса, масалан, ўликларга дуо қилиб, улардан мадад сўраб, улар учун жонлиқ сўйиб ёки назр атаган бўлса – бундай кимса катта куфрга тушиб, кофирга айланади. Аллоҳдан бундай ҳолатлардан паноҳ сўраймыз. Китоб ва Суннат бундай ҳолатларнинг хатарини очиқ баён қилган. Жумладан, Аллоҳ азза ва жалла пайғамбарлик юборилишидан олдин мушрик араблардан вафот этганларнинг ўтда эканини очиқ айтган.

Аллоҳ таоло шундай дейди: **«Барчангиз Аллоҳнинг арқонига боғланингиз ва фирқаланманглар. Ва Аллоҳнинг устингиздаги неъматини ёдга олинглар, сизлар душман эдингизлар, бас қалбларингиз орасини улфат қилди ва У Зотнинг неъматини**

билан биродорлар бўлдингиз. Сизлар ўтдан бўлган жар (устидаги) ёқасида эдингиз, сизларни ундан қутқарди. Аллоҳ сизларга ҳидоят-ланишларингиз учун Ўз оятларини мана шундай баён қилади».⁸

Оятдаги шоҳидлик каломи – Аллоҳ таолонинг: **«Сизлар ўтдан бўлган жар (устидаги) ёқасида эдингиз, сизларни ундан қутқарди»** сўзи. Яъни, агар сизлар бундай аҳволда вафот этганингизда эди, шубҳасиз, дўзахга тушган бўлардингиз. Ибн Жарир шундай изоҳлайди: «Эй Авс ва Ҳазражлик мўминлар жамоаси, сизлар Жаҳаннам чекасида эдингиз. Бу ҳолат Аллоҳ уларни Исломга ҳидоят қилишидан олдинги куфрдаги аҳволи эди. Шунинг учун зикри олий бўлган Аллоҳ айтади: Аллоҳ сизларни Ислом неъматини билан ҳидоят қилгунча сизлар Жаҳаннам қирғоғида эдингиз. (Исломдан) кейин улфатдош бўлиб биродарларга айландингиз. Сизлар билан (Жаҳаннам) орасида фақат куфр ҳолатингиз бўлиб, агар шу ҳолда ўлсангиз унга тушардингиз ва натижада абадий унда қолардингиз. Аллоҳ эса сизларни иймон билан ҳидоят қилиб ундан қутқарди».⁹

Шунингдек, Аллоҳ субҳанаҳу ва таоло шундай дейди: **«Пайғамбар ва иймон келтирганлар учун мушрикларга - улар Жаҳим (дўзах) эгалари, деб аниқ очиқлангандан кейин истиғфор айтишлари жоиз эмас, гарчи улар энг яқинлари бўлса-да»**.¹⁰ Ушбу оят пайғамбарлик юборилишидан олдин вафот этган мушрикларга ҳам тегишлидир. Бу ҳақда Муслим ривоят қилган ҳадисда шундай дейилади: бир киши Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламдан сўради: «Ё Расулаллоҳ, отам қаерда?» У киши жавоб берди: «Отанг дўзахдадир». Кейинроқ шундай деб таъкидладилар: «Албатта, отам ва отанг дўзахдадир».¹¹

⁸ Оли Имрон: 103.

⁹ Тафсир Табари=Жомеъул баён, 5/657. Ҳажр нашри..

¹⁰ Тавба: 113.

¹¹ Муслим, 203.

Яна Саҳиҳида Язид ибн Кайсан ҳадисидан келади, Абу Ҳозмдан, Абу Ҳурайра розиаллоҳу анҳудан, айтди: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам онасининг қабрини зиёрат қилиб йиғлади ва атрофидагиларни (ҳам) йиғлатди. Ва айтдики: «Раббимдан унга (онамга) истиғфор айтиш учун изн сўрадим, менга изн берилмади. Ва Ундан қабрини зиёрат қилиш учун изн сўрадим, изн берилди. Бас қабрларни зиёрат қилинглари, ўлимни эслатади». ¹²

Имом Аҳмад айтди: Ҳаддасана Ҳасан ибн Мусо, Аҳмад ибн Абдулмалик, иккаласи айтди: ҳаддасана Зухайр, Аҳмад ибн Абдулмалик ҳадисида айтади, ҳаддасана Зубайр ибнул Ҳорисул Ямий, Муҳариб ибн Дисордан, Ибн Бурайдадан, отасидан, деди: Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан бирга бўлганмиз, олдимизга келганда биз минга яқин отликда эдик ва икки ракаат намоз қилди, сўнгра бизга юзи билан қаради, икки кўзи ёшланган эди. Шунда Умар ибнул Хаттоб у кишига: «Ота-онам сизга фидо бўлсин, ё Расулаллоҳ, сизга нима бўлди?» деди. У киши айтдилар: «Раббим азза ва жалладан онам учун истиғфор талаби ҳақида сўрадим, менга изн бермади. Шунда унга ўтдан (келадиган азобга) раҳмим келиб кўзларим ёшланди. Мен сизларни уч нарсадан қайтарган эдим: қабрларни зиёрат қилишдан, энди уларни зиёрат қилаверинглари, улар сизларга яхшилиқни эслатади. Учтадан кейин қурбонлик гўштлиридан қайтарган эдим, бас еяверинглари ва хоҳлагангизни (сақлаб) тутаверинглари. Идишдаги ичимликлардан қайтаргандим, қайси идишдан хоҳласангиз ичаверинглари, аммо маст қилувчини ичманглари». ¹³

Ушбу санад жайиддир. Зухайр Муовия ал Жўъфий бўлиб, Ибн Ҳиббон ва Ҳоким уни саҳиҳ деб айтган. Абу Аъвона Муслимда ривоят қилган. Маълумки, Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг оналари жоҳилият даврида вафот этганлар.

¹² Муслим, 976.

¹³ Аҳмад, «Муснад», 23,003.

Яна Имом Муслим Саҳиҳида Шаъбининг ҳадисида, Масрукдан, Оиша розиаллоҳу анҳодан келади. У айтди: «Ё Расулаллоҳ, Ибн Жудъон жоҳилиятда қариндошчилик алоқаларини боғлар ва мискинларни тўйдирар эди. Унга бу амаллари фойда бермадими?» Расулаллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдилар: «Унга фойдаси йўқ, чунки у бирор кун: «Раббим, гуноҳларимни қиёмат куни кечир», демаган».¹⁴

Бунинг маъноси шуки, Ибн Жудъон ширк ҳолатида бўлган ва шу ҳолда вафот этган. Унинг амаллари дуода Аллоҳ субҳанаҳу ва таолога холис бўлмагани сабабли унга фойда бермаган. Нававий ушбу ҳадисга шундай боб очган: «Ким куфр ҳолатида вафот этса, унинг амаллари унга фойда бермайди».

Бунга Бухорийнинг ривояти далил бўлади, Саъид ибнул Мусайябдан келган ҳадис, Абу Ҳурайра розиаллоҳу анҳудан, айтди: Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтди: «Амр ибн Омир ибн Луҳай ал Ҳузоъини ўтда ичакларини судраётганини кўрдим. У энг биринчи (бутлар учун) ҳайвонларни вақф қилиб қолдирган кимса эди».¹⁵ Бухорий келтирган Оиша розиаллоҳу анҳонинг ҳадисида бошқа ўринларда у киши алайҳи солату ва саллам айтган: «Жаҳаннамни баъзиси баъзисини бузаётган ҳолида кўрдим ва Амрни ичакларини судраётганини кўрдим, у энг биринчи ҳайвонларни (бутларга атаб) тарк қилган кимсадир».¹⁶

Айтаманки: Амр ибн Луҳай энг биринчи Иброҳимнинг динини ўзгартирган кишидир ва буни яхши бажарган. Аллоҳдан унинг ярамас фикридан, бузиқ ақлидан паноҳ сўрайман. Ким унга бунда тақлид қилса унга ўхшаб дўзах аҳли бўлади. Шунинг учун Абу Закариё Нававий Анас ҳадисида айтади: «Унда ким куфр ҳолатида вафот этган бўлса, у дўзахдадир. Унга яқинларининг яқинлиги фойда

¹⁴ Муслим, 214.

¹⁵ Бухорий, 3021

¹⁶ Бухорий, 4624.

қилмас ва яна унда бутларга ибодат қилган араблар ҳолида бўлган кимса ҳам дўзах аҳлидандир, бу даъват етмаганидан эмас, уларга Иброҳим ва бошқа пайғамбарларнинг даъвати аниқ етган, Аллоҳ таолонинг уларга салоту саломлари бўлсин. Ва у киши соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сўзлари: «Отам ва отанг ўтдадир», мусибатда шерик бўлиб қолгани сабабидан чиройли таслия беришдан айтилгандир».¹⁷

Айтаманки: Нававий раҳимаҳуллоҳ айтган ушбу мулоҳаза аниқ ва тушунарлидир. Буни Шарҳу танқихда Қарофий ижмоъ, деб жоҳилиятда ўлганларни куфр ҳолатда ўлгани учун дўзахда азобланиши ҳақида айтгани қувватлайди.

Байҳақий айтади: «У кишининг ота-онаси ва бобоси охиратда қандай бу сифатда бўлмасин, ахир улар илгари то ўлгунларича бутга сиғинар эди. Исо алайҳиссалом дини билан ҳам динланмаганлар? Бу ишлари Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг насабларига таъсир қилмайди, чунки кофирлар билан никоҳ қилиш саҳиҳдир, аёллар эрлари билан исломга бирга кириб (никоҳ) ақдини янгиламаслигини ва ажрашмасликларини билмадингизми, бу каби иш исломда жоиздир».¹⁸

Бу ўтган нарсани Аҳмад ривоят қилган ривоят қувватлайди, Довуд ибн Абу Ҳинд ҳадисидан, Шаъбийдан, Алқамадан, Салама ибн Язид Жўъфийдан, айтди: Мен ва акам Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга бордик: Ё Расулаллоҳ, онамиз Мулайка қариндошчиликни боғлар эди, меҳмонни хурсанд қилар эди ва бошқа-бошқа ишлар қилар эди, жоҳилиятда ҳалок бўлган, мана шулар унга фойда берадими? - деди. Айтдики: «Йўқ». Биз айтдик: У жоҳилиятда бир синглимизни дафн қилган, бу бирорта фойда берадими унга? Айтдики: «Дафн қилган (она) ҳам, дафн бўлган (қиз гўдак) ҳам ўтда, илло дафн қилган исломга етишганда Аллоҳ уни

¹⁷ «Шарҳу Нававий аъла Муслим», 3/79.

¹⁸ «Далоилун нубуват», 1/192.

кечирса мустаснодир». ¹⁹ Ушбу ҳадисни Насоий, «Куброда», 11585. Бухорий, «Тарихида», 4/73. Ибн Осим, «Оҳад вал масонийда», 3474. Табароний, «Кабирда», 6319. Ибн Абдулбар, «Тамҳид», 18/119. Барчаси Довуд йўлидан уни келтирган. Ва бу ҳадисда кўп ихтилоф содир бўлган, Бухорий айблаган «Тарихда», 4/73, Доруқутний ҳам, «Иълалда», 5/160-163. Бу ихтилофларнинг зарари йўқ, деб айтиш (ҳақиқатга) яқинроқдир. Шунинг учун Ибн Абдулбар²⁰ айтган: «Ушбу ҳадис санад жиҳатидан саҳиҳдир». Мен ҳам мана шунга эргашаман.

Ушбу ҳадисдаги маҳалли шоҳид, у киши соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сўзларидаги гўдак кўмган дўзахдадир ва ундан олдинги сўзидаги уларнинг онаси Мулайкага қилган яхшиликлари фойда қилмади, чунки бунга қилган ширки сабаб эди. Шунинг учун Саҳиҳайнда Ҳаким ибн Ҳизомнинг ҳадисида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга: мен садақа қилардим, буни қилардим, уни қилардим, деган вақтда айтдики: «яхшиликлар орқали исломга кирдинг». ²¹ Қачонки у исломга кирганда у қилган яхшилик унга фойда қилди, мабодо исломга кирмаганда айтиб ўтилганидай фойда қилмас эди.

Аммо, у киши соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг «дафн бўлган (қиз гўдак) ҳам ўтда», деган сўзларига келсак, уни Саҳиҳда келган Ибн Аббос ва Абу Ҳурайранинг ҳадислари баён қилади, қачонки мушрикларнинг болалари ҳақида у киши соллаллоҳу алайҳи ва салламдан сўралганида: «улар қандай амал қилувчилар эканини Аллоҳ билгувчиروқ».

Бухорийдаги Самародан келган узун ҳадисда у киши соллаллоҳу алайҳи ва саллам Иброҳим алайҳиссаломни ва атрофидаги болаларни кўрганда, мушрикларнинг болалари ҳақида сўралганда? «Мушрикларнинг боласи», деган.

¹⁹ Аҳмад, «Муснад», 15/1923.

²⁰ «Тамҳидда», 18/120.

²¹ Бухорий, 1436.

Муслимдаги ансорлардан вафот қилган ёш ўспирин бола қиссаси ҳақида Оиша розиаллоҳу анҳодан келган ҳадисда, Оиша онамиз: бунга жаннат бўлсин, бирорта ёмонлик ҳам қилмади, уларни билмади ҳам. Шунда соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтдики: «Балки бошқа нарса бордир, эй Оиша. Аллоҳ жаннатни яратиб унга аҳолисини яратди, уни (жаннатни) уларга яратганда улар оталарининг пушти камарида эдилар. Дўзахни яратиб унга аҳолисини яратди, уни (дўзахни) уларга яратганда улар оталарининг пушти камарида эдилар».

Абу Довуд ривоят қилган (4712) Оиша розиаллоҳу анҳодан келган бошқа ҳадисда, унда айтилади: «Ё Расулаллоҳ, мўминларнинг уруғларичи?» - дедим. Айтдики: «Улар оталаридан». Айтдим: «Ё Расулаллоҳ, амалсизми?». Айтдики: «улар қандай амал қилувчилар эканини Аллоҳ билгувчироқ». Шунда айтдим: «Ё Расулаллоҳ, мушрикларнинг уруғларичи?», айтдики: «оталаридан». Мен айтдим: «амалсизми?», айтдики: «улар қандай амал қилувчилар эканини Аллоҳ билгувчироқ».

Ва ушбу ҳадислар биз айтган ҳадисларни шарҳлайди, шунинг учун Абу Довуд фикҳидан келиб чиқиб ушбу ҳадисларга боб қўйган, Салама ибн Язид Жўъфининг ҳадиси ҳам шу бобдан [Мушрикларнинг зарралари ҳақидаги боб].

Юқорида ўтган ҳадисларга келсак, яъни «Отанг ва отам ўтда», ва «Дафн қилган (она) ўтда», ушбу ҳадислар умумий маъносида келган ҳадислар бўлиб муайян ҳукмларга тушмайди. Пайғамбар алайҳи салоту ва саллам отаси ҳақида сўраган аъробийдан батафсил сўрамаган ва Салама ибн Язид Жўъфидан ҳам онасини сўраганда тафсилот сўрамаган. Эҳтимол қилинган ўринда ҳам умумий даражада қолсин деб тафсилотини тарк қилди, ҳудди Шофеъий айтганидек.

Шунинг учун араблардан пайғамбарлик юборилишидан олдин бирортаси Аллоҳнинг азобидан қутилиб қолгани ҳақида (маълумот)

келмаган, магар Иброҳимнинг тавҳид динида бўлган кишилар мустаснодир, мисол учун Зайд ибн Амр ибн Нуфайл ва Варақа ибн Новфал.

Ушбу қавл, яъни пайғамбарлик юборилишдан олдин ўлган мушрик араблар дўзахда экани, баъзи салафлардан ривоят қилинган, Имом Умар ибн Абдулазизнинг ҳузурида одамлар турганда Абдуллоҳ ибн Аҳтам айтган мавъизада: «ўликлари ўтда», деб келгани каби, улардан яна Ибн Маъдан бор эди, уни инкор қилмаган.

Доримий²² ривоят қилади: Ахбароний Абу Бакр Мисрий, Сулаймон Абу Айюб Хузоъийдан, Яҳё ибн Саъид Умавий, Маъруф ибн Хорробуза Моликдан, Холид ибн Маъдандан, айтдики: «Абдуллоҳ ибн Аҳтам авом билан бирга Умар ибн Абдулазиз олдига кирди. Умар уни чўчитолмади, магар унинг ёнида гапира бошлади: Аллоҳга ҳамд ва мақтов айтди, сўнгра айтди: Аммо баъд, Аллоҳ халоиқларни уларнинг итоат қилишидан мухтож эмас ва осийликлари зарар бермаса ҳам яратди. Одамлар у кунда ўз даражаларида ва фикрлари турлича бўлган. Араблар эса шу даражаларнинг энг ёмонида эди: тошдан уй қурадиган, туя юнгидан қапа қурадиган ва ҳайвон кетидан юрадиган эдилар. Улардан бошқалар дунё яхшиларига ва яшаш кенгчилигига эга эдилар. (Араблар) Аллоҳдан жамоат бўлиб (дуо қилиб) сўрамас эдилар, китоб ҳам ўқишмас эдилар, ўликлари ўтда эди, тириклари эса кўр бўлиб кераксиз нарсалар ҳақида орзуларга берилар эдилар. Қачонки Аллоҳ уларга раҳматини ёймоқчи бўлганда, уларга ўзларидан бўлган бир Расул юборди: **«Сизларни қийнаган нарса унга оғирдир, сизларга нисбатан** (ҳидоят топишингиз учун) **ҳарисдир, мўминларга раҳмли бўлган Рауфдир - шафқатлидир»**,²³ ...».

²² «Сунанда», 1/42.

²³ Тавба: 128.

Ушбу қавл айтиб ўтилганидай Суддийнинг қавлидир: «Сизлар дўзахнинг қирғоғида эдингиз, ким сизлардан ўлса ўтга тушиб ҳалок бўларди», деган сўзи.

Энди, агар бу илм оз ва рисолат асарлари ўчиб кетган вақтда бўлса, катта жоҳилият даврида бўлган бўлса, Расул алайҳи солату ва саллам юборилгандан кейин нур ва илм тарқалган вақтда мусулмонлар орасида ўсиб яшаганлар учун жоҳилга узр бермаслик бу бобда авлороқдир. Бу нарса эътиқоднинг аслидадир, бошқа ҳолларда эса жоҳилга узр берилади.

Ҳамд - бошида ҳам, охирида ҳам Аллоҳникидир.

Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Саъд, 8.1.1443 ҳ.

Доктор Зиёб ибн Саъд Оли Ҳамадон Ғомидий

Ҳамд оламлар Раббиси бўлган Аллоҳга хосдир. Салоту салом Унинг бандаси ва ишончли Расулига бўлсин. Аммо баъд: Барча замон ва маконда аҳли суннадан қолганлар борлигини кўриб, Аллоҳга ҳамд айтаман. Улар чарчамай хизмат қилиб, суннатни ёйиб кенгайтирмоқдалар ва бидъатни рад қилиб йўқ қилмоқдалар. Улар ўз ибодатларини фақат ҳужжатни етказиш ва уни баён қилиш жиҳоди, шунингдек, қилич ва тили билан жиҳод қилиш ўртасида адо этмоқдалар.

Шулардан бири, мен ўқиган китоб — фазилатли биродаримиз, тадқиқотчи салафий Шайх Абул Уъло ибн Рошид Рошид ҳафизаҳуллоҳнинг **«Жаҳолатнинг тўсиғи ва унинг ақийда ва тавҳид масалаларига таъсири ҳақидаги фойдали хулосаси»** дир. Аллоҳ уни тўғри йўлдан юришда тавфиқ берсин. Китобни фойдали тўплам деб билдим, чунки муаллиф масалаларни жуда яхши ифодалаган. Ушбу китобида у муаммоларни ҳал қилиб, масалаларни аниқлаштиришда аҳли сунна вал жамоа йўлини тутган. Бу унинг юксак мавқеъи ва чуқур тушунчасидандалолат қилади, айниқса, «ақийда масалаларидаги билмаслик сабаб узр бериш масаласида». Аллоҳ ёрдамчиси бўлсин!

Ҳа, ақийдадаги билмаслик сабаб узр бериш масаласи — айниқса, ибодат ва итоатда ширк келтириш — катта масалалардан саналади. Бу боб доирасига «исмлар ва аҳкомлар» масалалари ҳам киради. Бу иш аҳли сунна ва жамоадан бошқасига тегишли эмасдир! Аҳли сунна ҳақиқатни одамлар ичида энг яхши билишади ва одамларга энг меҳрибонлардир. Шу сабабли, улар фисқ ва бидъат масалаларини аниқлашда илм ва фаҳм жиҳатидан бошқа аҳли бидъат ва ҳаводан кўра ҳақлироқдирлар. Айниқса, ваъйидия, муржиялар ва бошқа жоҳил ҳамда залолат аҳлидан кўра.

Ушбу «Фойдали хулоса» китоби жаҳолат сабаб узр бериш масаласи бўйича тадқиқотга бағишланган. Китобда ушбу узр ширк ва куфр масалаларида ишлатилиши жоизми, унинг ҳукмлари маълум (зоҳир) ва нозик (махфий) масалаларда ҳам баробарми, деган саволлар муҳокама қилинган.

Ҳукмининг оқибати дунёга тегишлими ёки охиратга? Усул-асосларга хосми ёки фаръий ишларгами? Ёки иккаласига ҳамми? Шунингдек, китобда бошқа муҳаққиқ уламолар асарларида учрамайдиган яна бир қатор аниқликлар ва масалалар киритилган.

Айтаманки: Барчага маълумки, шариат қоидалари ва дин асослари ибодатни фақат ягона Аллоҳга адо этиш, Ундан бошқасига қилмасликни рўёбга чиқариш учун келган. Ким Қуръон ва суннатдаги раббоний манҳажга диққат билан назар солса, бу дақиқатни англайди, албатта. Дуо, мадад сёраш, ёрдам, назр ва бошқа турдаги ибодатларни фақат Аллоҳга ажратишга чақирувчи киши шунга аниқ ишонадики, Аллоҳ таоло китобларни нозил қилиши ва пайғамбарларни юбориши фақатгина Аллоҳнинг бандалар устидаги ҳаққи бўлган улуҳият тавҳидини рўёбга чиқариш учун бўлган. Аслида, ушбу тавҳид иймон асослари ва ислом қоидаларида жо боғлиқ ҳолда порлаб турган ҳақиқатдир. Фақат жуда кам учрайдиган ҳолатларда ва бундай одамлар озчиликни ташкил қилади, айниқса, исломни яқинда қабул қилганлар ёки одамлар кам яшайдиган чўлларда ва куфр диёрларида бўлганларгина бундан беҳабар бўлган, деб истисно қилинган.

Мусулмон кишига тааллуқли бўлган шариат қоидаларига кўра олинган қарорлар қуйидагича:

1. Мусулмон кишининг қони ва моли маъсумдир, магар ислом ҳаққини белгилаган қоидалардан келиб чиққан ҳолатлар мустасно.

2. Ширк, куфр, фисқ ва бидъат ишларидан бирортаси амалга оширилса, уларни инкор қилиш фарз, хоҳ жоҳиллиги сабаб узрли бўлсин ёки бўлмасин.
3. Иймонни сўз ё амал билан бузувчи ҳар қандай ҳаракатга қарши тавба қилдириш фарздир, то Аллоҳ буюрган нарсадан чиқиб гуноҳ қилган шахс ўз хатосидан қайтгунча.
4. Тавба қилдириш қозилик ҳукми орқали амалга оширилади, бу иш эътиборли қозилар ва аҳли илмга мурожаат қилиш билан бўлади, оддий-оми кишиларга эмас, фақат аҳли илмларга.
5. Маълум бўлган (зоҳир) ишларда, аслида, билмаслик сабаб узр бериладиган ҳолатлар йўқ, магар аҳли илмлар белгилаган истиснолар мавжуд.
6. Нозик (махфий) ишларга келганда, ҳужжат қоим қилгунча узр берилади.
7. Куфр каби ишлар очик амалга оширилганда, қасд (яъни ният) эътиборга олинмайди.
8. Маълум (зоҳир) ва номаълум (махфий) масалаларни аниқлаш қоидаси барча ҳолатларда доим бир хил бўлиб қолмайди. Баъзан айрим ҳолатлар ҳукмнинг ҳақиқий қиёфасини ўзгартирувчи далиллар (қариналар) бўлади. Бу ҳақда аҳли илмлар ўз фикрларини билдиргандай аниқлик киритилади.

Ва булардан бошқа сиз билмаган масалалар ушбу китобда зикр қилинган.

Шу сабабли, ушбу китобни ўқишни аввало ўзимга ва барча мусулмонларга, айниқса талаби илмга рағбат қилувчи кишиларга жуда тавсия қиламан. Чунки унда келтирилган масалалар ва аниқ қарорлардан фойдаланиш қийин масалаларни осонлаштириб,

узоқни яқин қилади. Китобнинг боблари жуда фойдали ва мазмунли бўлиб, ажратилган бўлимлари ҳам мисли йўқдир. Ҳатто бошланғич таълим олганлардан тортиб, илм олий босқичидаги инсонлар ҳамбу китобдан фойдаланишга эҳтиёж сезадилар.

Аллоҳдан бу китобга, унинг муаллифига барака беришини, барча яхшиликларга тавфиқ ато этишини сўрайман. Шунингдек, динини азиз қилиб, дўстларига ёрдам беришини, адашган муслмонларга ҳидоят қилишини, бизларни ва уларни кўринган ва кўринмаган фитналардан узоқ қилсин.

Оламлар Раббиси Аллоҳ учун ихлос ва тавҳидни алоҳида Ўзига қилишимизга насиб қилсин, ширкнинг тузоқлари ва хатарларидан узоқ қилсин. Бизларга суннат ва суннатга эргашганларни севдирсин, бидъат ва бидъатчиларни севдирмасин асло. Омин, эй Аллоҳ!

**Шайх Д/ Зиёб ибн Саъд Оли Ҳамадон Ғомидий, Тоиф Маънус,
20-муҳаррам. 1443**

Фазилатли Шайх Носир ибн Аҳмад Суҳожий тақдими

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим

Ҳамд ягона Аллоҳга хосдир. Салоту саломлар ўзидан кейин пайғамбар бўлмаган кишигадир ҳамда оиласи ва саҳобаларига ҳам, уларнинг йўлига эргашганларга ҳам бўлсин.

Аммо баъд:

Аллоҳ жалла ва аъла фазилатли Шайх Абу Уъло ибн Рошид ибн Абу Уъло Рошид биродаримизга ажойиб китоби «Оризул жаҳл» ни ёзишга тавфиқ берибди. Ушбу асарда келтирилган масалалар китоб, суннат ва умматнинг салафлар асарлари, шунингдек, ишончли олимларнинг қавллари билан асосли равишда далилланган. Китоб аҳли сунна ва жамоа йўлига мувофиқ тарзда ёзилган бўлиб, мен уни ўқиб, ўз бобида ва асосларида муваффақиятли бўлганини билдим. Ер юзидаги талаби илмлар ушбу китобдан катта манфаат олдилар, ва китоб бир неча бор нашр қилинди. Олимлар ва талабалар уни мақтовлар билан чиройли қабул қилдилар. Дарҳақиқат, китобни Саъудия мамлакатадаги олимлар ҳайатининг аъзоси Аллома Солиҳ ибн Фавзон Фавзон ҳам мақтов билан тақдим қилган эди.

Кейинчалик Шайх Абул Уълонинг назоратида унинг баъзи талабалари китобни қисқартирдилар. Аллоҳ уларни барча яхшиликка муваффақ қилсин! Бу жуда аъло иш бўлиб, хоссатан кўпчилик одамлар катта китобларни ўқишга ҳимматлари заиф бўлган вақтда жуда қўл келади. Мен қисқартирилган китобни ҳам ўқиб чиқдим ва унинг асл китобга мувофиқлигини кўрдим. У мумтоз даражада қисқартирилган бўлиб, масалаларида ҳеч қандай камчилик йўқ.

Аллоҳ жалла ва аълодан фазилатли Шайх Абул Уълони барча яхшиликларга етиштиришини ва унинг хизматларига барака беришини сўрайман. Шунингдек, ушбу китобни қисқартирганларга тавфиқ берсин ва уларга ажр ҳамда савобларни зиёда қилсин. Омин!

Ҳамд Аллоҳга махсусдир, салоту саломлар ва барокатлар Пайғамбаримиз Муҳаммадга ва оиласига, асҳобларига бўлсин.

Носир ибн Аҳмад Суҳожий, 24.7.1442 ҳ.

Фазилатли Шайх Иъсом ибн Бадийъ Хозражий тақдими

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳим

Ҳамд оламлар Раббиси Аллоҳ учундир. Аввалги ва кейингиларнинг сардорига салоту саломлар бўлсин, Аллоҳ у кишини оламларга раҳмат қилиб юборди, унга итоат қилганга Наъим жаннати бор, унга осийлик қилганга Жаҳийм дўзахи бор.

Аммо баъд:

Суюкли биродаримиз фазилатли Шайх Абу Ҳузайфа Абул Уъло ибн Рошид Рошидни таниганимга ўттиз йил бўлди. Унинг **«Оризул жаҳл ва асаруху фи масаилил эътиқод»** китобини кўрганман ва мана энди мухтасарини ҳам ўқидинасиб қилди. У киши жиддий равишда енг шимариб ижод қилган, унга анча кўп вақт ажратган, ва бу ишида у киши учун Қуръон ва суннат пешволик қилган. Ушбу «ориз» билан боғлиқ масалаларни атрофлича излаган экан; қизиқиб савол ташлаган кишига жавоб берган, масалаларини асослаб, батафсил келтирган, муаммоларни суиистеъмол қилмасдан ва исроф қилмасдан ҳал қилган. Мухолифларга ҳам олий одоб билан, ҳар қандай ёлғон-яшиқдан холи бўлиб раддия берган. У китоб ва суннатни далил қилиб, мувофиқ бўлганларни ҳам, эски ёки янги асрдаги мухолиф олимларни ҳам зикр қилган.

Талаби илмлар шундай ишончли таснифотларга муҳтождирлар, чунки бу катта масалани тушунишда ёрдамчи бўлади. Ҳақиқат шундаки, кўпчилик одамлар ушбу масалада адашиб кетган. Одамларни китоб ва суннатга собит қадам бўлиб ўтган салаф олимларининг фаҳми билан чақириш ва умматнинг халафига боғлаш зарур. Аллоҳнинг суннати-қонуни одамларнинг фикрларидаги ихтилофларга алмаштирилмайди. Шу боис, одамлар ушбу масалада икки тарафга бўлинганлари ва васатийликда юрганлари мавжуд.

Биринчи тараф: улар ғулувга кетганлар. Улар ислом умматини шубҳалар ва гуноҳлар сабаб такфир қиладиганлардир. Улар ушбу китобда ва бошқасида келган салаф аҳли илмлари ўрнатган қоидаларга амал қилмайдилар. Балки уларнинг бу ишдаги салафлари Хавоиржлардир. Шайхон²⁴ Абу Саъид Худрийдан ривоят келтиради. Лавзи Муслимники: «Али розиаллоҳу анҳу Ямандалигида Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга тупроқ қоришган озгина олтин юборди. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам уни тўрт нафар орасида тақсимлади: Ақроъ ибн Ҳобис Ҳанзалий, Уъяйна ибн Бадр Фазорий, Алқама ибн Уълоса Омирий ва яна бир Бану Килоблик ва Зайдул Хойрий Тоий, кейин яна бир Набҳонлик. (Ровий) айтдики: Қурайш аччиқ қилиб айтишди: Нажд катталарига бериб, бизни тарк қиляпсанми? Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам: "Мен бунини фақат уларни улфат қилиш учун қилдим", дедилар. Бир киши келди, соқоли қалин, кўзлари ичига кирган, икки бети қаттиқ, пешонасининг икки ёни тепага кўтарилган, боши қирилган, айтдики: Эй Муҳаммад, Аллоҳдан кўрқ! Айтди: Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтди: «Мен У Зотга осийлик қилсам, Аллоҳга ким итоат қилади. Мени ер аҳлига омонатчи қилган бўлса, сизлар мени омонатчи қилмайсизларми?». Кейин у киши ортига кетди. Шунда одамлардан бир киши уни қатл қилишга изн сўради - Холид ибнун Валид деб ривоят қилинади -. Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтди: «Қуръон ўқиб бўғизларидан ўтамйдиган, ислом аҳлини ўлдириб бутлар аҳлини тарк қиладиган қавмлар мана шунинг наслидандир, улар исломдан худди найза камондан чиққандай чиқиб кетади. Мабодо уларга етишиб қолсам уларни Од қавми ўлганидай (қирилганидай) аниқ ўлдирардим».

Иккинчи тараф: улар жафокор муржиялардир. Уларнинг наздида иймон: Аллоҳга, фаришталарига, китобларига, пайғамбарларга, охират кунига, қадрнинг яхши ва ёмони Аллоҳ

²⁴ Бухорий, 3344. Муслим, 1064.

таолодан эканига иймон келтириш тил билан иқрор бўлиш ва қалб билан тасдиқлаш холос.

Шунинг учун: иймон бирдир, аҳли эса унинг аслида баробардир, даражалар хошя билан ва тақводадир ҳамда ҳавои нафсга қарши чиқиш ва биринчи ишларни лозим тутишдир, бандани иймондан фақатгина уни иймонга олиб кирган нарсани инкор қилса чиқаради, дейишади.

Айтаманки: иймонни бузувчи нарса уларнинг наздида: Аллоҳга иймон келтиришни, ёки фаришталар, ё китоблар, ё пайғамбарлар, ё охират куни, ё қадарни инкор қилшидир фақат. Амал уларнинг наздида куфрга боғланмайди. Биринчи тоифа ғулувга кетган, иккинчи тоифа эса жафога.

Васатийлик мана шу ғулувга кетган ва жафокаш икки тоифанинг ўртасидаги аҳли сунна ва жамоадир. Улар китоб ва суннатни саҳобалар ва уларга эргашган тобеъинларнинг тушунчаси билан лозим тутганлар, иймон деса: қалб билан тасдиқлаш, тил билан айтиш ва арконларига амал қилишдир, дейдилар. Куфр уларнинг наздида қалб билан, тил билан ва (амаллардаги) арконлар билан бўлади; лекин мана шу китобда ва бошқасида ҳам айтилганидай қоидалари билан, албатта.

Китобни қисқартирган икки фазилатли биродарга раҳмат айтаман, бу иш устозларига нисбатан қилган яхшилик ҳисобланади.

Аллоҳдан суюкли биродарим Шайх Абул Уълога Аллоҳ азза ва жалланинг динидаги нусрати ва ғайратига яхши мукофот беришини сўрайман, ёзганларини фойдали қилсин. Субҳанака Аллоҳумма ва биҳамдика ва ашҳаду анла илаҳа илла Анта, астағфирука ва атубу илайка.

Нутқим ва қаламим билан тасдиқ этдим: **Иъсом ибн Бадийъ Хозражий, 12.1.1443 ҳ.**

Муқаддима

Ҳамд – Аллоҳникидир, биз Унга ҳамд айтамиз, Ундан ёрдам сўраймиз, Ундан кечеоим сўраймиз, нафсларимиз шуруридан ва амалларимиз ёмонлигидан Аллоҳ паноҳ берсин, кимни Аллоҳ ҳидят қилган бўлса уни адаштиргувчи йўқ, кимни адаштирган бўлса уни ҳидоят қилгувчи йўқ. Шериғи бўлмаган ягона Зотга - ла илаҳа иллаллоҳ, деб гувоҳлик бераман ва Муҳаммад Унинг қули ва Расули, деб гувоҳлик бераман.

«Эй иймон келтирганлар! Аллоҳга ҳақиқий тақво билан тақво қилинглари ва фақатгина мусулмон ҳолингизда вафот қилинглари».²⁵

«Эй инсонлар! Сизларни Бир нафсдан яратган ва ундан жуфтани яратган ва иккисидан кўп эркак ва аёлларни таратган ўз Раббингиздан қўрқинглари».²⁶

«Эй иймон келтирганлар! Аллоҳга тақво қилинглари ва (қинғир бўлмаган) тўғри сўзни айтинглари; сизлар учун амалларингизни ислоҳ қилади ва гуноҳларингизни кечиради. Ким Аллоҳ ва Унинг Расулига итоат қилса дарҳақиқат катта ютиқни ютибди».²⁷

Аммо баъд:

Куфр масалаларида жаҳолат сабаб узр бериш ва бермаслик масаласи: муҳим ишлардан бўлиб, бу аҳамиятнинг сабаби ислом ва куфр ҳукмини тартибга солиш бўлиб, кўп масалалар ушбу аҳамиятга кўра бино бўлади. Ислом ва куфр билан ҳукм қилиш масаласи эса диндаги энг катта масалалардан, ҳатто мутлақ энг каттаси бўлиши

²⁵ Оли Имрон: 102.

²⁶ Нисо: 1.

²⁷ Аҳзоб: 70-71.

ҳам мумкин; чунки - Ибн Ражаб айтганларидай -: «Аниқки Аллоҳ мана шу исмларга саодат ва шақоватни, жаннат ва дўзахга ҳақли бўлишни боғлаб қўйган».²⁸

Одамлар ушбу - жаҳолат сабабли узр бериш - масаласида уч синфга бўлинган:

1. Биринчи синф: улар куфр ва ширк масалаларида жаҳолатни мутлақ узр қилганлар бўлиб, барча ҳолатларда ҳам шундай деб ҳисоблайдилар.

2. Иккинчи синф: улар куфр масалаларида жаҳолатга мутлақо эътибор қилмаганлар ва барча ҳолатларда ҳам (жаҳолатни узр сифатида қабул қилмайди).

Айтиб ўтилган иккала тоифа ҳам қадимги ва кейинги олимларни кўпчилиги айтиб ўтган ушбу масаладаги қоидалар ва шартларга риоя қилмаган.

3. Учинчи синф: улар аҳли сунна ва жамоадирлар. Улар - одатларига кўра - ғулувга кетган ва жафокаш бўлганлар ўртасида васитийлик йўлида туриб, «ифрот ва тафрит» орасида; ушбу масаладаги мувозанатни аниқлаб берадиган асос ва қоидалар ўрнатганлар. Бу йўл орқали имкон бўлган ўринларда жаҳолат сабабини эътиборга олишади, масалан куфр масалаларида узрни (эътиборга олиш) каби. Аммо имкон бўлмаган ўринларда эса жаҳолат сабабини эътиборга олмайди; шунинг учун ушбу мавзуда ёзиш зарурати ундаги масалаларга эргашишимиз лозим бўлган қоидалар ва асосларни баён қилиш учун пайдо бўлди.

Ушбу мавзудаги ёзиладиган муҳим нуқталарни қуйида хулоса қилиш мумкин:

А - ушбу мавзуда одамлар ихтилоф қилиши ва фирқаланиши, бу ҳақида ёзганлар тарафидан аниқлаб қўйилган қоидалар йўқлигидан юзага келган.

²⁸ Жомеъул уълум вал ҳикам, 1/114. Муассасату рисолат нашри - Бейрут -, еттинчи босим 1322 ҳ.

Б - ушбу масалада гапирган ё ёзган кишилар ўртасида содир бўлган ихтилоф икки қисмдан иборат:

1. Биринчи қисм аҳли сунна имомлари ўрнатган қоидаларни эътиборга олмай «жаҳолатни» барча масалада мутлақ узр, деб эътиборга олган ва барча ҳолатларда ҳам. Бу қисмдаги баъзи одамлар ғулувга кетди, ҳатто муайян кишини такфир қилиш «имконсиз бўлган» (даражада) шартлар қўйилган; далил эса - ла илаҳа иллаллоҳ билан боғлиқ бўлган мувофиқлик; натижада уларга «иржо» шубҳаси кириб қолди.

2. Иккинчи қисм барча ҳолатларда ва барча масалаларда ҳам «жаҳолатни» узр, деб эътиборга олмаганлар. Натижада такфирдан тўсадиган қоидалар ва монеъликларни эътиборга олишмай; ширк ва куфрга сал аралашиб қолган кишини такфир қилишга шошдилар.

Ж - ушбу масалани (оризул жаҳл) муҳокамаси ва уни аниқлаштириш; чунки бу такфирга тааллуқлидир ва унинг ортидан келадиган ва хатарли изларга боғлиқ нарсалар.

Шайхулислом раҳимаҳуллоҳ айтади: «Бу нарса сенга маълум бўлган бўлса, демак такфир ва тафсиқ масалалари охират диёридаги ваъда ва ваъйидга (жаннат ва дўзахга тушишга) тааллуқли бўлган исмлар ва ҳукмлар масалаларидан, деб билки, унга дўстлик ва душманлик, ўлдириш ва маъсум қолиш ҳамда дунё ҳовлисидаги бошқа нарсалар ҳам алоқадор бўлади».²⁹

Д - ушбу мавзунинг жуда муҳим мавзу билан қалин алоқаси бор (яъни иймонни бузувчи бўлган сўз ва амалий навоқизлар) ва ушбу навоқизларга тушган ёки аралашган кимсаларга «оризанинг» (жаҳолат ҳолатининг) таъсири.

Воқеъликлардаги ва мусулмонлар ўлкаларидаги исломни бузувчи қавлий ва амалий бўлган турли ва бир қанча навоқизлар очикчасига маълум бўлганини кузатувчилар кўриб турибди. Улардан

²⁹ «Мажмуъл фатаво», 12/468.

қадимдан содир бўлганлари ва янги пайдо бўлиб содир бўлгани бор. Мақсадимиз бу ерда навоқизларни тўлиқ санаб-айтиб ўтиш эмас, лекин энг муҳимларини қисқача баён қилиб ўтсак:

1. Қабрлар, гумбазлар, суратлар, тошу дарахтлар, авлиё ва солиҳлардан дуо сўраб, мадад ва ёрдам сўраб ибодат қилиш, уларга назр аташ, қурбонлик қилиш ва атрофларида тавоф қилиш. Бу олимлар иттифоқ қилган навоқизлардан саналади.

2. Шариатнинг ҳукм қилишдан олиб ташланиши ва ҳаром ҳалол қилинадиган ва ҳалол ҳаром қилинадиган инсонлар томонидан ўйлаб топилган тўқима қонунлар билан ўрнини алмаштириш. Натижада шариатнинг жазо-мукофот бериши, белгилаб қўйган чегаралари – Аллоҳ ҳужжат қилиб тушурмаган балки ўйлаб топилган (қонунлардаги) уқубатларга алмаштириш амалга ошган. Бугунги кунда бу кўриниш мусулмон диёрларига кенг тарқалган бўлиб, бу айнан олимлар иттифоқи билан иймонни бузувчи навоқизлардандир.

3. Кофирларни дўст тутиш ва мусулмонларга (дини сабаб) қарши чиқиш, кофирларга самимий муҳаббат қўйиш, мўминларни тарк қилиб уларни дўст тутиш, мўминларга қарши уларга ёрдам бериш каби амаллар.

4. Дин ва диндорлар устидан истехзо қилиш, масхара қилиш, кўрсатувларда, эшиттирувларда ва ёзилган ҳолда ҳам медияда (ОАВ) камситиб пастга уриш. Иш шу даражага бордики (билмаслик ва инкор қилиш мумкин бўлмаган) **«маълум бўлган дин ишлари»** устидан кулиш; жаннат, дўзах, шаръий ҳад-ҳудудлар, уқубат ва таъзирлар ва ҳоказо кулиш ҳолатлари кўп учрайди. Бунга яна давом этсак мисоллар жуда кўп!

5. Дин заруратлари ва аҳкомларидан келган (билишлик) зарурий бўлгани учун (олим ва омига ҳам) маълум бўлган дин

ишларини инкор қилиш. Динга чақирган ва буюрган кишиларни аҳмоққа чиқариш. Бунинг ҳам мисоллари кўп.

6. Аллоҳнинг исм ва сифатларига куфр келтириш, Қуръон ва суннатда исботланган ушбу сифатларнинг баъзисини инкор қилиш, ёки инкорга яқин таъвил қилиш; масалан Аллоҳнинг Аршга кўтарилиши, ёки У Зот махлуқотларидан юқоридалиги ва бошқа фирқаланишга қадимдан сабаб бўлган ишлар. Замонамизда ҳам уларга эргашганлар бор.³⁰

Ушбу навоқизлар тарқалиши ва одамлардан кўпчилиги шахс ўлароқ ва тўда-тўда бўлиб уларни қилиши сабабли; даъватчи ва олимлар зиммасида навоқизларнинг хатарини очиқлаб бериш, одамларни уларга тушиб қолишидан қайтариш, ислом динидан чиқариб юборишга олиб борадиган ҳолатларини изоҳлаш, одамларга бу ишларда рухсат берадиган ва уларни енгил санаб ўзларига узр борлигини айтадиганларнинг шубҳаларига раддия бериб тушунтириш ва ҳақни баён қилиш фарзи бордир. Дарҳақиқат улардан бу ишларни одамларга очиқлаб бериш ва беркитмаслик аҳду паймон ваъдаси олинган.³¹

Мана шу сабабларга кўра Аллоҳ азза ва жалланинг кўмаги ва менга берган тавфиқи, ҳидояти ёрдамида ушбу муҳим масалада ёзишни зарур деб билдим. Ваниҳоят Аллоҳ буни менга насиб айлади ва мен «Оризул жаҳл ва унинг аҳли сунна ва жамоа наздидаги

³⁰ Ушбу навоқиз масаласи бўйича тафсилотини қуйидаги манбаларга мурожаат қилинг:

1. «Иймонни бузувчи қавлий ва амалий навоқизлар». Абдулазиз Абдулатиф.
2. «Иймон - ҳақиқати, арконлари, навоқизлари». Муҳаммад Наъим Ёсин.
3. «ал-Вало вал баро рисоласи». Муҳаммад ибн Саъид Қаҳтоний.
4. «Дўстлик ва душманлик рисоласи». Маҳмос Жалъуд.
5. «Таҳкиймул қованин». Шайх Муҳаммад ибн Иброҳим Оли Шайх.
6. «Азвоу аъла рукни тавҳид». Абдулазиз Ҳомид.
7. «ал-Ҳукм биғойри ма анзалаллоҳ - аҳволуҳу, аҳкамуху». Д. Абдурахмон Маҳмуд.
8. «Мажмуъату тавҳид ли-шайхон Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб ва Ибн Таймия».
9. «Тибён фи шарҳи навоқизил ислам». Шайх Сулаймон Носир Улвон.

³¹ Уларнинг ҳолати ҳам даъватни қайта тикалаганлар ҳолатидадир: Масалан Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб раҳимаҳуллоҳ ва яна бошқа улуғ шахсиятлар.

эътиқодга таъсири» номли машҳур китобимни ёзишга муваффақ бўлдим.

Аллоҳ таоло ушбу китобга қабуллик битдими; илм ва фазилатли кишилар мақтов айтишди; улардан фазилатли Шайх Солиҳ ибн Фавзон Фавзондир. У киши тавсия қилгани борисидаги сўзларини келтириб ўтганимизда ҳам айтилди. Яна улардан фазилатли Шайх Абдулазиз ибн Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Рожиҳий. Риёздаги Имом Муҳаммд ибн Саъуд номидаги ислом институтдаги ўқитиш ҳайатининг собиқ аъзоси. Ва фазилатли Шайх Доктор Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Жарбуъ, Исломий жомеъанинг «ақийда» қисмининг собиқ раиси, у кишининг сўзлари ўтди ва яна бошқалар.

Шунингдек китоб бир неча бор нашр қилинди, бир неча жаҳон тилларига таржима қилинди, шу жумладан ингилиз, франсуз, испан, рус, филиппин ва турк тилларига.

Китоб яхши ёзилиши билан бирга бир неча ўлкалар, турли қитъалардаги аҳли илмлар, талабалар наздида қабул кўрилиши сабаб Аллоҳ таоло мени сийлагандан кейин, кўпгина сабаблар ортидан қисқартиришни маъқул кўрдим, энг муҳимлари қуйидагилар эди:

1. Китобнинг узунлиги (катталиги) сабаб; кўпгина талабалар наздида масалаларни диққат билан такрорлаш қийин бўлди.

2. Талабалардаги ҳимматлар турли бўлгани учун: улардан кўпчилиги катта китобларга сабр қилолмай мухтасар қилинган аниқликларга мойил бўладилар.

3. Раддия ва эътироз беришга эҳтиёжи йўқ бўлмаган ва ўзлари мутахассис бўлмаганлар учун ҳам енгил шаклда тақдим мақсад қилинди.

Ушбу мухтасарни «Жаҳолатнинг тўсиғи ҳамда ақийда ва тавҳид масалаларига таъсири ҳақида фойдали хулоса», деб номладим.

Айтмоқчи бўлганларим мана шулар эди. Менга чиройли насихат қилган фазилат эгаларига ва фазилатли катта улуғ

олимларга раҳмат айтиш ҳам ёдимдан кўтарилгани йўқ, албатта. Хусусан китобни тақдим қилган фазилат эгаларига:

- Саудиядаги кибор олимлар аъзоси ва доимий фатво ва тадқиқот маркази аъзоси фазилатли Аллома Шайх Солиҳ ибн Фавзон ибн Абдуллоҳ Фавзон,
- Имом Муҳаммд ибн Саъуд номидаги ислом институтидаги ўқитиш ҳайатининг собиқ аъзоси фазилатли Шайх Абдулазиз ибн Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Рожиҳий,
- Фазилатли Шайх Абу Абдуллоҳ Носир ибн Аҳмад Соҳужий,
- Фазилатли Шайх Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Саъд,
- Фазилатли Доктор Зиёб ибн Саъд Оли Ҳамадон Ғомидий,
- Фазилатли Шайх Иъсом ибн Бадийъ Хозражий.

Шунингдек ушбу мухтасарни чиқаришга ёрдам қилган икки фазилатли шогирдимга ҳам раҳматлар айтаман:

Биринчиси: Шайх Ақром ибн Аҳмад Ҳошимий, у шариат қисмидаги Маккаи Ҳарамдаги факултетидаги талабам.

Иккинчиси эса: Доктор Абу Муслим Азҳарийдир, Азҳар жомеъасида ўқитиш ҳайъати аъзоси.

Аллоҳ иккаласини ҳам яхши мукофотлар билан мукофотласин. Эй Аллоҳ! Саййидимиз бўлган, Сенинг Банданг ва Пайғамбаринг Муҳаммадга, оиласи ва барча асҳобларига салоту саломлар йўллагин.

Ушбу тадқиқот қуйидаги тўққиста фаслни ўз ичига олади:

1 - Биринчи фасл: Жаҳолатнинг таърифи, унинг кўринишлари ва шаръий далилнинг баёни.

2 - Иккинчи фасл: Олимлар наздида барчага маълум бўлган (зоҳирий) ва махфий (нозик) масалалар ўртасида фарқ борлигини исботлаш ва ушбу масалалар остига қандай мавзулар тушиши.

3 - Учинчи фасл: Такфир масалаларида қасд қилинган ниятларни эътиборга олишни муҳокама қилиш.

4 - Тўртинчи фасл: Маълум (зоҳир) ва махфий (нозик) масалаларда ҳужжатни қоим қилишнинг кўриниши.

5 - Бешинчи фасл: Таълим олиш имкониятининг қоидаси.

6 - Олтинчи фасл: Қуръони карим етиб борган кишиларга тавҳид масалаларида жаҳолат ва тақлид узр бўлмаслигига Қуръони каримдаги далиллар борасида.

7 - Еттинчи фасл: Таниқли олимларнинг маълум (зоҳир) бўлган масалаларда жаҳолат сабаб узр берилмаслиги ҳақидаги баёнотлари.

8 - Саккизинчи фасл: Муртадлик (ридда) ва унга тегишли шартларининг таърифи ҳақида фуқаҳоларнинг сўзлари, ва муртадлик шартлари ичида «билишлик» шарти айтиб ўтилмагани.

9 - Тўққизинчи фасл: Жаҳолат сабаб узрнинг умумийлигига далил қилинган эътирозларнинг энг машҳурлари ва уларни илмий муноқаша олиб бориб муҳокама қилиш.

Ва тадқиқот таниқли олимларнинг жаҳолат сабаб узр бериш масаласида айтган баъзи фатволарини зикр қилиш ва муайян кишини такфир қилиш ҳукмини баён қилиш билан якунланган.

Биринчи фасл: Жаҳолатнинг таърифи, унинг кўринишлари ва шаръий далилнинг баёни.

Бу фасл иккита тадқиқотни ўз ичига олади:

Биринчи тадқиқот: жаҳолатнинг таърифи ҳақида муқаддима ва унинг кўриниши ҳақида очиқламалар ва унинг қисмларидан иборат.

Иккинчи тадқиқот: ҳужжат деб ҳисобланадиган шаръий бўлган далилнинг баёни ҳақида.

Биринчи тадқиқот: жаҳолатнинг таърифи ҳақида муқаддима

Жаҳолат (жаҳл) луғатда: илмнинг зидди, яъни билимсизлик. Жаҳолат нафақат тушунмаслик, балки тушунишга интилишдан ҳам тийилишдир.³²

Истилоҳда: мавжуд нарсани тескари (ногўғри) эътиқод қилиш бўлиб, у икки қисмдан иборат: «басит» ва «мураккаб».

Басит: билмаслигини ўзи ҳам тан олган ҳолдаги билимсиз кишидир.

Мураккаб: Воқеъликка тўғри келмаган (яъни зид бўлган) қатъий эътиқоддан иборатдир.³³

Жаҳолат салоҳиятга қарши чиқувчи (таъсир этувчи) ҳолатлардан ҳисобланади. Салоҳиятга таъсир этувчи ҳолатлар (оризалар) нимани англатади?

Оризалар: арз қилинган иш, яъни кўнгдаланг бўлган хислат, ёки офатдир. У инсонга тааллуқли бўлган, лекин унга ажралмас бўлмаган хислат ёки ҳолатлардир. Оризалар инсоннинг асосий хусусияти эмас, балки унинг ҳолатига таъсир этувчи омиллардир.

Усул олимлари таъриф берганидай: Ориза бу - салоҳиятга қарши келиб пайдо бўладиган ҳолатлардир. Бироқ у, инсон – инсон бўлгани учун; ундан ажралмас бўлган хусусий-сифати эмас.

Усул олимларининг наздида оризалар икки қисмга бўлинади:

А – Табiiй (жалий) бўлган оризалар ва шунга ўхшаганлари: Инсоннинг иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолатлар бўлиб; уни ўзи мавжуд қилишга ва унда воқеъ бўлишга дахли йўқдир, мисол учун:

³² «Мухторус сиҳоҳ». 115.

³³ «Мавсуъатул фикҳия», 16/197. Қувайт босмаси, 1.

ёшлик (кичиклик), жиннилик, унутиш, ақлий заифлик, уйқу, чарчоқ, қарилик, ўлим каби ҳолатлар.

Б - Ўзлаштирилган оризалар: Инсоннинг иродаси билан боғлиқ бўлган ҳолатлар бўлиб; уни ўзи мавжуд қилишга ва унда воқеъ бўлишга дахли бўлган ишлар, бунга: билимсизлик (жаҳолат), хато қилиш, мастлик ва ҳазлни мисол қилганлар.³⁴

Салоҳиятнинг таърифи:

Луғатда: Салоҳият – бир нарсага яроқли (мос) бўлиш маъносидадир.

Истилоҳда: Инсон ўзи учун ҳамда зиммасига тушган шаръан фарз бўлган ишларга яроқли бўлишидир.

Китобнинг мавзуси:

Ушбу китобнинг мавзуси жаҳолатни инсоннинг салоҳиятига таъсир этувчи ориза сифатида кўриб чиқишдир. Унда жаҳолатнинг узр сифатида яроқли бўлган ҳолатлари ва яроқли бўлмаган ҳолатлари таҳлил қилинади. Бу ерда жаҳолатнинг билимсизлик маъносидаги тушунчаси кўриб чиқилади, чунки бошқа турли маънолари ушбу тадқиқотнинг асосий мавзусига тааллуқли эмас.

Мана шу эътибордан келиб чиқиб олимлар жаҳолатни икки қисмга бўлган:

1 - Узр беришга яроқли бўлмаган жаҳолат: бунга Аллоҳ таолонинг сифатларини ва охират аҳкомларини билмаган кофирларни мисол қилиб келтирганлар. Шунингдек китоб, суннат ва ижмоъда машҳур бўлган (аҳкомлар ва хабарларга) муҳолиф бўлган билимсизлик ҳолатларини ҳам; бу ҳолатда асло узр саналмайди.

³⁴ Ҳусайн Жобурий, «Аъворизул аҳлия» рисолатига мурожаат қилинг, 126. Жомияту Уммул Қуро босмаси, 1.

2 - Узр беришга яроқли бўлган жаҳолат: бунга мисол қилиб: Дорул ҳарбда (яъни уруш жоиз бўлган, сулҳ йўқ куфр диёрида) аҳкомларни билмайдиган мусулмон кишини айтишган. Шунингдек китоб ва суннатга қарши бўлмаган ҳолда саҳиҳ ижтиҳод ўрнида билмай қолган билимсизлик ҳолатини ҳам.

Олимлар фарқлаган ишлардан бири; кўпчилик одамлар билимга эга бўлишда (барча каби ҳатто олимлар ҳам) муштарак бўлган нарсалар (аҳкомлар) ораси билан кўпчилик одамлар (олимлар каби) илмига эга бўлиб, яъни муштарак бўлмаган нарсалар (аҳкомлар) орасини ҳам ажратган. Биринчи ҳолатда билмаслик даъвоси қабул қилинмайди, бунга мисол қилиб зинонинг ҳаромлиги, қотиллик, ўғирлик ва ароқ ичишни мисол келтиришган. Ва иккинчи ҳолатга мисол қилиб мерос масалалари, талоқ ва қул озод қилиш каби мураккаб масалалардаги билмаслик.

Яна омматан машҳур бўлган нарса орасини ҳам ажратганлар, бунинг аксида (кўпчиликка маълум бўлмай ёки машҳур бўлмай) билинмай (махфий) бўлган нарсалар (яъни нозик аҳкомлар) бор. Шунинг учун биринчисини: омматан (маълум бўлган) илм, иккинчисини: хосларга (маълум) бўлган илм, деб номладилар.³⁵

Ҳанафийлардан усул олимлари томонидан салоҳиятли бўлишга тўсқинлик қилувчи жаҳолатни-билимсизликни бир неча тақсимларга тақсимлаганлари бор, қуйида уларни қисқача келтирамиз:

1 - ақл кибр қилгани сабабидан ва очиқ ҳужжатларни тарк қилиши натижасидан келиб чиқадиган билимсизлик; бу узр бўлмайди; мисол тавҳид, қайта тирилиш, охират ва динда зарурлиги сабаб (барча билиши) маълум бўлган ишларни билмаслик каби.

³⁵ Таржимондан изох: Илмий мантиққа кўра: Бу ҳолат «жорий илм» ва «хос илм» тушунчалари ўртасидаги фарқдан келиб чиқади. Манба «Жаҳолатнинг сурати ва қисмлари», «Мавсуъатул фикҳия», 16/198-199. Кувайт босмаси, 1.

2 - Китоб ва суннатга «нисбат берилган» шубҳалардан келиб чиққан билимсизлик, мисол ҳавои нафс аҳлидан (бидъатчи гуруҳлардан) бўлган адашган фирқаларнинг (асоратидан қолган) билимсизлиги, бу ҳам узр бўлмайди.

3 - ижтиҳод ва саҳиҳ бўлган шаръий далилни билмаслик натижасидан келиб чиқадиган билимсизлик, лекин бу ҳолат китоб, суннат ва ижмоъга қарши бўлган, ижтиҳод жоиз бўлмаган нарсалардadir. Унинг ҳукми: гарчи узр берилиб гуноҳи соқит бўлса-да, лекин қозилик ҳақ-ҳуқуқида узрли бўлмайди, агарда бундай ҳолатда аҳком ва ҳудудлардан бирорта ҳад-ҳукми белгилаш боғлиқ бўлса; унга кўра ҳал қилиниб жорий қилинаверади.

4 - ижтиҳод қилиш рухсат бўлган (масалаларда); хато содир бўладиган ижтиҳодлар каби ижтиҳод қилингандан кейин келиб чиққан билимсизлик, бу ҳам узрлидир, абатта. Бироқ, қозилик (ҳукми) эса унинг йўналишига қараб амалга оширилаверади.

5 - шубҳа ва хато қилишдан келиб чиққан билимсизлик, мисол ажнабий аёлни ўз хотини, деб гумон қилиб жимо қилган кимсадай, бу ҳолат узрли бўлиб ҳанафий олимлари наздида ундан ҳад-жазо қўллашни соқит қилади.

6 - билимсизлик ҳолати тақазо қилинган бўлади (яъни билимсизликдан чиқиб кетиш имкони бўлмаган баъзи ҳолатлар), масалан Дорул ҳарбда ислом аҳкомларини билмаган мусулмон каби, у узрли ҳисобланади ва ундан ҳад-жазо соқит бўлади.³⁶

Фуқаҳолар жаҳолат бобида фақатгина хос одамлар (яъни олимлар) биладиган (нозик, ноёб ва муркааб ижтиҳодий) масалалардан ташқари, одамлар орасида машҳур бўлган ишларда ҳам; «билмаслик даъвосини ва узрини ҳам» қабул қилинмаслигига – қарор қилган. («Мавсуъатул фикҳия», 16/200).

Олимлар жаҳолатни мутлақо узр бўлмаслигига, акс ҳолда илмдан яхшироқ бўлиб қоларди, деб қарор қилган нарсалардан

³⁶ «Мавсуъатул фикҳия», 16/200.

(сўзлардан). Шофеъий раҳимаҳуллоҳ айтади: «Мабодо билмайдиган жоҳил-кимсага билмагани учун узр берилса эди, билимсизлик илмдан аниқ яхшироқ бўларди; чунки бу нарсa бандани юклатилган юклардан (фарзлардан) озод қилади ва қалбини машаққатдан ҳамда аҳкомлардан халос қиларди; таблиғ (далил етиб бориб) ва тамкиндан (илмга имконият топилгандан) кейин банданинг билмаслиги ҳақида (узр беришга) далил йўқ, токи одамлар пайғамбарлардан кейин Аллоҳга қарши бирорта далилни пеш қилмасинлар, деб».³⁷

Олимлар Дорул исломдаги ислом аҳкомларини билмайдиган мусулмон орасини ҳам фарқли кўрган, ундайларнинг узрини эътиборга олмаганлар. Бу ҳолат Дорул ҳарбдаги билмайдиган (мусулмондан) фарқ қилади, чунки бу ҳолатда тафсилотларга кўра узр бериш тўғрироқ бўлади; чунки Дорул ҳарбдан хилоф ўлароқ Дорул ислом аҳкомлар тарқалиб маълум бўладиган жойдир, ва у жой (яъни Дорул ҳарб) исломий аҳкомлар тарқалиб маълум бўладиган жой эмас.³⁸

Жаҳолатнинг маъноси ва фуқаҳолар уни узр сифатида қабул қилиш ёки қабул қилмаслик ҳақида гапирган қисқача изохдан сўнг, жаҳолат масаласи ва уни узр сифатида қабул қилиш ёки рад этишга оид бир қанча муҳим жиҳатлар ажратиб кўрсатилиши лозим. Булар қуйидагилардан иборат:

1. Номаълум масаланинг тури: Бу масала динда зарурий бўлган (ҳар бир мусулмон билиши шарт бўлган) ҳукмларданми ёки (барчага билиш) зарурий ҳисобланмайдиган масалаларданми?

2. Жаҳолат юзага келган жой: Жаҳолат Ислом ҳукмлари татбиқ этилмайдиган ҳудудда «Дорул-Ҳарбда» содир бўлганми ёки Ислом ҳукмлари амалда бўлган жойда «Дорул-Исломда» юз берганми?

³⁷ Заркаший, «Ал Мансур фил қоваъид», 2/15-16. Кувайтдаги Мажлисул аъла босмаси, 1.

³⁸ «Аъворизул аҳлия», 348-349 с. Ваҳбату Зуҳайлий, «Назарияту зарурати шаръия», 118-119 с.

3. Масаланинг машҳурлиги: Ушбу масала омма орасида машҳур ва тарқалганми ёки аксинчами? Олимлар буни шундай таърифлайдилар:

- «Одамларнинг кўпчилиги ўзаро муштарак тарзда билиши лозим бўлган масалалар»,
- ва «Одамларнинг кўпчилиги билиши талаб қилинмайдиган масалалар».

4. Ижтиҳод ва унда хато қилиш масаласи: Масала шариатга мос равишда тўғри ижтиҳод қилингандан кейин хато ва жаҳолат содир бўлиши мумкин бўлган масалаларданми, ёки китоб, суннат ва ижмоъдаги машҳур қоидаларга зид бўлгани учун ижтиҳодга йўл қўйилмайдиган масалаларданми? Олимлар бу турларни:

- «Ижтиҳод қилиш мумкин бўлган масалалар»,
- ва «Ижтиҳод қилинмайдиган масалалар», деб атайдилар.

5. Жоҳил шахснинг ҳолати: Уламолар Исломга яқинда янги кирган шахсни (хадисул-аҳд) ва Исломга янги кирмаган шахсни фарқлайдилар.

6. Жаҳолат турларининг фарқи: Жаҳолат масаласидаги уламоларнинг қоидаларига кўра, жаҳолат турлари унинг сабаблари ва шароитига боғлиқ ҳолда фарқ қилади.

7. Олимлар жаҳолатни иккига тақсимлаган:

- А. Жаҳолат шахснинг эътиборсизлиги ёки ўз вазифасини сусткашлик қилиб адо этмаслиги сабабидан юзага келса, унда узр қабул қилинмайди.
- В. Жаҳолат шахснинг эътиборсизлик ёки дангасаликдан эмас, балки унга таълим берувчи киши бўлмагани учундир, (яъни таълим олиш учун имконияти йўқлиги сабабли) юзага келса, унда бундай шахс узрли ҳисобланади.

Аллома Ибнул Лухҳом шундай деган: «Демак, ушбу ҳақиқат тасдиқланган бўлса, жаҳолатга боғлиқ масалалар қуйидаги саволни келтириб чиқаради: «Инсон узрли ҳисобланадими ёки йўқми?» Ушбу қоидага кўра: агар уни узрли деб айтсак, бу фақат ҳукмни ўрганишда дангасалик қилмаган ва эътиборсизликка йўл қўймаган ўринларда қўлланилади. Аммо, агар сусткашлик қилса ва эътиборсизлик қилган бўлса, унда узр берилмаслиги аниқ».³⁹

Шайх Муҳаммад ибн Солиҳ Усаймийн - раҳимаҳуллоҳ - айтади: Жаҳолат икки турлидир: инсонга узр бериладиган жаҳолат ва узр берилмайдиган жаҳолат. Агар таълим олиш тақазо қилган ҳолатларда (фарз саналган мажбуриятларни) бепарволик ва дангасалик сабабли юзага келган бўлса; бу ҳолда узр берилмайди. Бундай жаҳолат, хоҳ куфр амали бўлсин, ёки гуноҳларда бўлса ҳам фарқи йўқ. Аксинча - яъни: (таълим мажбуриятига масъулиятни) дангасалик ва эътиборсиз бўлмаган ҳолда бўлиб, қолаверса буларни ҳаром деб ўйига келтирмагани учун ўрганиб билиш мажбурияти лозим бўлмаган бўлса; - унда узрли бўлади».⁴⁰

³⁹ «Ал Қоваид вал фавоид ал усулия», 52 с. Дорул кутубил иълмия. Бейрут.

⁴⁰ «Ал Қовлул муфид аъла китабит тавҳид», 1/219. Ибнул Жавзий босмаси. Яна қаранг: «Муғний ал муридил жомеъи ли шуруҳи китаби тавҳид», Маккаи Муккарамади ал Боз мактаба босмаси.

Иккинчи тадқиқот: бу масалада мухолиф бўлганларга зид бўлган Аллоҳнинг ҳужжати, деб ҳисобланган - ҳақиқий - шаръий далилнинг баёни.

Аксар уламолар мўътабар бўлган шаръий далилларни тўртда, деб иттифоқ қилган. Демак шу нуқтаи назардан келиб чиқиб улар: китоб, суннат, ижомъ ва қиёсдир.

Аллоҳ субҳанаҳу ва таоло бизларга тортишув вақтида Ўзининг китоби ва Пайғамбари соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг суннатига ҳукм чиқариш учун мурожаат қилишга амр қилган, Аллоҳ таоло айтганки: **«Агар бирор нарса ҳақида тортишиб қолсангизлар, бас Аллоҳга ва Расулига қайтаринглар, агарда Аллоҳга ва охират кунига иймон келтирган бўлсангизлар, мана шу энг яхши ва энг гўзал натижадир».**⁴¹ Ва бундан бошқа далиллар мавжуд.

Шунга биноан, хулоса қилиб айтамизки: ҳужжат сифатидаги шаръий далилнинг асослари: Аллоҳнинг китоби, Расулининг суннати ва умматнинг ижмоъсидир. Шу боис китоб ва суннатга риҷоллар (диндаги олимлар) нинг сўзини пеш қилган ҳолда эътироз билдириш асло жоиз эмас; чунки уламоларнинг сўзлари китоб ва суннатга мутлақ тобеъдир.⁴²

Шунга кўра, айтамизки: аҳли илмларнинг «ўзларига тегишли сўзлари» модомики Қуръондаги бирон бир далилга ёки саҳиҳ суннатга ёки ижмоъга суяниб келтирилмаган бўлса; ҳужжат дейилмайди. Бундан мақсад мўътабар аҳли илмларнинг сўзларини улоқтириб ташлаш эмас, лекин уларнинг ўзларига тегишли гапларини мустақил ҳужжат сифатида далил қилиб олмаслик. Уларнинг сўзлари ҳатто ўзларининг орасида ҳам ҳужжат бўлмаган.

⁴¹ Нисо сураси: 59 оят.

⁴² ал Жизоний, «Муъалим усули фиқҳи иънда аҳли суннати вал жамоъа», 70 с. Ибнул Жавзий нашри., 1.

Шунингдек, танбеҳ ўлароқ қайид этиб ўтиш лозимки, Қуръон ва суннатдаги далиллар тафсири ва изоҳида аҳли илмларнинг қавллари тарк қилиш ушбу китобдаги асосий йўналишимиз эмас. Зеро, улар ушбу далилларни энг яхши англовчилардир, араб тилини ҳам энг яхши билгувчилардир. Демак, далилларни изоҳлашда аксар имомларнинг рожиҳ кўрган (афзал кўрилган) нарсаларни лозим тутамиз. Шу билан бирга, аҳли илмлар очиқчасига шоз (аксар далилларга тўғри келмайдиган) ва маржух (уларнинг наздида тўғри бўлмади) – деб, ҳисобланган сўзларини қабул қилмаймиз. Бу ҳақиқатни тасдиқлаб келган аҳли илмларнинг баъзи сўзларидан сизга келтириб ўтамиз:

1 - Имом Шофеъий - раҳимаҳуллоҳ - айтади: «ҳар қандай ҳолатда ҳам фақат Аллоҳнинг китоби ва Расулининг суннатига амал қилиш лозим, бошқа бирортасининг сўзига эмас. Иккисидан бошқаси уларга тобеъдир». ⁴³

2 - Имом Абу Умар ибн Абдулбар - раҳимаҳуллоҳ - айтади: «Илмнинг асослари китоб ва суннатдир». ⁴⁴

3 - Шайхулислом ибн Таймия - раҳимаҳуллоҳ - айтади: «мусулмонлар бир масалада ихтилоф қилиб қолсалар, тортишган нарсаларини Аллоҳга ва Расул соллаллоҳу алайҳи ва салламга қайтаришлари фарз ва қайси қавл китоб ва суннатга далолат қилса, унга эргашиш ҳам фарз бўлган». ⁴⁵

4 - Ибнул Қаййим - раҳимаҳуллоҳ - айтади: «Салафлар - риждоллар (яъни диндаги олимларнинг) фикрлари билан (китоб ва суннатдаги) далилларга эътироз билдирганларга қарши қаттиқ (радия бериб) турганлар ва бундай (фикрларни) тасдиқламас эдилар». ⁴⁶

⁴³ «Китобул Ум», 9/5. Дорул Вафо нашри. Ва у «Жомеъул илм китобининг» бошида.

⁴⁴ «Жомеъул баёнил иълм», 2/33.

⁴⁵ «Мажмуъл фатаво», 20/12.

⁴⁶ «Мухтасару савоъиқ», 139 с.

5 - **Шайх Абдурахмон ибн Ҳасан Оли Шайх** - раҳимаҳуллоҳ - айтади: «Ким далилни тарк этиб ўрнига бирор олимнинг гапини олса; бу ишни инкор қилиш фарз бўлади, ким бўлса ҳам. Имомларнинг сўзлари ҳам буни тасдиқлайди.. аммо, ким китоб ва суннатга муҳолиф ҳолда бўлса, Ибн Аббос розиаллоҳу анҳу, Шофеъий, Молик, Аҳмад айтганларидек, унга раддия бериш фарз бўлади. Чунки бу иттифоқ қилинган масаладир».⁴⁷

6 - **Шайх Абдурахмон ибн Носир Саъдий** - раҳимаҳуллоҳ - Аллоҳ таолонинг сўзидаги тафсирида айтади: **«Бирор нарса ҳақида ихтилоф қилган бўлсангизлар, бас унинг ҳукми Аллоҳгадир»**.⁴⁸ - : «Диндаги асослар ва фаръий тармоқларига тегишли бўлган ишларда сизлар иттифоқ қилолмаган нарсалар бўлиб, (уларнинг ҳукми Аллоҳга тегишлидир), У Зотнинг китоби ва Расулининг суннатига қайтарилади. Ушбу икки манба чиқарган ҳукм ҳақдир, уларга зид бўлган нарса ботилдир».⁴⁹

7 - **Шайх Исҳоқ ибн Абдурахмон Наждий** - раҳимаҳуллоҳ - айтади: «Ислом динидан экани маълум бўлган зарур ишлардан бири: Дин асосларидаги масалаларда мурожаат қилиш шарт бўлган манба – китоб, суннат ва умматнинг мўътабар саналган ижмоъсидир. Саҳобалар мана шу йўлга амал қилган. Ушбу масалада муайян бир олимга қайтилмайди. Кимнинг наздида ушбу асл-асоснинг ҳақлиги аниқ тасдиқланган бўлса, бирорта шубҳа уни йўққа чиқаролмайди. Имомларнинг таснифотларида учрайдиган баъзи иштибоҳли гап-фикрлари унга таъсир қилмайди; зеро, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламдан бошқаси (хатодан) маъсум эмас».⁵⁰

Ушбу кириш қисмига тўхталишими сабаби айнан мана шу ва шу каби бошқа масалада ёзган айрим кишилар, китоб ва суннатга қайтмасдан имомларнинг сўзларигагина суяниб қолишгани, китоб

⁴⁷ «Фатҳул Мажид», 401 с. Дорул қалам босмаси, 1.

⁴⁸ Шўро: 10.

⁴⁹ «Тайсирул Каримур Раҳмон», 699 с.

⁵⁰ «Ал Мажмуъатул Маҳмудия ар рисала сония», 25 с. Риёз.

ва суннат билан асосланмаган олимларнинг фикрларини эса ўз ҳужжатларида асосий руқнға айлантирганлар.

Шундан келиб чиқиб, биз катта олимларнинг тафсирларисиз Қуръон ва суннатдаги далилларни ўзимиз олиб келамиз, демоқчи эмасмиз, албатта. Балки аҳли илмларнинг ушбу далиллар ҳақидаги тафсирларига таянадиган ва улар далиллардан тўғри санашлари билан бирга суянган асосларни қайд этадиган йўлни лозим тутамиз.

Лекин, бу ерда айтилган қасд ва мурод қилинган нарса, ҳар қандай масалада изланиш олиб бораётган киши ким бўлса ҳам; қай бир аҳли илм бўлмасин, унинг сўзларини мутлақо руқн қилиб олмаслиги лозим. Балки, олимларнинг сўзларини шу масалада йиғиши вожибдир. Шунингдек, агар китоб, суннат ва ижмоъда бу масалага аниқ далил мавжуд бўлмаса ҳам, ва гарчи бу масалада катта олимлар изланиш олиб борган бўлсалар ҳам, чунки бизнинг йўлимиз, бирор бир масаладаги қавлларни атрофлича тўплаб, ана ундан кейингина улуғ имомлар қарор қилган нарсаларни қабул қиламиз, яна шуни қўшиб ўтамизки, уларнинг фикри шариат далилларида бирорта далилга зид бўлмаган тақдирдагина қабул қиламиз. Ва аксар катта олимлар рожиҳ (тўғри) билган нарсани лозим тутамиз. Аллоҳдан тўғрилиқ ва тавфиқ сўраймиз.

**Иккинчи фасл: Олимлар наздида барчага
маълум бўлган (зоҳир) ва махфий (нозик ва
мураккаб) масалалар ўртасидаги фарқнинг исбот
қилингани ва ушбу масалаларга тегишли
жиҳатлар.**

Бу мавзу қуйидагиларни ўз ичига олади:

- **Биринчидан:** Фасл муқаддимаси.
- **Иккинчидан:** Биринчи тадқиқот: олимлар маълум зоҳирий ва нозик (махфий) масалаларга нисбатан қўйган мезонлар.
- **Учинчидан:** Иккинчи тадқиқот: маълум (зоҳирий) масалалар доирасига кирувчи масалалар.
- **Тўртинчидан:** Учинчи тадқиқот: махфий масалалар доирасига кирувчи масалалар.
- **Бешинчидан:** Тўртинчи тадқиқот: Жаҳолат узр бўлиши нуқтаи назаридан маълум (зоҳирий) ва нозик (махфий) масалалар ўртасидаги фарқни исботловчи олимларнинг сўзлари.
- **Олтинчидан:** Улуғ имомларнинг қарашлари билан таққослаб, Ибн Таймиянинг наздидаги дин асослари ва унинг тармоқларига (фаръга) тегишли масалаларга аниқлик киритиш.

Биринчидан. Фасл муқаддимаси

Ушбу масала юзасидан тадқиқот ва дарс майдонларида келтирилган фикрларнинг аксарияти чалғитиш ва ноаниқликка олиб борган бир муҳим жиҳат бор. Бу жиҳат шундаки, олимлар жаҳолат сабабли узр бериш масаласини турли ҳолатларга қараб фарқли бўлади, деб иттифоқ қилганлар.

Дарҳақиқат, улар мукаллафга билиш мажбурияти юклатилган ва жаҳолат сабаб узр қилинмайдиган маълум (зоҳирий) масалалар билан жаҳолат сабабли узр берилган ҳолларда қўлланиладиган нозик (махфий) масалаларни аниқ ажратганлар. Бу масалаларга оид фикрларни турли таъбирларда ифода этганлар, аммо уларнинг ҳаммаси бир асосий маънода бирлашади.

Ушбу масалага оид олимларнинг турли таъбирдаги ифодалари:

1 - Шайхулислов Ибн Таймия ва Мужаддид Шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб ушбу масалани: «маълум (зоҳирий) масалалар» ва «номаълум (махфий) масалалар», деб ифода қилганлар.⁵¹

2 - Имом Шофеъий шундай деган: «Мукаллафнинг билмаслиги мумкин бўлган масалаларга «хосларнинг (олимларнинг) илми» дейилади. Мукаллафнинг билмаслигида узр бўлмайдиган масалалар эса «омманинг (барчанинг) илми» деб номланган».⁵²

3 - Имом Шиҳобиддин ал-Қарофий ўзининг «ал-Фуруқ» китобида шундай таъбирда ифода қилган: «Шариат Соҳиби (Аллоҳ таоло) – жаҳолат сабаб кечирадиган масалалар бор ва жаҳолат сабаб кечирмайдиган масалалар бор».⁵³

⁵¹ «Мажмуъ ал-Фатава», 4/54. »Ад-Дурар ас-Сания», 8/244.

⁵² «Ар-Рисола», 357 с.

⁵³ «ал-Фуруқ», 2/149-163.

4 - Шайх Баҳоуддин Мақдисий Ҳанбалӣ шундай деган: «Бу масалалар исломга янги кирган кишига махфӣ бўлиши мумкин ёки мусулмонлардан узоқ диёрларда ўсган бўлса, унга бу нарсалар ўргатилади. Агар бундан қайтса, у фақат ўлдирилади. Аммо мусулмонлар орасида мусулмон бўлиб ўсган шахс бу масалаларни инкор қилса, кофир ҳисобланади ва тавбага чақирилади: ё тавба қилади, ёки ўлдирилади. Чунки бу нарсаларни тасдиқлаш Китоб ва Суннатда очиқ баён қилинган. Уларни инкор қилган шахс Аллоҳ ва Расулини ёлғонга чиқарган бўлади. Бу масалани ислом арконларини инкор этганлар ҳақида айтиб ўтганимизда бу сабаб у кофирга чиқарилади, деганмиз».⁵⁴

5 - Аллома Шайх Исҳоқ ибн Абдурахмон Ҳанбалӣ шундай ифодалаган: «Маълум (зоҳир) масалаларда ҳужжат Аллоҳнинг Китоби билан ва унинг етиб бориши билан қоим бўлади. Бошқа масалалар эса махфӣ бўлиб, уларда ҳужжатни қоим қилиш ва тушунтириш лозим ва зарурдир».⁵⁵

6 - Шайх Абу Заҳро эса шундай деган: «Мукаллафга жаҳолат сабабли узр беришга яроқли бўладиган масалалар бор ва жаҳолат сабабли узр бериш яроқли бўлмайдиган масалалар ҳам мавжуд».⁵⁶

Юқорида келтирилганлар ушбу масалага оид олимларнинг баъзи айтган ифодаларидир. Ҳар қандай ҳолда ифода ва таъбирлар турли бўлишига қарамай, олимлар жоҳил инсон узрли бўладиган ва узрли бўлмайдиган масалалар учун қоидалар ўрнатганлар. Шунингдек, бу икки турга тегишли масалаларни ҳам алоҳида қайд этишган. Ушбу масалаларнинг қисқа баёни қуйида келтирилади:

⁵⁴ «ал-Уъдда», 2/217. Дору Ҳиро босмаси.

⁵⁵ «Рисолату ҳукми тафтири-муъайян», 19 с.

⁵⁶ «Усул-Фикҳ», 277 с.

Иккинчидан. Биринчи тадқиқот

I. Жаҳолат узр сифатида қабул қилинмайдиган зоҳирий масалаларнинг мезонлари:

1 - Зарурий равишда диндан деб маълум бўлган масалалар: Ақли ва шаръий масъулиятга эга бўлган ҳар бир (мукаллаф) шахс учун бундай масалаларни билмаслик жоиз эмас. (Бу масалалар барчани қамраб олувчи, зарурий равишда маълум ва тушунарлидир).

2 - У ҳақидаги далиллар муҳкам аниқ бўлган масалалар; уларга шубҳа ва таъвиллар кирмайди.

3 - Бундай масалалар Қуръон ва суннатда аниқ баён қилинган бўлиб, улар ҳақида мусулмонлар орасидаги олимлардан тортиб авомгача ижмоъ қилинган. Уларда хатолик, аралашиб келиши ёки таъвилга йўл қўйилмайди.

4 - Мукаллаф шахс бундай масалалардаги жаҳолатни осонлик билан бартараф этиши мумкин. Чунки Аллоҳ таоло бу ишлар учун пайғамбарлар юборган ва булар диннинг асослари ва устунлари ҳисобланади. Улар мусулмонлар орасида динларидан деб билинган, очиқ ойдин бўлган - ҳам олимлар, ҳам авом халқ томонидан тан олинган билиб тушунарлидир.

II. Жаҳолат узр сифатида қабул қилинадиган махфий масалаларнинг мезонлари:

1 - Зарурий равишда диндан деб маълум бўлмай қолган масалалар; махфий қолгани ва танилмай қолгани учун булар олимларга хос илм, барча омма-авомнинг илми эмас.

2 - Китоб ва суннатга нисбатланиб қолиб, шубҳадан келиб чиққан жаҳолат масалалари; шу сабаб ҳам унда хато ва таъвиллар юзага келади.

3 - Ўзидаги жаҳолатни кетказган мукаллафга узрли бўладиган масалалар; махфий бўлгани учун ва салафлардан бўлган аҳли сунна орасида ва бошқалар орасида ихтилоф бўлгани учун.⁵⁷

⁵⁷ Жоҳил киши узрли бўладиган масалалар ва узрли бўлмайдиган масалаларнинг қоидалари ҳақида куйидаги китобларга мурожаат қилинг:

1. «Мавсуъатул фикҳия», 16/200.
2. «Шарҳу фикҳул акбар», 169.
3. Шофеъийнинг «Рисоласи», 357-360.
4. Иълам биқовтиъ ислам, 76.
5. Қаррофийнинг «Фуруқ» китоби, 2/149. 4/264.
6. «Мажмуъл фатаво», 4/54.
7. «Ал Баёнул азҳор», 10.
8. «Дурарус сания», 10/437-438.
9. «Рисалуту такфирул муъайян», 41.
10. Ибн Боз, «Фатаво ва танбеҳот», 136-142.
11. «Фатаво Шайх Муҳаммад ибн Иброҳим», 2/190.
12. «Жомеуъл уълум вал ҳикам», 83.

Учинчидан. Иккинчи тадқиқот: Зоҳирӣ масалалар остиға кирадиган ишлар

1 – Улуҳият тавҳиди: Бу тавҳид Аллоҳнинг ягона Зот сифатида ибодат қилинишини ифода этади. У «Ибодат тавҳиди», «Қасд тавҳиди» ва «Амалий тавҳид» деб ҳам аталади. Аллоҳ таоло ушбу тавҳидни амалга ошириш учун пайғамбарларни юборган ва китобларни нозил қилган.

Шайхулислом Ибн Таймия раҳимаҳуллоҳ ушбу маънони тасдиқлаб айтади: «Аллоҳнинг бир Ўзига ибодат қилиш диннинг асл-асосидир ва бу айнан шу сабаб Аллоҳ пайғамбарлар юборган ва китоблар нозил қилган тавҳиддир, Аллоҳ таоло: **«Биз сиздан олдин юборган пайғамбарларимиздан сўранг, Раҳмондан бошқа ибодат қилинадиган олиҳалар қилибмизми?!»**,⁵⁸ деган.⁵⁹ Жумладан рубубият тавҳиди ҳам маълум бўлган -зоҳирӣ-масалалар доирасига киради.

2 – Катта ширк масалалари: Ислом динидан чиқариб юборадиган катта ширк масалаларига мисол Аллоҳга ибодат

⁵⁸ Зухруф: 45.

⁵⁹ «Мажмуъ фатаво», 3/397. Улуҳият тавҳидидаги бобда келадиган муҳолифларни зикр қилиб ўтиш фойдадан холи эмас. Улар уч қисм:

1. Диндан чиқарувчи катта ширк; Аллоҳдан бошқасига дуо қилиш, жонлиқ сўйиш ва назр қилиш каби.

2. Кичик ширк ва бунга махфий бўлиб қолган ишлар ҳам киради; Аллоҳ таолодан бошқасига қасам ичиш.

3. Ширкка олиб борувчи сабаблар ва васила қаторидаги ишлар, мисол: солиҳлардан барака сўраш, шариатда келмаган руқянинг кўринишлари ва тумор тақиш каби.

Биринчи қисм: зоҳирӣ масалалар остиға дохил бўлади. Иккинчи ва учинчи қисмлар кирмайди; баъзи олимлар буларни (икки ва учинчи қисмларни) махфий бўлгани учун; жаҳолат сабаб узр бериладиган ишлардан, деб санаган. Қолаверса буни қилган кимса такфир қилинмайди, чунки булар исломни бузувчи навоқизлардан эмас. Ушбу тақсимотлар ҳақида «Фатҳул Мажид шарҳи китоби тавҳид» ва «Тайсирул Азизил Ҳамид шарҳи китаби тавҳид» китобларига мурожаат қилинг.

қилишни тарк қилиб қабрларга ибодат қилиш, дуо ва назр каби ибодатни Аллоҳдан бошқасига қилиш. Шайхулислам Ибн Таймия буларни очиқ-ойдин катта ширк, деб далил билан таъкидлаган ва Имом Шавканий «Дуррин надид»да ҳам, яна Шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб, Шайх Сулаймон ибн Абдуллоҳ Оли Шайх ва бошқалар ҳам.

3 - Зарурий равишда диндан деб маълум бўлган масалалар, ёки «мутавотир бўлган маълум аҳкомлар», деб номаланган; мисол беш вақт намоз, закот, ҳаж, рўза, ҳаром қилинган фаҳш ишлар масалан зино қилиш, алкагол ичимликлар ичиш каби. Бундай масалаларда ҳам жаҳолат сабаб узр йўқ, магар киши исломга янги-яқинда кирган (ҳадисул-аҳд) бўлса ёки (илм маърифат ва хубарлар тез етишидан) узоқдаги чўл ҳудудларида яшаганлар мустаснодир.

Шунингдек: Аҳли илмлар – фаръий масалалар ва бошқа ислом шиорлари-рамзлардан, деб машҳур бўлган нарсаларда одамларнинг кўпчилиги (ундай хабарларнинг илим ва маълумотларида) шерик бўлса; билмаслик даъвоси қабул қилинмайди, бу ҳақида Суютий раҳимахуллоҳ шундай деган: «Кўпчилик одамалар бирор нарсанинг ҳаром қилингани борасида (билим-маълумотда) муштарак бўлса, ҳар қандай кимсанинг билмай қолиши ҳақидаги даъвоси қабул қилинмайди, мисол: зино, қотиллик, ўғирлик, алкагол ичиш, намозда гапириш, рўзада ейишнинг ҳаромлиги ва жаримаси қатл қилиниши ҳақида гувоҳлик берилган кишилар қатл қилинади, гувоҳлика ўтган киши шаҳодатидан қайтадиган бўлса ва бошқача гувоҳлик бериб айтсаки: ёлғонни қасд қилган эдик, бу гувоҳлигимиз сабабли у ўлдирилишини билмаган эдик, деса ҳам; чунки бу авом-одамларга яширин иш эмас, фақатгина исломга янги кирган бўлса, ёки олимлардан узоқда чўл ҳудудларда яшаб ўсган бўлса мустаснодир».⁶⁰

⁶⁰ Суютий, «Ал Ашбаху ван назоир», 220. Қоҳирадаги Дору ихёул кутубил аъробия босмаси.

Имом ибн Ражаб Ҳанбалий айтади: «Мусулмонлар орасида ислом диёрида ўсган киши зино қилиб ва зино ҳаромлигини билмаслигини даъво қилса; сўзи эътиборга олинмайди; чунки воқеълик ҳолати уни ёлғонга чиқаради, гарчи аслида бу ҳақида илми бўлмаса ҳам». ⁶¹

⁶¹ «Ал Қоваид фи мазҳабил Имами Аҳмад», 323 с. Бейрут Дорул фикр.

Тўртинчидан. Учинчи тадқиқот: Махфий масалалар остиға кирувчи нарсалар

Ҳужжатни қоим қилиш, уни баён қилиш ва тушунтириш шарт бўлган махфий масалалар остиға қуйидаги нарсалар киради:

1 - Исм ва сифатлар масаласи, бу ҳақда Имом Шофеъий айтади: Бирортаси рад қилиши жоиз бўлмаган Аллоҳнинг исм ва сифатлари бор бўлиб, буларнинг ҳужжати исботлангандан кейин ким қарши чиқса у кофир бўлибди, бироқ ҳужжат қоим бўлишидан олдин билмагани сабабли узрли бўлади; чунки бунинг илмини ақл билан топиб бўлмайди, на таъммул ва на тафаккур билан ҳам. Биз ушбу сифатларни тасдиқлаймиз, У Зот Ўз нафсидан ташбеҳ-ўхшатишни инкор қилганидай биз ҳам инкор қиламиз, У Зот шундай деган: **«Бирор нарса Унга асло ўхшамас ва У Зот эшитгувчидир, кўрувчидир»**,^{62. 63}

2 - Аҳли сунна вал жамоа эътиқодига зид келадиган оқимларнинг эътиқодлари, айниқса шаръий далилларга зид келадиганлари, мисол учун: муржиялар содир қилган масалалар ёки сифатлар ва иймон масаласида аҳли суннага муҳолиф бўлган тоифалар. Буни баъзи олимлар «назарий масалалар», деб номлаган ёки «аҳли сунна ва бошқа муҳолиф фирқалар ўртасидаги тортишувли» масалалар.

Шайхулислом Ибн Таймия бу ҳақда айтади: «Ҳақиқат шуки: баъзан сўз куфр бўлиши мумкин, мисол учун: Аллоҳ гапирмайди, Уни охиратда кўриб бўлмайди, деган жаҳмияларнинг қарашлари каби. Бироқ баъзи одамларга бу нарсанинг куфрлиги номаълум (махфий) бўлади, салафлар айтганидек бундай гапни айтадиганларга

⁶² Шўро сураси: 11 оят.

⁶³ Заҳабий «ал Уълув ли аълийл аъзим»да нақл қилган, 177 с. Ва Ибн Қаййим «Ижтимоъийл жуюшда»да 59 с. Ва Ибн Ҳажар «Фатҳ»да 13/407.

нисбатан мутлақ⁶⁴ такфир қилинган, худди: ким Қуръонни махлуқ, деса у кофирдир ва ким охиратда Аллоҳни кўриб бўлмайди, деса у кофирдир, деб айтганидай. Бироқ, айтиб ўтилганидай, муайян шахсга нисбатан айблов то ҳужжат тақдим этилгунга қадар такфир қилиш амалга оширилмайди». ⁶⁵

3 - Зарурий равишда диндан деб маълум бўлмаган ҳамда авом халқ ичида илми тарқалмаган фаръий масалалар. Бу ҳақда Имом Нававий шундай деган: «Агар кимдир Ислом уммати ижмоъ қилган, ҳаммага маълум ва машҳур бўлган дин ҳукмларидан бирини инкор этса, унинг сўзи қабул қилинмайди. Бунга беш вақт намоз, Рамазон рўзаси, жунубликдан ғусл қилиш, зино, алкоголь ичимликлар, маҳрамларга никоҳланиш ва шунга ўхшаган бошқа аҳкомлар каби. Магар ҳад-ҳудудларни билмай исломга янги кирган бўлса мустаснодир. Унинг ҳолати исломга кирган кишиларнинг умумий ҳолатига ўхшаб, улардан дин номи олиб ташланмайди. Аммо, олимларнинг илми орқали маълум бўлган ижмоъ бўлса: хотининг аммаси ва холасига никоҳланиш ҳаромлиги, атай қасддан қотиллик қилган (яъни меросхўр) меросидан маҳрум бўлиши, бувисига (меросдан) олтидан бири тегиши ва шунга ўхшаш аҳкомлар ҳақида бўлса; буларни инкор қилган киши такфир қилинмайди, балки бунинг илми омма-авомнинг ичида ёйилмагани учун узр берилади». ⁶⁶

⁶⁴ Таржимондан: Мутлақ дейилганда муайян эмас деган маънодаги такфир тушунилади.

⁶⁵ «Ал иймонул авсот», 161 с. Фурқон босмаси.

⁶⁶ Нававий, «Шарҳу Муслим», 1/205.

Мулоҳаза: зоҳирӣ ва махфӣ масалалар атрофидаги ушбу тақсимотга қўшиб ўтишимиз фойдалардан: ушбу тақсимотга назар солсак, «зоҳир» бўлган масалалар: очиқ изоҳланган масалалардир ва уларнинг далиллари машҳурдир, уларга қоришиқлик ва таъвил кирмайди, аҳли сунна билан бошқалар орасида тортишув содир бўлмаган. «Махфӣ» масалаларда эса ундай эмас: уни фақат хос (олимлар) билади холос, аҳли сунна билан бошқалар орасида тортишув содир бўлган бўлади. Имомлардан кимлардир уларни хато тушунган бўлиши мумкин, улардаги хатодан фақатгина улў олимлардан бўлган тадқиқотчилар саломат қолган. У (иймон ва сифатлар) каби масалалар. Аммо, «зоҳир ва махфӣлик» бўлиши нисбий ишдир, бу нарса бошқа қоидага боғлиқ бўлади ва у: илмнинг махфӣ қолиши ва машҳур бўлиши бир маконда бошқа бошқасида бошқадир, ёки ушбу қоида: илм олиш имконияти, деган. Ушбу қоида алоҳида фасл-бўлимда келади, иншааллоҳ. Масаланинг ушбу турига олимларнинг сўзларига хос ваҳҳда ишора берсак

Бешинчидан. Тўртинчи тадқиқот: Олимларнинг сўзлари.

Баъзида савол туғилиши мумкин: узр бериш масаласидаги маълум бўлган [зоҳирий] ва [махфий] масалалар орасидаги фарқ сизларга қаердан келган? – деб. Биз бу саволга Аллоҳдан ёрдам сўраган ҳолда жавоб берамиз: бу фарқлаш кўплаб улуғ уламоларнинг сўзларида учрайди. Масалан қуйида улардан баъзи қавллар келтирилади:

1 - Абу Юсуф Ёқуб ибн Иброҳим келтирган ривоятида Абу Ҳанифа айтади: «Бирортасига ўз Яратувчисига тегишли бўлган илмни билмаслигида узр йўқ; чунки барча мавжудот Рабб субҳанаҳу ва таолони ва У Зотнинг тавҳидини (ягона эканини) билиш фарздир; сабаби унга осмонлар, ер ва Аллоҳ яратган қолган борлиқни кўрсатиб қўйган. Аммо, фарзларга келсак, уларни билмаган ва бу ҳақда маълумот етиб бормаган кишига ҳукм чиқаришга яроқли бўлган ҳужжат қоим бўлмайди».⁶⁷

2 - Имом Шофеъий раҳимаҳуллоҳ айтади: «Илм икки турлидир: биринчиси – ақли соғлом ва балоғатга етган ҳар бир инсон билиши шарт бўлган оммавий илмдир». Ундан: «Бундай илмга қандай мисол келтириш мумкин?» – деб сўрашганида, шундай жавоб берган:

«Беш вақт намоз, Рамазон ойида рўза тутиш, қодир бўлганлар учун Аллоҳ йўлида Байтуллоҳни ҳаж қилиш, молларидан закот бериш. Шунингдек, Аллоҳ улар учун зино, қотиллик, ўғрилик ва алкоголь ичимликларни ҳаром қилди. Аллоҳ бандаларига ўз ақллари билан

шояд фойдали бўлади. Қаранг: «Ал Интисор лиҳизбиллаҳи муваҳиддийна», 10 с. Қаррофий «Фуруқ»да шарият зарурлиги назариси, 118-119. «Шарҳу фикҳул акбар», 230 с. «Ҳаддул ислам», 566 с. «Аз Зиёу шарик либ Саҳман», 170 с. «Мажмуъату муаллифат Шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб», 159-160 с. «Ҳукму тафтири муъайян», 15 с. Шайх Абдулкарим Зайдон, «ал Важиз», 118-119 с.

⁶⁷ Косоний, «ал Бадоеий Саноъий», 9/4378. Мулла Али Қори, «Шарҳу фикҳул акбар», 207 с. Бейрут босмаси.

тушунишлари, амал қилишлари ва ушбу мажбуриятларни ўз жонлари ҳамда молларидан адо этишлари, ҳаром қилинган нарсалардан тийилишлари учун буюрди. Ушбу илмнинг барча турлари Аллоҳнинг китобида очиқ ва равшан далиллар билан баён қилинган бўлиб, Ислом умматида умумий равишда тан олинган. Бу илм авом орасида аввалги авомлардан нақл қилинган, улар эса бу илмни Расулуллоҳдан соллаллоҳу алайҳи ва саллам ривоят қилганлар. Бу нарсаларни ривоят қилиш ва уларнинг мажбурият эканлиги ҳақида ҳеч қандай ихтилоф юзага келмаган. Ушбу умумий илм шундай аниқки, унда хабарларда хатолик ёки таъвил бўлиши мумкин эмас ва унда ихтилоф қилиш жоиз эмас». Шофеъийдан кейин: «Иккинчи тури қандай?» – деб сўрашганида, у шундай деган: «Иккинчи тур – фарз амалларнинг баъзи тармоқлари ва хусусий ҳукмлардир. Булар Қуръонда аниқ баён қилинмаган бўлиши мумкин. Кўпинча суннатда ҳам уларнинг аксари очиқ айтилмаган бўлади. Агар суннатда улар ҳақида маълумот берилган бўлса, бу хабарлар омма эмас, балки илм аҳли – хослар томонидан нақл қилинган бўлади».⁶⁸

Шофеъийнинг бу сўзлари шуни кўрсатадики, ақли соғлом бўлган ҳар бир мусулмон учун унинг билиши шарт бўлган илмлар бор. Агар Шофеъий беш вақт намоз, Рамазон рўзаси ва бошқа фарзларни умумий илмга киритиб, улар ҳақида хато ёки таъвил бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлаган бўлса, тавҳид бу жиҳатдан биринчи ўринда туради. Чунки тавҳид фарзларнинг энг улуғи бўлиб, айнан шу сабабдан китоблар нозил қилинган ва пайғамбарлар юборилган.

3 - Имом Қарофий Моликий тасаввуф аҳли томонидан қилинган айрим дуоларнинг оқибатида исломдан чиқариб юборадиган ширк ва куфр бўлиши мумкинлиги ҳақида сўз юритар экан, шундай деган: «Билингки, бу дуоларнинг оқибатида содир

⁶⁸ Шофеъий, «Рисола», 382–383 с. Дору турос босмаси.

бўлиши мумкин бўлган ширк ёки куфр ҳақидаги жаҳолат Аллоҳ ҳузурида узр саналмайди. Чунки шариат қоидасига кўра, мукаллаф инсон олдини олиши мумкин бўлган ҳар қандай нарса унинг учун узрли эмас».

Шунингдек, у шундай давом этган: «Ҳа, одатда олдини олиш мумкин бўлмаган жаҳолат эса узрли бўлади. Масалан, бир киши ўз синглисига бегона (номахрам), деб ўйлаб, у билан никоҳланган бўлса, бу ҳолатда у узрлидир. Инсонда бундай дуолар сабабли пайдо бўладиган бузуқликнинг асосий сабаби жаҳолатдир. Шундай экан, жаҳолатдан эҳтиёт бўлинг ва илм талаб қилишга ҳаракат қилинг, чунки илм – нажотдир, жаҳолат эса залолатдир»...».⁶⁹

4 - Шайхулислом Ибн Таймия раҳимаҳуллоҳ калом аҳлини қоралаб сўз юритар экан, шундай деган: «Агар хатолар махфий масалаларга тегишли бўлса, эҳтимол, унда хато қилган шахс ўз фикрида адашган деб баҳоланар, лекин унга куфр ҳукмини чиқариш учун ҳужжат тақдим қилинмаган бўлади. Бироқ улардан айрим тоифалар очиқ-ойдин масалаларда хатога йўл қўядилар. Бундай масалаларни оддий мусулмонлар ҳам, олимлар ҳам, ҳатто яҳудий ва насронийлар ҳам ислом динининг бир қисми эканлигини ва унга қарши чиқиш куфр эканини тан олади. Масалан, Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва саллам шериги йўқ бўлган ягона Аллоҳга ибодат қилишни буюриб, У Зотдан бошқа бирорта махлуққа, жумладан фаришта, пайғамбар, қуёш, ой, юлдузлар, бутлар ва бошқа нарсаларга ибодат қилишни қатъий ман қилган, чунки бу исломда ўта маълум бўлган энг машҳур шиорларидандир. Шунингдек, беш вақт намоз ўқишни ва чақириғига жавоб беришга буюриб, унинг аҳамиятини таъкидлаган. Яна – яҳудийлар, насронийлар, мушриклар, соибийлар ва оташпарастларга қарши адоват қилишни

⁶⁹ Ибн Ҳажар Ҳайтабий, «ал Иълам биқоватиъил ислам маъаҳу Завожир», 76 с. Шаъб босмаси.

ҳам буюрган. Шунингдек, фаҳш ишлар, рибо, алкоголь ичимликлар, қимор ва шу каби ишлардан қатъий тийилишни буюрган».⁷⁰

Аллоҳ сизни ҳимоясига олсин! Имом Ибн Таймия махфий масалалар ва маълум (зоҳирӣ) ишлар орасини ажратганига қарангки: куфр бўлган махфий сўзлар ҳақида: «айтиладики: ундайлар ҳужжат қоим бўлмаса ҳам такфир қилинадиган адашган хатокордир», деди ва буни маълум бўлган (зоҳирӣ) ишларда айтмади; Имомнинг ушбу сўзлари маълум (зоҳирӣ) бўлган ва махфий бўлган ишлар орасини ажратгани очиқ ойдин бўлиб турибди; мусулмон киши билмасдан маълум бўлган (зоҳирӣ) ишларни қилса ҳам такфир қилинади, мисол учун: ҳаром қилинган нарсаларни, ёки ширк бўлган сўз ё ишни ҳалол деса; диндан чиқади. Бироқ, токи ҳужжат қоим бўлгунча махфий ишларни билмаган ҳолда қилган бўлса; такфир қилинмайди. Бу ишларга муҳолиф бўлган (рад қилган ё зид амал қилган) кишиларни эса; (яъни махфий масалалар) баён қилиниб ва изоҳ берилгандан кейин такфир қилинадиган бўлди.

5 - Шайх Абу Бутин Наждий айтади: «Сифатлар масаласида жоҳиллик сабаб адашган кимсаларни такфир қилмаслик Шайх Тақиюддин ихтиёрларидир. Аммо, ширк ва унга ўхшаш масалаларда бу қоида қўлланмайди, - кейинроқ бу ҳақдаги айрим сўзларини кўрасиз иншааллоҳ –. Иттиҳодия* ва бошқа оқимлар ҳақида гапирганда ҳамда уларни ва уларнинг куфрида шак қилганларни ҳам такфир қилган баъзи гапларини айтиб ўтдик. Буларни ихтиёрларини тўплаган киши айтган..», кейин юқорида ўтганларга қўшиб қуйидагиларни нақл қилган: «юқорида такфир қилинганлардан баъзисини айтиб ўтди, сифатларга доир масалада эса жоҳил ва

⁷⁰ «Мажмуъул фатаво», 4/54. Шайхулисламининг ушбу гапини изоҳлаб, Шайх Абу Бутин шундай деган: «Махфий сўзлар ва маълум ишларнинг ораси фарқлаганига эътибор қаратинг. Яъни, у куфр бўлган махфий сўзлар ҳақида айтган: айтиладики: «ундайлар ҳужжат қоим бўлмаса ҳам такфир қилинадиган адашган хатокордир». Буни маълум бўлган (зоҳирӣ) ишларда айтмаган; ва қолаверса жоҳилни бу ҳолатдан истисно қилмаган ҳолда мутлақо уларни муртад, деб ҳукм қилди». («Дурарус Сания», 10/355).

бошқалар орасини ажратди. Гарчи Шайх - раҳимаҳуллоҳ -, жаҳмия ва уларга ўхшаганларни такфир қилишда иккиланиб эҳтиётли бўлган бўлса ҳам, бу Имом Аҳмад ва бошқа ислом имомларнинг йўлига хилофдир!». Мажд раҳимаҳуллоҳ (Абул Барокат Абдуссалом ибн Таймия) айтади: «Биз ҳар бир бидъатга чақирувчини такфир қилганмиз, масалан: Қуръонни махлуқ, деса ёки Аллоҳнинг илмини махлуқ, деса ёки исмларини махлуқ-яратилган, деса, ёки У Зот охиратда ҳам кўринмайди, деса, ёки саҳобаларни диндорлиги сабаб сўкса-ҳақорат қилса, ёки иймон фақатгина эътиқоддан иборат, деса ва шулар каби масалаларда. Уларга шунчаки тақлид қилганларни эса фосиққа чиқарамиз холос. Аммо ким мазкур нарсалар бидъат эканини билган ҳолида унга чақирса, ҳимоя қилиб ва уларни ёқлаб бошқалар билан тортишса; у такфир қилинишга маҳкумдир, Аҳмад бу ҳақда бир неча ўринларда очиқчасига айтиб ўтган».⁷¹

Ушбу Имомдан биз нақл қилган очиқламада келган далолатлар кундай равшан, яъни исломдан чиқарувчи катта ширк ва унга ўхшагани мукаллафга жоҳиллиги сабаб узр берилмайдиган маълум бўлган (зоҳир) масалалардан бўлиб ва улар орасини махфий бўлган масалалар орасида фарқ борлиги, мисол сифатларга тегишли масалалар каби.

6 - Имом Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб. Имом Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб, Шайхулислом Ибн Таймиянинг ушбу сўзларини изоҳлаб шундай деган: «Шайхнинг (яъни Ибн Таймиянинг) "Ҳар ким уни ёки буни инкор қилса..." деган сўзлари ҳақида зикр қилиб айтганингизга келсак: сизлар анави тоғутлар ва уларга эргашганлар ҳақида сўраяпсизларми – уларга ҳужжат қоим бўлдим ёки йўқми? Бу жуда ажойиб бир савол!

Бу борада қандай шак қиласизлар? Ахир мен бу масалани сизларга бир неча марта очиқладимку: ҳужжат қоим бўлмаган ҳолатлар, фақатгина исломга янгидан кирган одамлар, илмдан

⁷¹ «Ал интисор лиҳизбиллаҳи ал муваҳҳидин», 14-15 с. Мактабатус салафия.

узоқдаги чўлларда яшаганлар ёки иситма-совутма каби махфий масалаларга тегишлидир. Ушбу ҳолатларда, ҳужжат уларга билдирилмагунча, улар тақфир қилинмайди.

Аммо Аллоҳ Ўз Китобида очик баён қилган дин асослари ҳақида гап кетса, бу борада Аллоҳнинг ҳужжати – Қуръондир. Кимга Қуръон етиб борган бўлса, унга ҳужжат ҳам қоим бўлган, албатта.

Аслида энг катта муаммо шундаки, сизлар ҳужжат етказилганини ва ҳужжатни англашни бир-биридан фарқлаётганингиз йўқ. Аксар кофирлар ва мунофиқларга ҳужжат қоим бўлса ҳам, улар Аллоҳнинг ҳужжатини англамаганлар, Аллоҳ таоло айтганидай: **«Ёки уларнинг аксарини эшитадилар ё ақл юритадилар, деб ҳисоблайсизми? Йўқ, улар фақат ҳайвонлар кабидир. Балки уларнинг йўли (ҳайвонларникидан ҳам) баттар адашган»**,^{72, 73}.

7 - Саудия собиқ муфтиси Шайх Абдулазиз ибн Боз раҳимахуллоҳ шундай деган: «Жаҳолат иддаоси ва шу сабаб узр бериш борасида тафсилотлар мавжуд. Ҳар қандай кишига жаҳолат сабаб узр берилмайди. Ислом олиб келган, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам баён қилиб берган ва Аллоҳнинг Китоби орқали аниқ тушунтирилган ҳамда одамлар орасида тарқалган ишлар борасида жаҳолат иддаоси қабул қилинмайди. Айниқса, ақийда ва диннинг асл қоидаларига тегишли масалаларда. Чунки Аллоҳ азза ва жалла Ўз Пайғамбарини инсониятга уларнинг динини тушунтириш ва шарҳлаб бериш учун юборган.

Дарҳақиқат, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам дин ҳақиқатларини аниқ етказган ва умматни тун кундек равшан бўлган йўлга солиб кетган. Аллоҳнинг Китоби ҳидоят ва нур

⁷² Фурқон сураси: 44 оят.

⁷³ «Мажмуъату муаллифат Шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб», 7/159-160 с. Рисала шахсия қисмида келади. Жомеъатул Имом Муҳаммад ибн Саъуд босмаси, бир неча устозлар тадқиқот қилган. Яна Диръиядаги баъзи шогирдларининг рисоласида ҳам келади, улар Исо ибн Қосим ва Аҳмад ибн Сулайм.

манбаидир. Шу боис, баъзи кишиларнинг "динга боғлиқлиги маълум бўлган зарурий масалаларда" жаҳолатни иддио қилишлари қабул қилинмайди. Масалан, ширк қилиш, Аллоҳдан бошқасига ибодат қилиш ёки намоз, Рамазон рўзаси, закот ва ҳаж каби фарзларни инкор этиш борасидаги иддиолар.

Буларнинг барчаси мусулмонлар орасида маълум ва машҳурдир. Шунингдек, мушрикларнинг қабрлар ёки санамлар олдидаги ширкий амаллари ҳақидаги жаҳолат иддиоси ҳам қабул қилинмайди. Масалан, ўликларга дуо қилиш, улардан ёрдам сўраш, қурбонлик сўйиш ёки назр қилиш каби амаллар. Бу ишлар динга боғлиқлиги маълум бўлган зарурий масалалардан бўлиб, катта ширк саналади.

Аллоҳ таоло бу каби амалларни Китобида очиқ баён қилган ва Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Маккада ўн уч йил давомида одамларни мана шу ширкдан огоҳлантирган. Шунингдек, Мадинада ўн йил давомида одамларга Аллоҳга ихлос билан ибодат қилишни уқтирган ва Аллоҳнинг қуйидаги сўзларини ўқиган: **«Раббингиз сизларга Ундан бошқасига ибодат қилмасликни амр қилди»**,⁷⁴ **«Сенгагина ибодат қиламиз ва Сендангина ёрдам сўраймиз»**,⁷⁵ **«Улар Аллоҳга - У Зот учун динга мухлис, ҳаниф бўлган ҳолда ибодат қилишларидан бошқа нарсага буюрилмаганлар»**.⁷⁶ Шу каби дин устидан кулиш, унга тош отиш, масхара, сўкиш; буларнинг барчаси катта куфрдир, ким шуларга тўғри келиб қолса узр берилмайди; чунки булар **динга боғлиқлиги маълум бўлган (инкор қилиб бўлмайдиган) зарурий нарсалардир**, динни сўкиш, Расул соллаллоҳу алайҳи ва салламини сўкиш катта куфрдир, истехзо ва масхара ҳақида Аллоҳ таоло айтади: **«Айтинг: Аллоҳ, Унинг оятлари, Унинг Расули билан истехзо қиладиган бўлдингларми?! Узр айтманглар, иймонингиздан кейин аниқ**

⁷⁴ Исро сураси: 23.

⁷⁵ Фотиҳа сураси: 5.

⁷⁶ Баййина сураси: 5.

куфр келтирдингиз».⁷⁷ Аҳли илм зиммасидаги вожиб вазифа шуки, улар қаерда бўлишидан қатъи назар, ушбу масалани одамлар орасида ёйишлари ва уни очик баён қилишлари лозим. Бу орқали омма-авом учун ҳеч қандай узр қолмаслиги таъминланади, мана шу буюк иш уларнинг орасида кенг тарқалишига сабаб бўлади.

Олимлар шундай тушунтиришлари керакки, одамлар ўликларга боғланиб, улардан ёрдам сўрашни тарк этсинлар. Бу исталган жойда — Миср, Шом, Ироқ, Мадинада Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг қабрлари ҳузурида, Маккада ёки бошқа ерларда бўлиши мумкин. Шунингдек, олимлар ҳожиларни ва бошқа кишиларни огоҳлантириб, Аллоҳнинг шариати ва динини уларга ўргатишлари лозим.

Олимларнинг сукут қилиши эса омма-авомнинг ҳалокатига ва жаҳолатига сабаб бўлади.

Аммо, баъзан номаълум бўлиб қоладиган масалалардан муомалага тегишли масалалар ёки баъзи намоз ва рўзадаги ишларда ҳам мавжуд; бу ишларда билмаган кишига узр берилади. Масалан Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам жуббада эҳромга кирган ва атир сепиб олган кишига узр берган. Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам унга шундай деган: «Жуббани еч, ўзингдаги атирни юв, сен умрангда (ҳам) ҳажингда қилган нарсани қилгин»,⁷⁸ Унга билмагани учун фидяга буюрмади. Баъзи ҳолатда номаълум бўлган масалаларни жоҳил кишиларга ўргатиш ва тушунтириш лозим бўлади. Бироқ, усул-асосларга тегишли ишлар, ақийда асослари, ислом арконлари, маълум бўлган ҳаром ишлар борасида бирортасидан узр қабул қилинмайди. Агарда бирортаси мусулмонлар орасида бўла туриб: мен зинонинг ҳаромлигини умуман билмас эдим, деса, унга узр берилмайди. Балки унга (агар исботланган бўлса) зино жазоси қўлланилади, ёки ливотни ҳаром, деб билмас эдим деб қилиб қўйса,

⁷⁷ Тавба сураси: 65-66.

⁷⁸ Бухорий, 1789.

узр берилмайди; чунки бу ишлар мусулмонлар орасида маълум, машхурдир, исломдан деб танилгандир. Лекин исломдан олисдаги баъзи ўлкаларда, ёки мусулмонлар яшамайдиган Африканинг номаълум бўлган чўлу биёбонларида бўлса, жаҳолат даъвоси қабул қилиниши мумкин. Агар киши мана шу ҳолда вафот этса, унинг иши Аллоҳга ҳаволадир, ҳукми эса аҳли фатра ҳукмига киради. Саҳиҳ қавлга кўра, улар қиёматда синовдан ўтказиладилар. Агар ижобат қилиб итоат қилсалар жаннатга киради, акс ҳолда осийлик қилсалар дўзахга киради. Аммо, мусулмонлар орасида бўлганлар эса; Аллоҳга куфр келтириб, маълум бўлган фарзларни тарк қилса; узр берилмайди. Чунки бу ишлар тушунарлидир. Жаҳолат даъвоси ҳам бекордир, Аллоҳул мустаан». ⁷⁹

Уламоларнинг бу маънодаги гаплари жуда кўп; ушбу тадқиқотнинг аслига мурожаат қилиб кўриб чиқишингиз мумкин, бу ўринда уламолардан жуда кўп нақллар келган, улардан: Шайх Исҳоқ ибн Абдурахмон Наждий, Шайх Сулаймон ибн Саҳмон, Шайх Муҳаммад Ҳомид ал Фақий, Шайх Муҳаммад Абу Заҳро, Манор тафсири муаллифи Шайх Муҳаммад Рошийд Ризо, Шайх Ваҳбату Зуҳайли ва бошқалар.

⁷⁹ Ибн Боз, «Фатаво ва танбеҳот», 139-142 с. қисқартма. Мактабатус суннат.

Олтинчидан. Бешинчи тадқиқот: Улуғ имомларга таққослаб Шайхулислом Ибн Таймия наздидаги дин асослари ва фаръий масалаларига аниқлик киритиш.

Жоҳилга узр бериш масаласида ёзган баъзи кишилар эътироз қилиб: сизлар нақл қилиб ўтган жоҳилга узр бериладиган масалалар ва бошқасида эса узр бермаслик орасидаги фарқни ажратиш: айнан мўътазила ва мутакаллимлардан бўлган бидъатчиларнинг фарқлашдир, деб Шайхулислом Ибн Таймиянинг сўзлари билан далил келтиришган.⁸⁰

Лекин, биз бу иддио тўғри ё нотўғрилигига муноқаша қилиб киришишдан олдин, муҳим бир нарсани билиб олишимиз лозим, яъни олдинги ва ҳозирги аҳли илмларнинг одатига кўра аҳкомларни баъзи аҳли илмларнинг сўзларини чўқиб-нўқиб олмайдилар, балки бир масалада келган нарсаларни жамлайдилар ва уларни бир-бирига солиштириб таққослайди; токи натижалар эътирозсиз тўғри бўлиб чиқиши лозим, шу сабаб далилларни жамлаб муқобала тарзда таққослаш лозим ва лобид; токи уларни саҳиҳ ваҳҳда тушунимиз учун.

Мухолифлар ҳужжат қилган Шайхулислом Ибн Таймиянинг сўзи:

Айтиб ўтилган фикрга қўшилмаганлар Шайхулислом Ибн Таймиянинг Маридин масаласига оид сўзларини ҳужжат қилиб келтиришган: «масалаларни инкор қилса кофирга чиқариладиган усулий масалалар ва инкор қилмаса кофирга чиқарилмайдиган фаръий масалаларга тақсимлаш ва бу турга ажратиш ва уларни усулий масалалар ва наригиси фаръий масалалар, деб номланади, дейилишига келсак; бу фарқлашнинг асли йўқ, на саҳобаларда ва на

⁸⁰ «ал Уъзр бил жаҳл ақидатус салаф», 25 с.

уларга чиройли суратда эргашган тобеинлар ва на ислом имомларида ҳам, балки бу мўътазила ва уларга ўхшаган бидъатчилардан олинган ва фуқаҳолар ҳам китобларида улардан олиб зикр қилган».⁸¹

Шайхулислом Ибн Таймиянинг ушбу сўзларига мухолиф бўлганлар қуйидаги икки фикрни илгари сурганлар:

Биринчиси: Динни усул ва фаръга тақсимлашни инкор қилиш:

Уларнинг фикрича, бундай тақсимотнинг ўзи хатодир, жаҳолат сабаб узр бериш масаласига қўлланилишидан қатъий назар.⁸²

Иккинчиси: Масалаларни узр бериш нуқтаи назаридан фарқлаш: Уларнинг фикрича, масалаларни бундай фарқлаш мўътазилийларнинг бидъатига асосланган. Аммо, ҳақиқат шундаки, бундай фарқлашнинг ўзини айнан улар қўллаганлар.

Улар айтиб ўтган Биринчи эътирозга жавоб қуйидагича:

Динни усул ва фаръга тақсимлашни инкор қилганлар аниқ кибр ва ҳаддан ташқари рад этиш позициясини кўрсатдилар. Улар салафларнинг сўзлари ҳақида озгина бўлса ҳам маълумоти бор шахсларга маълум бўлган нарсаларни инкор қилди.

Биз салафлардан ва Шайхулисломнинг ўз сўзларини келтириб, уларнинг бу нотўғри тушунчаларини ботиллигини аниқ кўрсатиб берамиз. Шунингдек, уларнинг ўзлари Шайхулисломнинг сўзидан кетганлари ҳақидаги нақлларни тақдим этамиз.

⁸¹ «Ал масаилу Маридиния», 72–73. «Мажмуъул фатаво», 23/346.

⁸² Шайхулисломнинг сўзларини нотўғри тушунган ва бу хулосага келган шахс: «**ал-Узр бил-Жаҳл Ақидатус-Салаф**» китобининг муаллифидир.

Шубҳасиз, бу хато тушунча. Мана шу ўринда Аллома Фавзон Шайхулисломнинг сўзларидаги мақсадини очиқлаб изоҳлайди: «**Шайхулисломнинг усул ва фаръга тақсимлашдан кўзланган мақсади — тақфир нуқтаи назаридан баён қилган, ҳақиқий маънода эмас. Чунки дин масалалари бир хил даражада эмас, шунингдек, тақфирни фақатгина усул масалаларига чеклаш ҳам жоиз эмас**». Шайх Солиҳ ал-Фавзон - ҳафизахуллоҳ - бу фикрни ушбу китобга изоҳ берган пайтида айтган.

Шайхулислом Ибн Таймиянинг динни усул ва фаръга тақсимлашни тасдиқловчи бир неча матнлари бор.

Бу матнлар биринчи фикрга кўра илгари сурилган даъволарни ботиллигини кўрсатади. Уларнинг баъзилари қуйидагича:

1 – У киши раҳимаҳуллоҳ шундай деган: «Қуръон - тавҳид, сифатлар, охират ва шунга ўхшаш диннинг асосий масалалари (яъни усул) ни баён этиш ҳақида келган».⁸³

2 – Яна шундай деган: «Буни ҳеч ким билмаслиги ёки унга зид бўлиши мумкин эмас, агар у озгина ақлга эга бўлса. Ушбу масалага аҳамият қаратинг, чунки бу дин асосларига оид катта аҳамиятга эга масаладир».⁸⁴

3 – У киши раҳимаҳуллоҳ яна шундай деган: «Қуръон ва набавий ҳикматда умумий тарзда ҳам масалалар, ҳам далиллар кўринишида дин асослари (усулуддин) келтирилган бўлиб, улар диннинг асослари сифатида қабул қилинишига ҳақлидир».

4 – Ва яна: «Аллоҳ хабар берган динга келсак, У Зот бу ҳақда айтган: **«Ёки уларнинг ўзлари учун Аллоҳ рухсат бермаган нарсаларни диндан, деб шариат қилиб берган шериклари борми?!»**⁸⁵. Бу дин ўз мазмунига кўра ҳам асосий (усул), ҳам тармоқли (фаръий) масалаларни ўз ичига олади.⁸⁶

Бу – Шайхулислом Ибн Таймиянинг динни усул ва фаръга ажратишни очиқ-ойдин тасдиқлайдиган сўзларидан айримлари бўлиб, улар унинг «Маридиния»да айтган фикрларини нотўғри тушуниб, у динни усул ва фаръга тақсимлашни инкор қилган, деган хулосага келган айрим кишиларнинг даъволарини ботил эканини кўрсатади. Бундан ташқари, бу ажратиш нафақат Шайхулисломда,

⁸³ «Даръу таъорузи ақл ва нақл», 15/1. Минҳожус суннат китобидаги ҳомишда ҳам.

⁸⁴ «Даръу таъорузи ақл ва нақл», 8/381.

⁸⁵ Шўро сураси, 21 оят.

⁸⁶ «Даръу таъорузи ақл ва нақл», 24/1.

балки аҳли сунна олимларининг кўпчилигининг сўзларида ҳам мавжуд. Қуйида уларнинг баъзи сўзларини келтирамиз:

Имом Бағавий раҳимаҳуллоҳ шундай деган: «Аллоҳ ва Расулининг фикрини нотўғри тушуниш — исломда пайдо бўлган ҳар қандай бидъат ва залолатнинг асосидир. Шунингдек, бу усул ва фаръдаги ҳар қандай хатоларнинг асосидир».⁸⁷

Имом Ибн Дақиқ ал-Ийд Пайғамбаримиз соллалоҳу алайҳи ва саллам Муозни Яманга элчи қилиб юборгани ҳақидаги ҳадисни шарҳлаб шундай деган: «Талаб қилишда аввал икки шаҳодат калималаридан бошлаш зарур, чунки бу — диннинг асоси бўлиб, унга асосланмаган ҳолда фаръий масалалардан ҳеч бири тўғри бўла олмайди, фақат у билан бўлади».⁸⁸

Имом аш-Шотибий «ал-Мувофақот» асарида шундай ёзган: «Шариатнинг барчаси, гарчи ихтилоф кўпайса ҳам, худди усул-асосларида бўлганидай, фаръий масалаларида ҳам; ягона сўзга-қоидага қайтади».⁸⁹

Имом Ибн Қаййим Абул Музаффар ас-Самъонийдан нақл қилиб шундай деган: «Шундан маълум бўладики, фаръий масалалардаги ихтилофлар ақида ва усул масалаларидаги ихтилофлардан фарқ қилади».⁹⁰

⁸⁷ «Шарҳ ас-Сунна», 1/229.

⁸⁸ «Иҳкам ул Аҳкам», 3/183.

⁸⁹ «ал-Мувофақот», 4/118.

⁹⁰ «Мухтасар ас-Саваик», 519-бет. Шайхулислов Ибн Таймия бу асосни ўзининг турли асарларида қайта-қайта таъкидлаган. Масалан:

- «Даръу таъорузи ақл ва нақл», 1/21, 1/11, 1/13, 1/27, 1/144.
- «Минҳаж ас-Сунна», 3/22.
- «ал-Фатово ал-Кубро», 5/248.
- «Қоидатул Маҳабба», 107-бет.
- «Мажмуъ ал-Фатава», 3/151.

Шунингдек, «ас-Сайлул Жарор», 1/10, асарини кўриш тавсия этилади.

Аҳли суннанинг усул ва фаръий атамаларига ёндашуви бўйича баъзи манбалар:

1. «ал-Фуруқ», Қарофий (Моликий мазҳаби), 2/149-150.
2. Исҳоқ ибн Абдурахмон ан-Наждий, «Рисолату Хукми Такфир ал-Муъайян», 15-16 с.
3. Шайх Абдулазиз ибн Муҳаммад ибн Саъуд, «ад-Дурарус Сания», 1/148-150.

Иккинчи эътирозга жавоб:

Эътирознинг мазмуни шундай: «Ким жаҳолат сабабли узр бериш масалалари ўртасида фарқ қиладиган бўлса, унга мўътазилийлар бидъатидан бири таъсир қилган». Бунга жавоб қуйидаги жиҳатларда:

Биринчи жиҳат: Агар биз Шайхулислом Ибн Таймия «усул» ва «фаръ» атамалари билан аҳли сунна олдида таниш бўлган ва ушбу иккала атама доирасига кирувчи масалаларни назарда тутганини қабул қилсак, биз жаҳолат сабабли узр бериш ёки бермасликни масаланинг «усул» ёки «фаръ» бўлишига асослантирмаганмиз. Бу салаф имомларининг масалаларни фарқлашга доир келтирган далиллари бўйича биз зикр этган сўзларини қайта кўриб чиқиш орқали жуда ҳам аниқ равшан бўлади.

Балки айрим масалалар усул (асосий масалалар) доирасига киради. Масалан, баъзи сифатлар шариат далиллари билан тасдиқланган бўлиб, уларнинг асосий масалаларга мансублиги тан олинган. Лекин бундай сифатларни жаҳолат туфайли билмаган ёки нотўғри таъвил қилган шахс, унга ҳужжат қоим қилинмагунича, куфрга тушмайди.

Чунки, уни исботлаб келган далил ёки очик ҳужжат мазмуни махфий бўлгани ёки муайян сифатнинг исботлашга далолат қилиб кеган муайян очик ҳужжат ҳақидаги билимга эга бўлмаслиги мумкин.

Шунингдек, аҳли сунна наздида усулий масалалар қаторига кирувчи баъзи усулга тегишли бўлган ақийдавий масалалар бор ва

-
4. Шайх Муҳаммад ибн Иброҳим Оли Шайх, «Фатово Шайх Муҳаммад ибн Иброҳим», 1/73-74.
 5. Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб, «ад-Дурра ас-Сания», 1/226-227.
 6. Абдурахмон ибн Ҳасан Оли Шайх, «ад-Дурарус Сания», 1/32.
 7. Абдуллоҳ Або Батийн Наждий, «ас-Сабиқ», 10/368.
 8. Шайх Абдулазиз ибн Боз, «Мажмуъ Фатово ал-Шайх», 3/121.
 9. Имом Мужаддид Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб, «ад-Дурарус Сания», 10/70.

лекин улар махфий масалалардан саналади. Бундай масалаларни жаҳолат туфайли билмаган ёки нотўғри таъвил қилган киши куфрга тушмайди. Демак, ҳар қандай ақийда масаласидаги билимсизлик ёки инкор қилиш куфрга олиб келаверади, деб айтиш тўғри эмас. Балки, бу борада ақийдавий масалалар орасида жаҳолат сабаб узр бўладиганлари ҳам бор ва узр бўлмайдиганлари ҳам бор, деган тафсилотлар зарур.

Қолаверса, биз келтирган аҳли илмлар сўзлари шуни кўрсатадики, улар барча фаръий масалаларда жаҳолатни мутлақ узр деб ҳисобламаганлар. Чунки фаръий масалалар орасида шундайлари борки, агар мукаллаф шахс уларни инкор қилса, у аниқ куфрга тушади. Бу ҳолат, айниқса, ушбу масала шариатда зарурий равишда маълум бўлган ёки кенг мусулмонлар орасида машҳур бўлган бўлса. Бироқ, бу қоида қуйидаги ҳолатларда истисно қилинади: агар инкор қилувчи шахс яқинда исломни қабул қилган бўлса, ёки олимлардан узоқда яшаб чўлларда ўсган бўлса, ёки дарул ҳарбда яшаб, ушбу масалалар ҳақида эшитмаган бўлса; Олимлардан бир нечтаси бу жиҳатга ишора қилганлар. Масалан, Имом Суютий раҳимаҳуллоҳ шундай деган: «Кимки кенг жамоат томонидан умумий равишда билинадиган нарсани билмаса, унинг (жаҳолати) қабул қилинмайди. Фақат у яқинда исломни қабул қилган бўлса, ёки олимлардан узоқ чўлларда ўсган бўлса ва ушбу нарса у ерларда махфий бўлса, унда истисно ҳолатда (унинг жаҳолати узр) ҳисобланади. Масалан, зино, ўғрилиқ, ўлдириш, арақ ичишнинг ҳаромлиги ва намозда сўзлаш каби масалалар шундай (истисно ҳолатларда узрли) бўлиши мумкин».⁹¹

Иккинчи жиҳат: Шайхулислом Ибн Таймия «усуллар» ва «фуруълар» ҳақида гапирганида аҳли сунна уламолари томонидан маъруф бўлган тушунчаларни назарда тутмаган. Балки у

⁹¹ Суютий, «Ал-Ашбоҳ ва ан-Назоир», 220-бет. Шунингдек, «Ат-Таҳрир», Ибн Ҳумом; «Кашф ал-Асрар»; «Фаватих ар-Раҳмун» асарларига ҳам қаранг.

бидъатчиларнинг каломий фикрларидан келиб чиққан, мутазила, жаҳмийлар ва рофизийларга эргашиб шаклланган айрим масалаларни назарда тутган. Улар бу масалаларга «усул масалалари» деган ном бериб, иймонни айнан шу масалаларни тасдиқлашга боғлаб қўйганлар. Шу йўсинда, ушбу масалаларда хато қилган, билмаган ёки уларни инкор этган шахсни кофир, деб ҳисоблашган. Уларнинг бу ҳақдаги ҳужжати шундайки, тасдиқ ва иймон айнан ўша «усул масалалари» деб атаган нарсаларни тасдиқлашга асосланган. Ҳолбуки, улар бошқа мусулмонларни куфрда айблаш учун ишлатган бу масалалар бидъат бўлиб, уларни тасдиқлашга шариат асос бермаган. Шунга қарамай, улар ушбу масалаларни шундай юксак даражага кўтариб қўйганларки, бу масалаларга қарши чиққан одам уларнинг наздида кофир бўлиб қолар эди. Шунингдек, бу каломий олимлар ҳам бидъат аҳлининг йўлидан бориб, мутазилаларга эргашган ҳолда, шариат келтирмаган билим йўлларини асос қилиб олганлар. Масалан, «жавҳар» ва «араз» каби масалалар ёки «ҳодисаларнинг мавжуд бўлмаслиги» каби ғояларни исботлашга уринишган. Ушбу йўналишда бўлганлар, яъни бидъат аҳлининг йўлини тутган ва бу масалаларга нисбатан таъвил ёки жаҳолатда бўлган кишиларни куфрда айблаганлар. Улар бундай масалаларни «дин асосларининг масалалари» деб атай бошлашган. Шайхулислом Ибн Таймия ўз баёнотида айнан шу бидъатчи каломчи-мухолифларни назарда тутган. Улар келтирган ҳужжатлар, шариат асосида белгиланган аҳли суннанинг ақидасига эмас, балки ўзига хос каломий фикрларига асосланган. Улар Ибн Таймиянинг сўзларидан, гўёки у аҳли сунна наздида маъруф бўлган ақидавий усуллар ҳақида гапирган, деган тушунчани чиқаришган. Аммо аслида у киши бидъатчи каломчи олимларнинг шариатга зид бўлган қарашлари ҳақида сўз юритган.

Шайхулислом Ибн Таймиянинг сўзларига нисбатан олинган ушбу тушунча, у кишининг турли матнларидан олинган тушунчаларга асосланган бўлиб, унда фуруъ ва усул масалалари

ҳақида батафсил айтиб ўтиш билан бирга аввал ўтган умумий сўзларининг мазмунини ҳам ойдинлаштирган.

Шунга далил сифатида сўзлари қуйидагича: "Шариатда асоси йўқ бўлган атамаларга маъносини аниқламасдан туриб мақташ, танқид қилиш, тасдиқ ёки инкор қилиш мумкин эмас. Фақат улар шариатга мувофиқ экани аниқ бўлса, шундагина қабул қилиш мумкин. Далилларга зид келадиган атамалар, масалан, жисм, макон, йўналиш, жавҳар ва араз каби сўзлар шундай туркумга киради. ундай атамалар билан тортишув қилган одам, агар унинг фикри шариатда куфр деб аниқ кўрсатилмаган бўлса, қарши тарафни такфир қилиш мумкин эмас. Чунки куфр – шариат Соҳиби томонидан белгиланган ҳукмдир. Ақл орқали фикрнинг тўғри ёки нотўғри эканини баъзан англаб олиш мумкин, аммо шариатда ҳар қандай ақлий хатоликни куфр деб аташ мумкин эмас. Шунингдек, шариатга кўра, ҳар қандай тўғри ақлий фикрни билиш ҳам шарт эмас. Дин асослари ақл орқали билинадиган илмдир, ақл орқали англаб бўлмайдиганлар эса шариат масалаларидир.' Бу метод мутазила ва жаҳмийларга тегишли бўлиб, уларнинг йўлидан кетганларга ҳам таъсир кўрсатган. Бундай фикрдаги кишиларга шундай жавоб бериш мумкин: бу фикр икки муҳим даъвони ўз ичига олади. Биринчидан, уларнинг айтишича, дин асослари фақат ақл орқали тушунилиши мумкин, шариатга асосланмайди. Иккинчидан, бу асосларга қарши чиққан одам кофир ҳисобланади. Бу икки фикр ҳам хато, ва уларни биргаликда қабул қилиш зиддиятлидир. Ҳайратланарли томони шундаки, баъзи калом аҳлидан бўлган кимсалар шундай дейди: муҳолиф бўлувчи шахс куфрга тушадиган дин асослари ақлнинг ўзи билан тушуниладиган калом илмидан иборат холос. Аммо ақл билан англаб бўлмайдиганлари эса уларнинг наздида шариатлардир. Бу йўл мутазила ва жаҳмийларга хос бўлиб, уларнинг изидан юрган бошқалар ҳам шу йўлни тутган. Масалан Иршод китобининг муаллифига эргашганлар ва улар кабилар. Бундай фикрдаги кишиларга айтиладики, бу гап ўз ичига икки нарсани олади:

1. Дин асослари фақат ақл орқали тушунилади, шариатсиз.
2. Бу асосларга қарши чиққан шахс кофир ҳисобланади.

Ушбу иккала даъво нотўғри бўлиши билан бирга, уларни бир вақтнинг ўзида қабул қилиш мантиқан зиддир». ⁹²

Учинчи жиҳат: Бу ҳам иккинчи жиҳатни кучайтириб келади. Чунки Шайхулислом Ибн Таймия бошқа бир неча жойда каломчилар ва уларнинг тарафдорлари динга тегишли бўлмаган нарсаларни унга киритган, деб ишора қилиб ўтган, яна Аллоҳ тушурмаган шариатни ҳеч қандай далилсиз шариат қилиб қонунлар чиқарганликлари ва бидъат бўлган асосларга биноан такфир ҳукмини боғлаб қўйганларини ҳам.

Булар бир неча матнларда келган бўлиб, шулардан у киши раҳимахуллоҳнинг сўзларидан: «...Мўтазила ва уларнинг издошлари ушбу ҳужжатларни ўзларнинг диний асослари деб тан олган, ва бу ўзлари номлаган дин асослари остига дохил бўлган. Лекин булар аслида Аллоҳ бандалари учун белгиланган дин асослари эмас. Аллоҳ таъоло айтганидек: **«Ёки уларнинг ўзлари учун Аллоҳ рухсат бермаган нарсаларни диндан, деб шариат қилиб берган шериклари борми?!»**.⁹³ Бу дин ўз мазмунига кўра ҳам асосий (усуллар), ҳам тармоқли (фаръий) масалаларни ўз ичига олади. Агар мана шуни айтадиганларнинг тушунчасида дин асослари, деб номланган бу номда мужмаллик ва ноаниқлик бор. Аммо Аллоҳ рухсат бермаган динни жорий қилган кимсаларга келсак, маълумки унинг асослари унинг ўзига тегишли эканини кўрсатади, Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламдан нақл қилинган бўлиши мумкин эмас, чунки у ботилдир ва ботилнинг натижаси ҳам ботилдир".⁹⁴

⁹² Даръу таъорузи ақл ва нақл», 1/144.

⁹³ Шўро сураси, 21 оят.

⁹⁴ «Даръу таъорузи ақл ва нақл», 1/21-22. Доктор Усмон Жума Думерия аҳли сунна ва жамоат наздида "дин асоси" атамасининг маъносини тушунтирган. У - калом аҳли бу атамага қўшган, аҳли сунна мазҳабида зид бўлган масалалар ҳақида ҳам фикр юритган. У Шайхулислом Ибн Таймиянинг бу мавзудаги очиқ матнларини келтирган ва сифатларни инкор қилиш ёки тақдирни

Яна у кишининг бунга тегишли сўзларидан: Бу икки нарсани — Расул келтирган нарсаларни ёки одамлар ўз ақллари билан тушуниб етадиган ҳақиқатларни билмаслик — дин асослари деб нотўғри ҳисобланадиган, аслида эса унга кирмайдиган ботил масалалар ва воситаларни динга қўшиб юборишга олиб келади.⁹⁵

Яна шулардан бири, у киши раҳимаҳуллоҳнинг қуйидаги сўзидир: «Салаф ва имомлар – «жавҳар», «жисм» ва «араз» ҳақидаги баҳсларни танқид қилган ва бидъат деб қоралаганлар. Уларнинг сўзлари бу атамалар орқали ифодаланган ботил маъноларни диннинг асосларига киритишни қоралашни ўз ичига олган».⁹⁶

Бу матнлардан каломчиларининг "асослар" атамасидан кўзланган мақсадни ва унга киритган ботил маъноларини англашингиз мумкин.

инкор қилиш каби масалаларни мисол сифатида кўрсатган ва бошқа мисолларни ҳам. У, шунингдек, Шайхулисломнинг улар томондан "дин асослари" деб номланган нарсаларга раддия бермоқчи бўлганини очиқ ойдин айтган. Ушбу тадқиқотни кўриб чиқинг, чунки бу жуда қимматли тадқиқотдир. Шунингдек, «Мадҳал лидиросатил аъқийда», китобига мурожаат қилинг, 26/127. Саводий мактабаси нашр қилган.

⁹⁵ «Даръу таъорузи ақл ва нақл», 1/24.

⁹⁶ «Даръу таъорузи ақл ва нақл», 1/24.

Учинчи фасл: Такфир масалаларида қасд қилинган ниятларни эътиборга олишни муҳокама қилиш

Ушбу фасл бир неча тадқиқотларни ўз ичига олади:

1. Биринчи тадқиқот: Қасд турларини баён қилишга доир муқад-дима.

2. Иккинчи тадқиқот: Қуръони Каримда - маълум (зоҳирий) масалалардаги куфрий сўз ва амаллардаги ният ва эътиқод маъносида бўлган ният-қасд қилишнинг шарти эътиборга олинмаслиги ҳақида далиллар.

3. Учинчи тадқиқот: Соф суннатда - маълум (зоҳирий) масалаларда ният ва эътиқод маъносида бўлган ният-қасд қилишнинг шарти эътиборга олинмаслиги ҳақида далиллар.

4. Тўртинчи тадқиқот: Олимларнинг очиқ-ойдин зоҳирий масалаларда эътиқод маъносидаги қасд-ният қилиш шарт эмаслиги ҳақидаги сўзлари.

Биринчи тадқиқот: Қасднинг маъноси ва унинг турларини баён қилиш

«Қасд» атамаси турли маъноларни англатади ва улар қуйидагилардан иборат:

1. **Қасд – қатъий ирода маъносида:** Бу ҳолда қасд фаолиятга бўлган қатъий ният сифатида тушунилади. У «амалга олиб боровчи қасд» ва «амалга ундаган омил» ва «қасд қилинган», деб ҳам аталади. Агар бирор амалда бу маънодаги қасд мавжуд бўлмаса, у ҳолда бу амал «хато қилиш» бобига киради. Ушбу қасд қилинмаган (ният қилинмаган) ҳолатдаги маънода яна кўплаб кўринишлари мавжуд.⁹⁷

2. **Қасд – ихтиёр билан амал қилиш маъносида:** Куфрга олиб борадиган амални ихтиёрий равишда қилиш. Фуқаҳолар бунга нисбатан: «Куфрга қасд қилиб, ихтиёр билан ўзи хоҳлаб амал қилган киши» деб таъриф беради. Ушбу қасд тури шариатда катта аҳамиятга эга бўлиб, унинг йўқлиги мажбурланиш ҳолатларига (икроҳга) тегишли қатор ҳукм ва изохларни ўз ичига олади.⁹⁸

3. **Қасд – эътиқод ва ният маъносида:** Бу ҳолда қасд; амални куфр деб эътиқод қилиб, унга ният қилган ҳолатда қўл урушни англатади. Унинг маъноси шундаки, амал қилувчи уни куфр деб билиб, қасддан куфрга тушишни истайди.

Учинчи маънодаги қасд – **эътиқод ва ният маъносидаги қасд** – бизнинг ушбу муҳокамамиз учун тегишлидир. Чунки биринчи ва иккинчи маъноларга кўра қасд шартлиги борасида бизга маълум бўлишича, ҳеч ким ихтилоф қилмаган. Бироқ, учинчи маънодаги қасд **эътиқод ва ният** борасида ихтилоф мавжуд. Айниқса, бу масала

⁹⁷ Кенгроқ маълумот учун қаранг: "Оризул хато мин рисолати оваризил аҳлия" китоби, Жабурий, 393-бет.

⁹⁸ Кенгроқ маълумот учун қаранг: "Оризул икроҳ мин рисолати оваризил аҳлия" китоби, 451-бет.

«жаҳолат сабабли узр» мавзусида баъзи бир китоб ёзганларнинг фикрларида акс этган. Бу ҳақда тўртинчи тадқиқотда батафсил муҳокама қилинади.

**Иккинчи тадқиқот: Маълум бўлган (зоҳирӣ)
масалаларда куфр саналган сўз ва амалларда; ният ва
эътиқод маъносида – қасд қилишнинг шарт
қилинмагани ҳақида Қуръондаги далиллар**

Биринчи далил

Аллоҳ таоло айтган: «Агар улардан сўрасангиз: «Биз фақат ҳазиллашиб ва ўйнаб юрган эдик», – дейишади, албатта. «Айтинг: Аллоҳ, Унинг оятлари, Унинг Расули билан истехзо қиладиган бўлдингларми?! Узр айтманглар, иймонингиздан кейин аниқ куфр келтирдингиз». ⁹⁹

Шайхулислом Ибн Таймия шундай деган: «Аллоҳ таоло ушбу ояти каримада Унинг оятлари ва Расулини масхара қилиш куфр эканини баён қилди ва шу сабаб иймонидан кейин ҳам куфрга тушаверади. Бу шуни англатадики, уларда заиф иймон бўлган ва улар бу ҳаром ишни ҳаром қилинганини била туриб бажаришган. Лекин уни куфр деб ҳисоблашмаган. Аммо бу иш куфр бўлиб, шу сабаб кофир бўлдилар. Гарчи улар бу ишга рухсат берилган, деб эътиқод қилмасалар ҳам. Бундан ташқари, бир қанча салафлар Бақара сурасидаги мунофиқлар сифати ҳақида мисол қилиб айтиб ўтишган: улар аввал кўриб, кейин кўр бўлиб қолишган; аввал билиб, кейин инкор қилишган; аввал иймон келтириб, кейин куфрга тушишган. Қатода ва Мужоҳид айтганларидек, уларнинг ҳолати шундай тасвирланган: улар мўминларга интилиб, Расул олиб келган нарсаларни тинглаб ва улардан нур кетгани ҳақида мисол берилган: «Уларнинг мисоли –олов ёққанга ўхшайди, қачонки унинг атрофини ёритганда; Аллоҳ уларнинг нурини кетказди ва

⁹⁹ Тавба сураси: 65-66.

уларни кўролмайдиган ҳолларида зулматларда қолдирди». ¹⁰⁰ Ва давомида уларнинг охириги ҳолатларигача айтилган». ¹⁰¹

Шайхулислом Ибн Таймиянинг сўзларидан келиб чиқадиган хулоса шундан иборатки, ушбу шахслар куфрни қасд қилмаганлар, уни эътиқод ҳам қилмаганлар. Балки улар бундай масхара қилишни иймондан чиқармайдиган гуноҳ, деб ўйлашган холос. Аммо шундай бўлса ҳам Аллоҳнинг китоби уларни куфрда, деб ҳукм қилди, қолаверса куфрни қасд қилмасалар ҳам ислом динидан чиқишларини таъкидлади.

Ушбу масалани тасдиқловчи мақбул сўзлар бор, Абу Бакр ибнун Аъробий, ¹⁰² Жассос, ¹⁰³ Қосимий ¹⁰⁴ ва Шайх Муҳаммад ибн Аббдулваҳҳоблардан ¹⁰⁵ келган. Уларга мурожаат қилишингиз мумкин, ёки уларни ушбу китобнинг аслига қараб кўриб чиқинг.

Қуръондаги иккинчи далил:

«Эй иймон келтиргналар! Товушларингизни Пайғамбарнинг товушидан баланд қилманглар ва унга нисбатан баъзиларингиз баъзингизга гап-сўз билан гаплашгандай (шовқун солиб) гапирманглар, (яъни одоб билан сўзлашинглар); ўзларингиз сезмаган ҳолда амалларингиз ҳабата бўлишидан (яъни савобсиз-самарасиз ва бефойда бўлишидан қўрқинглар)». ¹⁰⁶

Шайхулислом Ибн Таймия шундай деган: «Далилнинг моҳияти шундаки, Аллоҳ Таоло уларни Расулуллоҳнинг (соллаллоҳу алайҳи ва саллам) овозидан юқори овоз кўтаришдан ва у кишига нисбатан бири-бирига мурожаат қилгандек баланд овозда гапиришдан қайтарди.

¹⁰⁰ Бақара сураси, 17 оят.

¹⁰¹ Ибн Таймия, "Ал-Иймон", 208–209 с. Умар ибн Хаттоб нашри..

¹⁰² «Тафсирул Қуртубий», (4/3036). Дору Шаъб нашри..

¹⁰³ «Жассос, Аҳкомул Қуръон», 4/248. Бейрут нашри..

¹⁰⁴ «Маҳасину Таъвил», 8/254.

¹⁰⁵ «Мажмуъату тавҳид», 93-94 с. Дорул Фикр нашри..

¹⁰⁶ Хужурот сураси, 2 оят.

Чунки бундай баланд овоз ва шовқин амалларнинг бекор бўлишига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолатда киши ўз амаллари бекор бўлганини сезмай қолади. Аллоҳ уларни баланд овозда гапириш ва шовқиндан қайтаришининг сабаби – амалларининг бекор бўлишидан сақланиш учун эди. Шу орқали у бундай хатти-ҳаракатнинг фасоди борлигини, яъни амалларнинг бекор бўлиши хавфини баён қилди. Ҳар қандай амалларни бекор бўлишига сабаб бўладиган ишларни барча имкониятлар билан тарк этиш лозим. Амаллар эса куфр сабабли бекор бўлади. Аллоҳ Таоло шундай деди: **«Сизлардан кимки ўз динидан қайтса ва кофир ҳолда вафот этса, ана ўшаларнинг амаллари бекор бўлибди».**¹⁰⁷

Шундай қилиб, Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг овозидан юқори овоз кўтариш ва унга мурожаат қилишда менсимасдан шовқин билан одобсиз гапириш куфрга тушиш хавфини туғдириши ва киши бундан хабарсиз ҳолда амалларини бекорга чиқариб қўйиши мумкинлиги собит бўлса, бунинг сабаби Расулуллоҳга бўлган ҳурмат, эҳтиром, шараф ва улуғлаш талабларига зид эканидандир. Бу ҳолат куфрга олиб бориш хавфи борлиги ва унга сабаб бўлиши мумкинлиги аниқдир. Бунинг сабаби Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга нисбатан зарур бўлган ҳурмат, эҳтиром, шараф, улуғлаш ва эъзозлаш лозим. Шунингдек, баланд овоз кўтариш, эҳтимол, Расулуллоҳга озор етказиш ва уни қадрсизлаш маъносини ўз ичига олади, ҳатто бу ишни амалга оширган шахс ният қилмаган бўлса ҳам.

Агар адабсизлик туфайли, ниятсиз ҳолда Расулуллоҳга озор етказиш ва қадрсизлаш куфр деб ҳисобланса, унда қасддан ният билан озор етказиш ва қадрсизлаш, албатта, биринчи ўриндаги куфр деб қаралади».¹⁰⁸

¹⁰⁷ Бақара сураси, 217 оят.

¹⁰⁸ «Ас-Сорим ал-маслуул», 54–56 с.

Учинчи далил

Аллоҳ таоло айтди: **«Бир гуруҳни ҳидоят қилди ва ўзларига залолат ҳақ бўлган гуруҳни (адаштирди). Чунки улар Аллоҳни қўйиб, шайтонларни дўст тутдилар ва ўзларини ҳидоят топганлар, деб ҳисоблайдилар».**¹⁰⁹

Имом Бағавий ушбу оят тафсирида шундай дейди: «Бу оятда кофир одам ўз динини ҳақ деб ўйлашига ишора бор. Иймонни инкор қилувчи ва ҳақиқатни қасддан рад этувчи кимсалар ҳам баробардир».¹¹⁰

Қосимий эса шундай дейди: «Бу гапнинг натижаси Қози айтганидек, унинг сўзларига кўра, бу оят хатога йўл қўйган кофир билан қасддан инкор этувчи бундай айбга лойиқ эканида баробардир. Қозий айтадики: фарқловчилар учун (қуйида ажратиб берамиз), оятни -ҳақиқатни- излашда эътиборсиз бўлган кофирга нисбатан ишлатиши мумкин. Яъни, (اتَّخَذُوا) – **«улар дўст тутдилар»**, деган оятдаги замир: ҳақиқатни топишда беътиборлик қилган кофирга ишорат қилинади. Аммо ҳақиқатни излашда ҳаракат қилиб, бор кучини сарфлаганлар узрли бўлганлар. Айни шу фикр баъзиларнинг мазҳаби бўлиб, бу «ал Иъная» китобида зикр қилинган».¹¹¹

Тўртинчи далил

Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилади: **«Айтинг: амаллари энг кўп зиён кўрганлар ҳақида хабар берайми?! Дунё ҳаётида уларнинг елиб-югурганлари зое бўлганлардир ва улар ишни яхши қиялпмиз, деб ҳисоблаганлар. Улар ўзларининг Раббиси (нозил қилган) оятларига ва Унга рўбаро бўлишни инкор**

¹⁰⁹ Аъроф сураси: 30 оят.

¹¹⁰ «Маъалимут Танзил» номли Бағавийнинг тафсири, 2/156. Бейрут нашри..

¹¹¹ «Маҳасинут Таъвил», 5/36.

қилганлардир, натижада амаллари ҳабата бўлди ва улар учун қиёмат кунда ҳеч қандай қадр-қиймат бермасмиз».¹¹²

Имом Қуртубий раҳимаҳуллоҳ бу оятни тафсирлаб шундай дейди: «Бу оятдан маълум бўладики, одамлар орасида шундай кимсалар борки, улар бир амални бажаради, лекин ўзи уни хайрли, деб ҳисоблайди. Ҳолбуки, унинг саъй-ҳаракатлари ўтиқод бузуқлиги ёки риёкорлик сабаб беҳуда кетишига олиб борган. Бу ерда куфр мақсад қилинган».

Бешинчи далил

Аллоҳ таоло шундай деган: **«Аниқки, улар (золимлар) уларни (яъни одамларни ҳақ) йўлдан тўсишади ва улар ўзларини ҳидоятланганлар, деб ҳисоблайдилар».**¹¹³

Имом Ибн Жарир бу оят тафсирида шундай дейди: «Аниқки, шайтонлар Аллоҳнинг зикридан юз ўгирганларни Аллоҳнинг йўлидан, ҳақ йўлдан тўсишади. Уларга залолатни безаб кўрсатишади, Аллоҳга иймон келтиришни ва Унинг итоатида бўлишни ёқтирмасликни таъминлаб туради. **"Ва улар ўзларини ҳидоятдагилар, деб ҳисоблайдилар"**. Яъни, Аллоҳга ширк келтирган мушриклар шайтонлар ўзларига безаб кўрсатган залолат йўлида эканликларига қарамасдан, ўзларини ҳақ ва тўғри йўлда деб ўйлашади».¹¹⁴

¹¹² Каҳф: 103-105.

¹¹³ Зухруф: 37.

¹¹⁴ «Табарий Тафсири», 25/63. Ҳалабий нашри.. Бу қавлни Қосимий ҳам тафсирида келтирган, (14/241).

Учинчи тадқиқот: Суннатдан далиллар: зоҳирий очик-ойдин масалаларда ният ва эътиқод маъносидаги «қасд қилиш» шарти эътиборга олинмаслиги

Биринчи далил

Имом Бухорий ва Муслим ўзларининг «Саҳиҳ» асарларида Абу Хурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилганларки, у Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламни шундай деганларини эшитди: «Аниқки, бир банда бир сўзни айтиб юборади, унинг оқибатини ўйлаб ҳам кўрмайди, аммо у шу сўзи билан дўзахга ғарқ бўлади, масофаси машриқ ва мағриб ўртасидан ҳам узоқ». Бошқа ривоятда: «Аниқки, банда Аллоҳнинг розилигига сабаб бўладиган бир сўзни айтади, унинг аҳамиятига эътибор бермайди, аммо Аллоҳ уни шу сабаб бир неча даражаларга кўтаради. Ва аниқки, банда Аллоҳнинг ғазабини келтирадиган бир сўзни айтади, унинг аҳамиятига эътибор бермайди, аммо шу сўзи билан жаҳаннамга ғарқ бўлади».¹¹⁵

Бу ҳадисдан далил шуки: «**у унинг оқибатини ўйламайди**», деган сўз ва бошқа ривоятда: «**у унинг аҳамиятига эътибор бермайди**» деган жумлалар. Имом Ибн Ҳажар ал-Асқалоний бу ҳақда шундай таъриф берган: «Барча ривоятларда **«у унга эътибор бермайди»**, деб келган. Яъни, уни фикрлаб кўрмайди, натижасини ўйламайди ва бу сўзнинг ҳеч қандай таъсири йўқ деб ҳисоблайди. Бу ҳолат Аллоҳ таолонинг: **«Ва сизлар уни енгил санайсизлар, ҳолбуки, у Аллоҳ наздида улкандир»**,¹¹⁶ деган каломига ўхшайди. Имом Молик, сунав соҳиблари, Термизий, Ибн

¹¹⁵ Саҳиҳ Бухорий, «Рақоиқ китоби» - «Тилни муҳофаза қилиш боби» - (8/100 – 6477, 6478). Саҳиҳ Муслим, «Зухд ва рақоиқ китоби», «Дўзахга ғарқ қилувчи бўлган сўз билан гапириш боби», 4/2290, 2988). Биринчи ривоят Абу Хурайра розияллоҳу анҳудан, Исо ибн Талха йўли орқали ривоят қилинган. Иккинчиси Абу Хурайра розияллоҳу анҳудан, Абу Солиҳ ас Симан йўли орқали ривоят қилинган.

¹¹⁶ Нур: 15.

Ҳиббон ва Ҳоким келтирган – Билол ибн Ҳорис ал-Музанийдан ривоят қилинган ҳадисдаги лафзда шундай дейилган: «Аниқки, сизлардан бирингиз Аллоҳнинг розилигига сабаб бўладиган бир сўзни айтади ва унинг нақадар етук даражадалигини ўйламайди, Аллоҳ унга Ўз розилигини қиёмат кунигача ёзиб қўяди». Ғазабини келтирадиган ҳолатдаги сўзда ҳам аини ушбу маъно айтилган».¹¹⁷

Олимлар ушбу ҳадисдан келиб чиқиб; куфрда қасд қилиш шарти эътиборсиз эканлигини далил қилганлар. Ушбу масалада олимларнинг сўзларини батафсил ўрганиш учун бу тадқиқотнинг аслига мурожаат қилиш лозим.

Иккинчи далил

Имом Бухорий Али ибн Абу Толиб розияллоҳу анҳудан ривоят қилади: «Мен Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламни шундай деганларини эшитдим: «Охир замонда ёш ва ақлсиз кишилар пайдо бўлади. Улар махлуқотларнинг энг яхши сўзларини гапирадилар, лекин уларнинг иймони ҳалқумларидан ўтмайди. Улар диндан камондан отилган ўқ каби чиқиб кетадилар. Қачон ва қаерда уларни учратсангиз, уларни ўлдиринглар! Чунки уларни ўлдирган кишига ўлдиргани учун қиёмат куни ажр бор».¹¹⁸

Ҳофиз Ибн Ҳажар раҳимаҳуллоҳ Имом Ибн Жарирнинг «Таҳзиб» асаридан нақл қилиб шундай келтиради: «Бу ҳадисда «қибла аҳлидан унга ҳақли бўлган бирон киши исломдан чиқмайди, фақатгина диндан чиқишни билган ҳолида қасд қилса чиқади», деган фикрга раддия бор. Чунки бу гап ҳадисдаги сўзга тўғри келмайди: «Улар ҳақ-сўзларни айтадилар, Қуръон тиловат қиладилар, ва лекин исломдан чиқиб кетадилар, ундан бирор

¹¹⁷ Ибн Ҳажар, «Фатҳул Борий би шарҳи саҳиҳил Бухорий», 11/318.

¹¹⁸ Саҳиҳул Бухорий - Муратад ва муъанидларни тавбага чақириш ва улар билан уруш қилиш китоби - Хавориж ва мулҳидларга ҳужжат қоим бўлгандан кейин уларни ўлдириш бобида, 9/16 - 6930 рақамида.

нарасага илашиб қололмайдилар», дейилган. Маълумки, улар мусулмонларнинг қони ва молини ҳалол деб билиб бу гуноҳларни қилмаган эдилар, фақатгина улар буни Қуръон оятларини нотўғри тафсирлаб хато хулоса чиқарганлари учун қилганлар...». ¹¹⁹

Ҳофиз Ибн Ҳажар яна шундай дейди: «Бу ҳадис мусулмонлардан баъзилари ўзлари хоҳламай-қасд қилмай туриб ҳам ёки ислом динидан бошқа динни танламаса ҳам – диндан чиқиб кетиши мумкинлигига далил бор». ¹²⁰

Учинчи далил

Ибн Умар розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: «Табук жангида бир киши шундай деди: «Биз мана бу қориларимиздан кўра қорни очроқ, тили ёлғончи ва (жангда душманга) рўбаро бўлганда улардан кўра кўрқоқроғини кўрмадик», деб – бу билан Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ва қори саҳобаларини назарда тутган эди. Буни эшитган Авф ибн Молик унга: «Сен ёлғон гапирдинг! Балки сен мунофиқсан! Мен бу ҳақда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга хабар бераман, албатта!» – деди. Кейин Авф Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламга хабар бермоқчи бўлиб борганида, Қуръон ундан олдин нозил бўлиб, унинг қилмишини ошкор қилиб бўлган эди. Кейин бояги киши Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам олдига туясига миниб бориб: «Ё Аллоҳнинг Расули, биз фақатгина йўлда суҳбат қилиб, вақт ўтказиш мақсадида ҳазиллашиб, ўйнаб гаплашган эдик» – деди. Ибн Умар айтди: «Мен уни Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламнинг туясининг юганини ушлаб турганини кўргандек бўляпман, тошлар унинг оёғига урулар эди, у эса яна: «Биз фақатгина суҳбат қилгандик, ўйнаб гапиргандик» – дер эди. Шунда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам унга шундай жавоб берди: **«Аллоҳ, Унинг оятлари ва Расули билан масхара**

¹¹⁹ "Фатҳул Борий", 12/313. Шавконй ҳам Табарийнинг сўзларини тасдиқлаб келтирган, 7/168.

¹²⁰ "Фатҳул Борий", 12/315.

қиладиган бўлдингизларми?!»¹²¹ – унга қарамас, сўзинига бошқа нарсаси қўшмас эди».¹²²

Шайх Сулаймон ибн Абдуллоҳ ушбу ҳадисни «Китоби тавҳид»да шарҳлаб, шундай дейди: «Аллоҳ таоло Расулига хитоб қилиб: **«Агар улардан сўрасангиз»**, яъни: куфр сўзларини масхараомуз қилиб гапирган мунофиқлардан сўрасангиз: **«аниқки улар: «Биз фақатгина шунчаки гаплашиб ва ўйнаб-ҳазил қилган эдик» – дейишади»**. Яъни: улар масхара ва ёлғонни қасд қилмаган эдик, деб узр айтадилар. Лекин фақатгина гапда ҳазил ва ўйинни қасд қилган эдилар. Лекин, узрлари эътиборга олинмади; чунки - ё улар ёлғончилар эди, ёки ҳазил ва ўйин кўринишида (динни) масхара қилган кимса узрли бўлмайди. Иккала тақдирда ҳам узр бериш мумкин эмас, чунки улар масхара қилиш ман қилинган ўринда масхара қилиб хато қилдилар. Ахир – қалбда Аллоҳга, Унинг китоби ва Расулига бўлган иймон билан уларни масхара қилиш жам бўлармиди?! Балки бу куфрнинг айнисидир; шу сабаб жавоби ундан олдин келди: **«Узр айтманглар, иймонларингиздан кейин аниқ куфр келтирдингизлар»**.¹²³

Сўнгра Ибн Таймиянинг сўзини нақл қилади: «Кимдир: «улар аввал қалби билан кофир бўлган ҳолда, фақатгина тили билан иймон келтирганидан сўнг кофир бўлдилар», деб айтса, бу нотўғри гап. Чунки қалбда куфр мавжуд бўлганда, унинг ёнида тилдаги иймон ҳақиқий бўлмайди. Шундай экан, «Иймонларингиздан кейин аниқ

¹²¹ Тавба сураси: 65 оят.

¹²² «Тайсирул Азизил Ҳамид" (619-620 с. Ислоний нашриёт). Ҳадис саҳиҳ бўлиб, уни Ибн Мунзир, Ибн Абу Ҳотим ривоят қилган. Бу қисса бир неча йўллар билан манбаларда келтирилган: Ибн Абу Шайба "Мусаннаф"да, Ибн Мунзир Можохид ва Қатодадан ривоят қилган, Жобир ибн Абдуллоҳдан Ибн Мардавейҳ ривоят қилган. Шайх Муқбил ибн Ҳадий ал-Водии "Ас-Саҳиҳ ал-Муснад" (71-бет) китобида ҳадисни саҳиҳ, деб тасдиқлаган. Ҳадис ровийлари "Саҳиҳ"нинг ровийлари билан бир хил, фақатгина Ҳишом ибн Саъд. Муслим асосий ривоятлар қаторида ундан ривоят келтирилмаган, фақатгина шавоҳидларда келтирган, худди "Мезон" китобида келтирганидай. Лекин у орқали Табарий келтирган (10/172), қолаверса Абу Ҳотим ривоятида Каъбнинг ҳадисидан келган ривоятда бунинг шавоҳидлари бор (4/64), хуллас бу ҳодиса собитдир. Қаранг: Ибн Касирнинг "Тафсири", 2/367 с. "Тайсирул Азизул Ҳамид", 619-621 с. Ибн Ҳишом, "Сийрат", 4/1402-1403 с. "Фатҳул Маҷид", 445 с. "Ас-Соримул Маслул", 517-528 с.

¹²³ Тавба сураси: 66 оят.

куфр келтирдингизлар», дейиш мумкин бўлмас эди. Чунки улар аслида бу ҳолда кофир эдилар. Агар бу билан «сизлар иймонни ошкор қилгандан сўнг куфрни ошкор қилдингиз» деган маъно назарда тутилса, демак улар яқинларидан бошқасига буни маълум қилмаганлар...». Кейин Шайх Сулаймон таъкидлаб айтади: «Ушбу оятдан - агар бирор киши куфрни содир этса, лекин унинг куфр эканлигини билмаса, у киши узрли бўлмайди, балки кофир бўлишига далил бор. Шунингдек, - Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васалламни – ҳақорат қилган киши эса биринчи навбатда кофир бўлади. Бу ҳақда Шайхул Ислом алоҳида танбеҳлаган».¹²⁴

Шайх Сулаймон ушбу ҳадисга қилган шарҳининг охирида шундай дейди: «Бу ҳадисдан фойда қилиб чиқариладиган нарсалардан бири шундан иборатки, инсон бир сўз ёки қилган бир амали билан кофир бўлиши мумкин. Энг хавфлиси эса қалбдаги истаклардир, чунки улар соҳили кўринмайдиган денгиз каби чексиздир».¹²⁵

¹²⁴ "Тайсирул Азизил Ҳамид", 619-620 с. Исломий нашриёт.

¹²⁵ Айни олдинги манба, 623.

Тўртинчи тадқиқот: Олимларнинг очик-ойдин зоҳирий масалаларда эътиқод маъносидаги қасд-ният қилиш шарт эмаслиги ҳақидаги сўзлари

Бу бўлимнинг аввалида айтиб ўтилдики, ният ва эътиқод маъносида қасд қилиш масаласида жаҳолат сабабли узр бериш масаласида айрим ёзувчилар қарши чиққан. Бу ҳақда айрим тадқиқотчилар аҳли сунна ақидаси номидан шундай деганлар: "Аҳли сунна амал ва ниятни биргаликда жамлаб қарайди. Улар муайян шахсга ҳукм чиқаришда бу икковини биргаликда шаръий мезонлар асосида текшириб иш кўрадилар".¹²⁶

Бу фикр очикчасига хатодир ва олимлар тасдиқлаган аниқ қоидалардан четга чиқишдир. Бу фикрга жавоб шуки:

Таниқли олимларнинг машҳур сўзларига кўра, куфр ва иймонга ҳукм беришда асос зоҳирга боғлиқ бўлиб, инсоннинг нияти ва мақсадларига боғлиқ эмас. Бу қоида илм аҳли орасида собит бўлган қоида ҳисобланади. Ҳатто баъзи олимлар бу борада ижмоъни ҳам нақл қилганлар. Бу қоида муҳим аҳамиятга эга бўлгани учун, биз олимларнинг бу борадаги сўзларидан баъзиларини келтирамыз:

Биринчи: Ҳанафий мазҳаб уламоларининг сўзлари

1. Садриддин Қунавий Ҳанафий шундай дейди: «Агар бир киши куфр сўзини ихтиёрий равишда, унинг куфр эканлигини «эътиқод қилмаган ҳолда» айтадиган бўлса ҳам, кофир бўлади. Чунки у бу сўзни айтишга рози бўлди. Гарчи у унинг куфрга чиқарадиган ҳукмига рози бўлмаса ҳам, кофир ҳисобланади. Масалан, ҳазил қилиб куфр сўзини айтиб юборса, у кофир бўлади. Чунки унинг ҳукмига рози бўлмаган ҳолда ҳам, куфр сўзини айтишнинг ўзи кифоя

¹²⁶ "Завобиту тафир", 210 с. Муассасату рисала нашри..

қилади. Шунингдек, баъзиларни эътиборга олмаганда омматан олимлар наздида билмаслик сабабли узр берилмайди».¹²⁷

Маҳалли шоҳид шу сўзларидир: «эътиқод қилмаган ҳолда», ва бу сўзлари ҳам: «билмаслик сабабли узр берилмайди», бу нарса билмаслик сабабли узр бериш қабул қилинмаслигини англатади, куфрни қасд қилмаса ҳам ёки эътиқод қилмаса ҳам. Ва «омматан олимлар наздида», деган сўзига келсак; бу сўзлар шуни англатадики, ҳанафий мазҳабига мансуб бўлган омматан олимлар очиқ-ойдин масалаларда куфр келтириш амалга оширилган бўлса; жаҳолат сабабли узр, деб қабул қилмаганлар. Шунингдек, узр бермаслик ҳолати мукаллаф шахс куфр амалини қасд қилмаса ҳам, яъни очиқ-ойдин масалаларда амалга ошган бўлса ҳам узрли бўлмайди.

2. Шайх Али Қори Имом Шамсиддин Сархасийдан нақл қилган сўзида шундай дейди: «Агар бир киши қасддан қиблага қарамай намоз қилса, ёки таҳоратсиз ҳолда намоз ўқиса, кофир бўлади. Ҳатто у қиблага қараган ёки таҳоратли ҳолатда бўлиб ниятсиз бўлса ҳам кофир бўлади. Худди шунингдек, агар бир киши куфр сўзини эътиқод қилмаган ҳолда енгил санаб айтса ҳам, кофир бўлади».¹²⁸

Бунинг далили ушбу сўзидир: «эътиқод қилмаган ҳолда енгил санаб айтса ҳам...», - енгил санаб менсимай гапирган кимса куфрни қасд қилмайди, яъни шу ҳолатнинг ўзи куфр эканлигини исботлайди.

Камолиддин Ибн Ҳумом «Фатҳул Қодир»да шундай дейди: «Ким куфр сўзи билан ҳазил қилса, гарчи уни эътиқод қилмаган бўлса ҳам, муртад бўлади. Чунки бу менсимаслик ҳисобланади. Бу ҳолат унинг инкор қилиш билан куфрга тушганига тенгдир».¹²⁹

¹²⁷ Буни Али Қори "Фикҳул акбарда" бунга эътироз қилмай аксинча тасдиқлаган ҳолда нақл қилган, 421.

¹²⁸ Али Қори "Фикҳул акбарда" буни тасдиқлаган ҳолда нақл қилган, 228-229.

¹²⁹ «Фатҳул Қодир», 6/98.

Иккинчи: Моликий мазҳаб уламоларининг сўзлари

1. Қози Иёз раҳимаҳуллоҳ шундай дейди: «Агар бир киши Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам ҳақида куфр мазмунидаги сўзларни айтса – масалан, у зотни сўкса, ҳақорат қилса, ёлғончи деб айтса ёки пайғамбарлик рисолатини етказишда камчиликка йўл қўйган, ҳукм чиқаришда адолатсиз бўлган, деб даъво қилса, ёки у кишининг насабинини, илм ва тақвосини камситса, ёки у киши хабар берган ва мутавотир йўл билан келган хабарларни қасдсиз инкор қилса ҳам – ундай кимса бу сўзларни ҳазил ёки жаҳолат сабабидан айтган бўлса ҳам, кофир ҳисобланади. Агар асабий ҳолатда, мастликда ёки довдираб тилидан чиқиб кетган бўлса ҳам, бу унинг куфридан қутилиб қолишига сабаб бўлмайди, балки унинг ҳукми тараддудсиз қатл қилиниш деб айтилади. Чунки ҳеч ким жаҳолат, тил хатоси ёки эҳтиётсизлик даъвоси билан куфр сўзини айтганлиги учун узрли ҳисобланмайди. Фақат мажбур қилинган ҳолда бўлиб ва қалби иймон билан хотиржам бўлса бундан мустасно бўлади. Айтиб ўтилганидай Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламдан зоҳидликни инкор қилган кимсаларага нисбатан андалусликлар мазкур сўзлар билан фатво берганлар».¹³⁰

2. Имом Шотибий раҳимаҳуллоҳ шундай дейди: «Ҳукмларни зоҳирга қараб чиқариш қатъий қоида ҳисобланади. Бу, хусусан, бошқаларнинг эътиқодига нисбатан ҳам умумий жорий бўлади. Ҳатто башариятнинг сардори Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам ваҳий орқали баъзи одамларнинг қалбидаги ишларни билган бўлсалар ҳам, уларни зоҳирга қараб муҳокама қилганлар ва ҳукмларни ҳам шунга асосан чиқарганлар. Мунофиқларга ва бошқа кишиларга нисбатан ҳам шу тартибда ҳукм қилинган. Бу усул уларнинг ботиний ишларидан хабардор бўлишига қарамай, зоҳирий

¹³⁰ Али Қори, "Шарҳу Шифо", 2/438, қисқартирилди.

ҳолатга кўра ҳукм юритиш қоидасидан чиқиб кетишга сабаб бўлмаган».¹³¹

Учинчи: Шофеий мазҳаб уламоларининг сўзлари

1. Имом Шофеий раҳимаҳуллоҳ шундай дейди: «Бандалар фақат зоҳирий сўз ва амалларга қараб ҳукм чиқаришга буюрилган. Қалбларга ҳукм қилишни эса Аллоҳ Ўз зиммасига олган, бандаларига юкланмаган».¹³²

2. У яна шундай дейди: «Аллоҳ ва Унинг Расулининг ҳукмлари шуни кўрсатадики, ҳеч ким бошқалар ҳақида зоҳирий ҳолатдан бошқа нарсага асосланиб ҳукм чиқариши мумкин эмас. Зоҳирий ҳукм эса инсоннинг айтган сўзи ёки у ҳақдаги исботланган қатъий далиллар асосида берилади».¹³³

3. Имом Нававий раҳимаҳуллоҳ Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламнинг: «Мен инсонларнинг қалбини ёриб қарашга буюрилган эмасман», деган ҳадисини шарҳлаб шундай дейди: "Бу ҳадиснинг маъноси шундан иборатки, мен инсонлар ҳақида зоҳирий далиллар асосида ҳукм чиқараман, ботиний ишлар эса Аллоҳга ҳавола қилинади».¹³⁴

4. Ҳофиз Ибн Ҳажар раҳимаҳуллоҳ бу қоида бўйича ижмоъни нақл қилиб шундай дейди: «Барча-уламолар шу масалада иттифоқ қилганларки, дунёдаги ҳукмлар фақат зоҳирий ҳолатларга қараб берилади, қалбларнинг ичидаги ният ва сирлар эса Аллоҳ таолога ҳавола қилинади. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам Усомага: «Нега унинг қалбини ёриб кўрмадинг?»¹³⁵ – деб айтганлар».

¹³¹ «Мувофақот», 2/271.

¹³² Шофеъий, "Ум", 2/271.

¹³³ "Ум", 1/260.

¹³⁴ "Шарҳу Муслим", 1/180.

¹³⁵ "Фатҳ", 12/272.

Тўртинчи: Ҳанбалӣ мазҳаб уламоларининг сўзлари

1. Шайхул Ислом Ибн Таймия раҳимаҳуллоҳ шундай дейди: «Хулоса қилиб айтганда, кимки куфрга олиб борадиган сўз ёки амални айтса ёки қилса, у шу билан кофир бўлади, гарчи у ўзини кофир бўлишини ният қилмаган бўлса ҳам. Чунки ҳеч ким ўз ихтиёри билан куфрни қасд қилмайди, магарки Аллоҳ хоҳлаган ҳолатлар мустаснодир».¹³⁶

2. Имом Ибн Қудам Мақдисий раҳимаҳуллоҳ шундай дейди: «Кимки Аллоҳ таолони ҳақорат қилса, у кофир бўлади, хоҳ ҳазил қилган бўлсин, хоҳ жиддий. Худди шу каби, кимки Аллоҳ таолони, Унинг оятларини, пайғамбарларини ёки китобларини масхара қилса, у ҳам кофир бўлади. Аллоҳ таоло бу ҳақда шундай деган: **«Агар улардан сўрасангиз, аниқки улар: «Биз фақатгина шунчаки гаплашиб ва ўйнаб-ҳазил қилган эдик», – дейишади»**,¹³⁷ деб оятни зикр қилган.¹³⁸

3. Шайх Сулаймон ибн Абдуллоҳ Наждий Ҳанбалӣ раҳимаҳуллоҳ: «Тавҳид китоби»га қилган шарҳида «Аллоҳга тегишли зикрига тегишли бўлган ёки Қуръон ва Расулига тегишли нарса билан ҳазил қилиш бобида» шундай дейди: «Кимки Аллоҳ таолони, Унинг Қуръонини ёки Расулини масхара қилса, у кофир бўлади. Чунки бу амаллар рубубият ва рисолат мақомини пастга уриш бўлиб, тавҳидга зиддир. Шунинг учун олимлар бу борада иттифоқ қилганлар; кимки Аллоҳни, Унинг китобини, Расулини ёки динини масхара қилса – у кофир бўлади, ҳатто ҳақиқий ҳазилни қасд қилмай ҳазиллашган бўлса ҳам».¹³⁹

Бешинчи: Мужтаҳид имомларнинг сўзлари

¹³⁶ "Соримул маслул", 177-178.

¹³⁷ Тавба: 65.

¹³⁸ "Ал-Муғний", "Шарҳу сағир", 8/150. Бейрут нашри..

¹³⁹ "Тайсирул Азизил Ҳамид", 617 с. Исломий нашриёт.

1. Имом, мужтахид Муҳаммад ибн Али Шавконий шундай дейди: «Кўпчилик оддий одамлар рўза тутмайди, ҳатто рўза тутган тақдирда ҳам фақат жуда кам вақтларда, баъзи шароитларда тутади. Балки уларнинг кўпчилиги Рамазон ойини тўлиқ рўза тутиб ўтказмайди, фақат саноқли кишилар бунга амал қилади. Шубҳа йўқки, бундай тарзда рўзани тарк этган киши кофир бўлади. Бундан ташқари, бошқа фарз ва вожиб амалларини тарк этишларини ва бажармасликларини ҳисоблаб кўринг, мункар амаллардан четланмасликларини қўяверинг! Авом одамлар қанчадан-қанча куфр мазмунидаги сўзларни ҳам айтишади, масалан: «Агар шундай қилмасам, мен яхудий бўлай», ёки «Шундай қилмасам, муртад бўлай», деб гапириб юришади. Улар баъзан ўзлари ҳис қилмаган ҳолда бу гаплари сабабли муртад бўлиб қолишади».¹⁴⁰

2. Имом, мужтахид Муҳаммад ибн Исмоил ал-Амир Санъоний шундай дейди: «Фуқаҳолар фикҳ китобларида «Ридда» (диндан чиқиш) бобида шундай баён қилганларки: ким куфр сўзини айтса, гарчи унинг маъносини қасд қилмаса ҳам, у кофир бўлади».¹⁴¹

3. Ушбу масалада уламолар ва имомларнинг сўзлари кўп нақл қилинган, шундан маълум бўладики, агар кимдир: «Муайян шахснинг исломга кириши – унинг зоҳирида иқрори бўлиши билан исботланади, кейин эса у унга мос тарзда амал қилиши лозим. Бу зоҳирий-исломий ҳукм бўлиб, куфр эса фақат зоҳирга қараб эмас, балки зоҳир ва ботинга асосланган ҳолда ҳукм қилинади»,¹⁴² деса, унинг бу фикри хатодир. Шунингдек, қуйидаги сўзлари ҳам: «Аниқ бир шахсни куфрда айблашимиз тўғри бўлмайди, агар у ҳақиқатда кофир бўлмаслиги эҳтимоли мавжуд бўлса».¹⁴³ Шундай деган одам қуйидаги хато нуқталарга йўл қўяди:

¹⁴⁰ "Росаилу салафия фи ихя суннати хойрул барийя", Иккинчи нашр, 29 с. Ибн Таймия наشري..

¹⁴¹ "Татҳирул Иътиқод", 36-37 с. Шайх Муҳаммад Фақий текширган. Ансору сунна наشري..

¹⁴² Абдуллоҳ Қарний, "Завобиту такфир", 204 с.

¹⁴³ Абдуллоҳ Қарний, "Завобиту такфир", 205 с.

1. Ислом билан ҳукм беришда ажратиши. У исломга ҳукм беришни зоҳирга боғлайди, лекин куфрни - ҳам зоҳир, ҳам ботинга боғлайди. Бу эса, катта уламолар баён қилган ваҳий асосидаги қоидага зиддир. Улар куфр ва ислом масалаларида ҳукм зоҳирга боғлиқ бўлишини таъкидлашган.
2. Куфрни ҳақиқатини чин маънода англаган бўлишини шарт қилган, бу нарсага биз учун йўл берилмаган, яъни бу шарт инсоннинг қалбидаги нарсаларни билишни талаб қилади. Лекин қалб ишларида фақат Аллоҳ таолога қайтилади. Биз эса зоҳирий амалларга қараб ҳукм чиқаришга буюрилганмиз фақат, ботиний ҳолатларга эса Аллоҳ эғалик қилади.
3. У ўзи иддао қилган фикрини қувватлайдиган ҳеч қандай далил келтирмаган, ҳеч бир мўътабар имомнинг сўзини бу фикрни тасдиқлаш учун нақл ҳам қилмаган».

Тўртинчи фасл: Маълум (зоҳирий) ва махфий (нозик) масалаларда ҳужжатни қоим қилишнинг кўриниши

Ушбу фасл қуйидагиларни ўз ичига олади:

Биринчидан: Фасл муқаддимаси

Иккинчидан: Биринчи тадқиқот: Ҳужжатни ўрнатиш масаласида уламоларнинг умумий айтган сўзларидан мисоллар

Учинчидан: Иккинчи тадқиқот: Ҳужжатни ўрнатиш лафзини изоҳлайдиган олимларнинг сўзлари

Тўртинчидан: Фаслга хулоса

Биринчидан: Фасл муқаддимаси

Ҳужжатни ўрнатиш ибораси кўпчилик изланувчиларга нисбатан иштибоҳли бўлиб кўринди; натижада бу лафзни катта олимларнинг шарҳарига зид равишда тушунтирдилар. Бу изоҳнинг хулосасини айтадиган бўлсак, улар ҳужжатни қоим қилиш сифатида шундай деганлар: Ҳужжатни муҳолифнинг шубҳаларини бирма-бир йўқ қилишга қодир бўладиган олим қоим қилиши лозим бўлиб, уни келтирадиган олимда шундай шартлар бўлиши шарт қилинганки уларни ҳатто умматнинг мужтаҳид олимларида ҳам топиб бўлмайди. Бугунги кундаги ислом даъватчиларида топилишини қўяверинг. Ҳатто бу тушунчани очиқ ойдин мамълум бўлган катта ширк масалаларида ҳам худди махфий масалалар билан тенг кўриб жорий қилишди. Уларни ушбу хато тушунчага олиб келган нарсга кўпгина катта олимларнинг жаҳолат ҳолатлари ҳақида юритган сўзлари асносида «ҳужжатни ўрнатиш» иборасини умумий маъносини ишлатишларидан келиб чиққан; натижада улар ҳужжатни ўрнатиш мафҳумига айнан мана шу шартлар билан боғлиқ деб ўйлашди ва нозик бир масалани фарқлай олмадилар, яъни: ҳужжатни ўрнатиш билан ҳужжатни тушуниш орасини ажратиш. Қолаверса зоҳирий масалалар ва махфий масалалар орасида – ҳужжатни – ўрнатишнинг сифатида ҳам фарқ бордир. Сизга ушбу фарқларнинг баёнини билиш лозим, Аллоҳнинг тавфиқи билан қуйида уларни келтирамиз:

Зоҳирий¹⁴⁴ масалаларда ҳужжатни қоим қилиш

¹⁴⁴ Шуни таъкидлаш жоизки, "ҳужжатни ўрнатиш" ибораси уламолар сўзларида ҳам очиқ-ойдин, ҳам яширин масалалар ҳақида зикр қилинган. Лекин ҳужжатни ўрнатиш сифати масалаларга қараб турлича фарқ қилади.

Очиқ-ойдин зоҳирий масалаларда ҳужжатни ўрнатиш: Далилнинг етиб бориши ва эшитилиши билан амалга ошади.

Махфий масалаларда ҳужжатни ўрнатиш: Далилни етказиш, унинг маъносини баён қилиш ва ноаниқ таъвилларни рад этиш орқали изоҳлаш билан амалга ошади. Чунки баъзи масалаларни тушуниш учун маълум даражада илмий тафаккур ва тажриба талаб қилинади.

Қуръон ва суннатдаги далилнинг етиб бориши билан амалга ошади. Кимга далил етиб борса ёки эшитса, унга ҳужжат қоим бўлган бўлади. Бу ҳолатда, ҳужжатни уламолар ёки бошқалар томонидан таъриф қилиниши шарт эмас. Чунки зоҳирий масалаларда жоҳилликни кетказиб, узр беришни тугатадиган «ҳужжат» Аллоҳнинг Китоби ва Расулининг суннатидир. Бу ерда асосий аҳамиятли жиҳат – далилнинг етиб бориши ва уни эшитмоқ, уни тушуниши эмас.

Далилларга етишиш ва тушиниш йўллари махфий бўлиши мумкин бўлган масалаларда ҳужжатни ўрнатиш

Махфий масалаларда далил йўллари ноаниқ бўлиб, таъвил мавжуд бўлган ҳолатларда, уни мустақил равишда тушуниш мукаллаф учун қийин бўлади. Шу сабабли, бундай масалаларда ҳужжатни ўрнатишнинг хусусияти – далилнинг кишига етиб бориши, унинг маъносини тушунтириш, шубҳаларни рад этиш ва бу ишни илмий малакага эга бўлган илм аҳли томонидан амалга оширишдир.

– Очик-ойдин зоҳирий масалаларда эса узрни йўққа чиқарадиган даражада ҳужжатнинг етиб бориши ва жоҳиллигини бартараф этадиган бўлиши мақсад қилинган. Бу айримлар даъво қилганидек, фақат «қасддан қарши чиқишни» шарт қилиб, фақатгина қасдан қарши чиққан кимсаларгина кофир бўлади, деган фикрга ҳам хилофдир. Уларнинг сўзига кўра фақатгина қасдан инкор қилган ва қарши чиққан кимсалар кофирга чиқарилади холос.

Агар сиз ушбу фарқни тушунсангиз, уламоларнинг "ҳужжатни ўрнатиш" ҳақидаги сўзларидаги кўплаб тушунмовчиликлар бартараф бўлади.

Иккинчидан. Биринчи тадқиқот: Ҳужжатни ўрнатиш масаласида уламоларнинг умумий айтган сўзларидан мисоллар

Шайх Сулаймон ибн Саҳмон – Ироқийга раддиясида – шундай дейди: «Бу ҳам ваҳҳобийларга нисбатан тўқилган ёлғонлардандир. Чунки улар мусулмонларни тақфир қилмайдилар, балки улар - Аллоҳ ва Унинг Расули, шунингдек, аҳли илмлар: кофир деб ҳукм қилганларни кофир деб биладилар холос: масалан қабрларга ибодат қиладиган мутаассиблар, жаҳмия фирқасининг ашаддий тарафдорлари, қадария ва жабрия тарафдорлари, шунингдек, рафизийлар, муътазилалар ва бошқа салаф солиҳлар ҳужжат қоим бўлгандан кейин кофирга чиқарганларни».¹⁴⁵

Яна шундай дейди: «Қабрга сиғиниб ғулувга кетганларнинг одатидаги [тавассул] ва янги пайдо бўлган терминлари: улар бундан қайтарадилар ва қабр аҳлига дуо қилиб ва улардан ёрдам сўраб илтижо қилиш; ҳужжат қоим бўлгандан кейин кофир деб ҳисоблаганлар».

Шунингдек, у Ироқийга раддиясида яна қуйидагиларни айтган: «Мен айтаманки, ҳа, ким Аллоҳдан бошқасига назр қилган ёки қурбонлик сўйган бўлса кофирга чиқарадилар. Чунки назр ва жонлиқ сўйиш илоҳ учун бажарилиши лозим бўлган хос амаллардан. Агар бирор киши Холиққа тегишли амалларни Ундан бошқа бирортасига қилиб Аллоҳга ширк келтирса, у ҳолда, ҳужжат ўрнатилгандан кейин уни кофир деб ҳукм қилишга ҳеч қандай тўсиқ йўқ».¹⁴⁶

Ушбу Имомнинг сўзларини ўқиган кишига бу масалага чигал бўлиши мумкин, ҳужжатни қоим қилиш маъносини нотўғри тушуниши мумкин. Хусусан Имом қабрга ибодат қилиш масаласида

¹⁴⁵ "Зиёу шориқ", 93 с.

¹⁴⁶ "Зиёу шориқ", 93-94 с.

гапириб турибди, бу эса зоҳирӣ масалалардан ҳисобланади. Лекин, у кишининг очиқ айтган бошқа сўзларига қайтилса, мақсад қилинган ҳужжатни қоим қилиш маъноси ойдинлашади ва ундан бу хато тушунча кетади. Сизга қуйида у кишининг тушунчасидаги ҳужжатни қоим қилиш маъносига далолат қилувчи ягона тушунчасини ойдинлатувчи сўзларини келтирамиз. У киши раҳимаҳуллоҳ шундай дейди: «Муайян бир шахсдан, агар исломнинг зарурий масалалари қаторига кирувчи амалларда куфрни вужудга келтирадиган ҳолат содир бўлса, масалан, Аллоҳ субҳанаҳу ва таолодан бошқасига ибодат қилиш – табиийки, Аллоҳ унга ҳужжатни аллақачон Ўзининг китоблари ва пайғамбарларини юбориш орқали ўрнатган. Токи, инсонлар Аллоҳга қарши пайғамбарлардан кейин ҳужжат келтира олмасинлар. Бу борада ҳеч қандай ихтилоф йўқ. Аммо (Ироқийнинг) сўзига келсак: бирортаси айтсаки: «Ҳали унга ҳақиқатни англаш учун зарур бўлган далиллар етмаган бўлса, ...». Мен айтаманки: исломнинг зарурий ва барчага маълум бўлган масалаларидан¹⁴⁷ бошқа ишларда, биз бирор амални қилган кишини такфир қилиш ҳақида далил етмаган бир сўзни айтган кимсани такфир қилмаймиз. Чунки шариат ҳукмлари фақат далил унга етиб борганидан кейингина лозим бўлади. Шунингдек, агар унинг наздида далил исботланмаган бўлса, ёки уни қабул қилишдан уни бошқа далил тўсиб турган бўлса, ёхуд Аллоҳ унинг узрини қабул қилган бирон-бир шубҳага дуч келган бўлса, у ҳолда уни такфир қилиш мумкин эмас. Бу аҳли илм орасида ҳеч қандай ихтилофсиз қабул қилинган қоидадир».¹⁴⁸

Агар Шайхнинг сўзларини диққат билан таҳлил қилсангиз, қуйидаги хулосаларга келасиз:

1. Муайян бир шахсни такфир қилиш, агар зоҳирӣ масалаларда куфр содир бўлса, яъни исломнинг зарурий (яъни

¹⁴⁷ "Зиёу шориқ", 290-291 с.

¹⁴⁸ Таржимондан: Ислом динидан экани маълум бўлган зарур ишлардан.

очиқ-ойдин) масалаларига оид амални содир этиши билан боғлиқ амалга оширилади.

2. Бу каби масалаларда ҳужжатнинг ўрнатилиши пайғамбарларнинг юборилиши ва илоҳий китобларнинг нозил қилиниши орқали амалга ошади. Муаллиф бу ҳақда: "Аллоҳ унга ҳужжатни аллақачон ўрнатган..." деб баён қилган, бу эса далилнинг кишига етиб бориши ва уни эшитиши билан ҳужжат қоим бўлганини англатади.

3. Махфий ва ислом динидан экани маълум қилиниши зарурий саналмаган масалаларда ҳужжатни ўрнатиш сифати: далилнинг тўғри эканлигини исботлаш, унга қарши бўлган далилларни рад этиш ва у билан боғлиқ шубҳаларни бартараф қилиш орқали амалга ошади. Бу Шайхнинг ибораларидан олинган ифодадар.

4. Муайян шахсдан куфрга олиб борувчи амал содир бўлса, лекин у масала махфий масалалардан бўлиб динда зарурий маълумотлар қаторига кирмаса, унинг такфир қилиниши ҳужжат айтиб ўтилган сифатда тўлиқ ўрнатилгандан кейин амалга оширилади.

Учинчидан. Иккинчи тадқиқот: Уламоларнинг ҳужжатни ўрнатиш иборасини изоҳлашга оид сўзлари

1. Шайхулислом Ибн Таймия шундай дейди:

«Диннинг асослари ёки унга эътиқод қилиш лозим бўлган масалалар, ёки тил билан ифодаланиши ва амал орқали бажарилиши лозим бўлган масалалардан иборат. Масалан, тавҳид, Аллоҳнинг сифатлари, тақдир, пайғамбарлик ва охират каби масалалар ҳамда уларга далолат қилган кўрсатмалари. Буларнинг ҳар бири, инсонлар ушбу масалалардан бўлган маърифат ва эътиқодларга эҳтиёжлари бор бўлган ишлар. Шунинг учун Аллоҳ ва Унинг Расули бу ҳақда ҳеч қандай узр қолдирмай, тўлиқ ва равшан баён қилган. Чунки бу – Расулнинг энг муҳим етказган даъватларидан бири бўлиб, буни очиқ-ойдин етказган ва баён қилган. Бу – Аллоҳнинг бандаларига пайғамбарлар орқали ҳужжатни ўрнатган энг муҳим нарсаси-амридир. Шунинг учун бу масалаларни ёритиб, уларни – инсонларга – етказганлар».¹⁴⁹

2. Шайхулислом Ибн Таймия яна ҳужжат - етиб бориши билан қоим бўлиши ҳақида шундай дейди:

«Маълумки ҳужжат кимга Қуръон етиб борган бўлса қоим бўлади фақат, Аллоҳ таоло шундай деган: «сизларни у билан огоҳ қилишим учун ва кимга етса (у ҳам огоҳ бўлиши учун)» менга ваҳий қилинди». (Анъом: 19). Кимга Қуръоннинг бир қисми етган бўлса, унга шу етиб келган қисми бўйича ҳужжат ўрнатилади, аммо унга етмаган қисмида эса ҳужжат бўлмайди».¹⁵⁰

¹⁴⁹ "Даръу таъоризул ақл ван нақл", 1/27-28 с. Бироз қисқартирилди.

¹⁵⁰ "Жавобус саҳиҳ", 1/310.

3. Мужаддид Имом Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб ўз замондашларидан кўпчиликка чигал бўлиб турган Шайхулислом Ибн Таймийанинг ушбу сўзларини изоҳлаб шундай деган:

«Шайхнинг (яъни Ибн Таймийанинг) «Ҳар ким уни ёки буни инкор қилса...» деган сўзлари ҳақида зикр қилиб айтганингизга келсак: сизлар анави тоғутлар ва уларга эргашганлар ҳақида сўраяпсизларми – уларга ҳужжат қоим бўлдимми ёки йўқми? Бу жуда ажойиб бир савол!

Бу борада қандай шак қилисизлар? Ахир мен бу масалани сизларга бир неча марта очиқладимку: ҳужжат қоим бўлмаган ҳолатлар, фақатгина исломга янгидан кирган одамлар, илмдан узоқдаги чўлларда яшаганлар ёки иситма-совутма каби махфий масалаларга тегишлидир. Ушбу ҳолатларда, ҳужжат уларга билдирилмагунча, улар тақфир қилинмайди.

Аммо Аллоҳ Ўз Китобида очиқ баён қилган дин асослари ҳақида гап кетса, бу борада Аллоҳнинг ҳужжати – Қуръондир. Кимга Қуръон етиб борган бўлса, унга ҳужжат ҳам қоим бўлган, албатта.

Аслида энг катта муаммо шундаки, сизлар ҳужжат етказилганини ва ҳужжатни англашни бир-биридан фарқлаётганингиз йўқ. Аксар кофирлар ва мунофиқларга ҳужжат қоим бўлса ҳам, улар Аллоҳнинг ҳужжитини англамаганлар, Аллоҳ таоло айтганидай: **«Ёки уларнинг аксарини эшитадилар ё ақл юритадилар, деб ҳисоблайсизми? Йўқ, улар фақат ҳайвонлар кабидир. Балки уларнинг йўли (ҳайвонларникидан ҳам) баттар адашган»,**^{151 152}

¹⁵¹ Фурқон сураси: 44 оят.

¹⁵² «Мажмуъату муаллифат Шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб», 7/159-160 с. Рисала шахсия қисмида келади. Ушбу тадқиқотнинг иккинчи фаслида Шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг ҳужжатни қоим қилиш масаласида зоҳирий ва махфий масалаларнинг фарқини ажратиб бергани ҳақида сўзлари келади, уларга мурожаат қилинг. Такрорланиб келмасин деб келтирмадик. Қаранг: «Дурар Сания», 10/93. Унда Шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг жуда ҳам қийматли сўзлари келади.

Шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг сўзларидан қуйидаги бир неча ишлар маълум бўлади:

- 1) Шайхулислом Ибн Таймиянинг ҳужжатни қоим қилиш масаласи ҳақидаги сўзларини тўғри тушунчада изохланиши.
- 2) Зоҳирий ва махфий масалаларда ҳужжатни қоим қилиш сифати ўртасидаги фарқни ажратиш.
- 3) Зоҳирий масалаларда ҳужжатни ўрнатиш – Қуръоннинг етиб бориши билан холос.
- 4) Ҳужжатни қоим қилиш ва уни тушуниш ўртасидаги фарқ, ва ҳужжатни тушуниш шарт эмаслиги.

4. Шайх Исҳоқ ибн Абдурахмон ибн Ҳасан Оли Шайх ўз даврида салафийлик даъватига қарши бўлганлар томонидан Шайх Ибн Таймия ва Ибнул Қаййимга нисбатан қилинган нотўғри даъволарни рад этиб, гўё иккаласи ҳам ширк қилган кимсага токи имом ёки унинг ноиби томонидан ҳужжат қоим қилинмагунча тақфир қилмаганмиш. Бунга жавоб ўлароқ уларни оқлаб шундай дейди:

«Сизнинг шундай дейишингиз – яъни, шайх Тақийюддин Ибн Таймия ва Ибнул Қаййим: «Бу амалларни қилган кишини кофир ва мушрик деб айтиш мумкин эмас, то ҳужжат имом ёки унинг вакили томонидан ўрнатилмагунча ва у ўз хатосида қатъий турмагунча» – деб айтган, деган сўзингиз нотўғридир. Шунингдек, «Бу иш куфрдир, аммо уни қилган киши ижтиҳод, тақлид ёки бошқа сабабларга кўра узрли бўлиши мумкин» деган гап ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди. Бу сўзлар иккала шайхнинг сўзларида мавжуд эмас.

Мен сиз бу даъвони қаердан олганингизни тахмин қиламан: сиз, эҳтимол, уни Довуд деган шахс ёзган бир қоғозчадан олгансиз. У, шайх Тақийюддин Ибн Таймиянинг «Иқтидоус-Сиротил-Мустақим» китобидан шундай маънога эга бўлган иборани

келтирган. У - Қасим вилоятидаги – Унайза шаҳрига иккинчи бор келганида, шу қоғозни одамларга кўрсатиб, «Агар қабрлар атрофида бажарилаётган бу амаллар ширк деб ҳисобланса ҳам, анави иддао қилаётган одамлар айтганидек, буни қаранг, улар эргашётган имиомлари Ибн Таймиянинг ўзи айтяпти: ижтиҳод қилган тақлидчи ва жоҳил одамлар узрли, улар қилган гуноҳлари учун мағфират қилинган, деган», деб одамларга тушунтиришга ҳаракат қилган.

Бу хабар менга етиб келганида, мен уни чақиртирдим ва у менинг ҳузуримга келди. Мен унга унинг хатосини тушунтирдим ва у Шайх -Ибн Таймиянинг- сўзларини нотўғри ўринда-сийқада келтирганини очиқладим. Шайх Ибн Таймия бу сўзларни ширкка оид масалаларда эмас, балки бидъат бўлса-да, ширк бўлмаган амаллар ҳақида айтган. Масалан, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи васалламнинг қабрлари олдида бориб Аллоҳга дуо қилишга интилиш ва айрим бидъат ибодатларни бажариш ҳақида эди. Унинг гаплари мана шу бидъатлар ҳақида гапирган: «Киши ўзи яхши деб ҳисоблаган бир амални бажариши мумкин, лекин унинг ман қилинганини билмаслиги мумкин. Шунинг учун у қилган яхши нияти учун мукофот олади ва билмагани сабабли кечирилади»... Шайх Исҳоқ давомида ушбу сўзларни ҳам айтган: Бу ширк бўлмаган ишлардаги сўзи эди, аммо, ширк ҳақида у киши - Аллоҳ раҳматига олсин - айтадики: «Шикр гарчи кичик бўлс аҳам кечирилмайди», бу гап у кишининг шогирдидан нақл қилинган, у «Фуруъ» китобининг муаллифидир. ¹⁵³ Аллоҳ билгувчироқ, бунга далил ушбу оятнинг умумий келишидир: **«Аниқки Аллоҳ Унга ширк кетирилса кечирмайди».** ¹⁵⁴ Шу билан бирга Шайх ким учун айтилганига жазм қилиб ўтмади, балки «баъзан шундай бўлади», деди холос. Шунингдек у киши раҳимаҳуллоҳ «Шарҳул уъмдада» бенамознинг куфри ҳақида гапириб айтади: «Ҳақиқат шуки, Аллоҳнинг хабари ёки

¹⁵³ Ибн Муфлиҳ Мақдисий Ҳанбалий, Шайхул ислом Ибн Таймиянинг шогирдларидан бири бўлиб, унга оид асарлар кўпдир, мисол учун ал Мубдиъ, ал Фуруъ, ал Ободуш шаръийя ва ҳоказо. Шиттийнинг Ҳанбалилар табақаси китобига мурожаат қилинг.

¹⁵⁴ Нисо сураси: 48 оят.

амрига қарши бўлган ҳар бир раддия-рад этиш – хоҳ у кичик бўлсин ё катта бўласин – куфрдир. Лекин баъзан шундай бўладики, илм йўллари бундай ҳолатда махфий бўлиб қолагни учун ҳам кечирилиши мумкин шу сабабли, агар бу шариатнинг муҳим ва асосий таянчларига таъсир этмайдиган ва иккинчи даражали масалалардан бири бўлса, унда кечирилиши мумкин. Лекин, агар бу масала диннинг асосий руқнларидан бирига, муҳим хабарлар ва амрларга дахл қилса, унда буни рад этиш кечирилмайди».¹⁵⁵

Довудга¹⁵⁶ қарши Шайхнинг раддиясига диққат билан назар солинг. Довуд салафий даъватининг душманларидан бири бўлиб, у Ибн Таймия тақлид қиладиган ва жоҳил одамларни ширкнинг катта шаклларида ҳужжат ўрнатилмагунча узрли деб ҳисоблайди, деб ўзича хато тушунган. Аслида эса Шайх -Ибн Таймиянинг- бу борадаги сўзлари аниқ ва равшан бўлиб, унинг бу даъвосидан пок эканини очиқчасига тасдиқлайди.

5. Шайх Абу Бутин Наждий мукаллаф учун ҳужжатни ўрнатиш ва унинг узрини йўқ қилиш учун етарли бўлган миқдор ҳақида шундай дейди:

«Уларга ҳужжатни қоим қилиш учун унга ислом номини билиши кифоя, яъни Аллоҳ исломдан бошқа бирон динни қабул қилмас, деб. Ундан кейин эса улар динни тўлиқ ўрганиши, унинг хусусиятлари ва сифатларини билиши лозим. Бу ҳар бир инсоннинг ўз зиммасидаги бурчидир – у тўғри ва нотўғри масалалар ҳақида сўраб ўрганиши ҳам лозим. Буни у ўз ҳаётидаги бошқа ишларида

¹⁵⁵ Шайх Исҳоқ, «Мажмуъату росаили Маҳмудия», 21-23 с.

¹⁵⁶ Довуд ибн Сулаймон ибн Жаржис Бағдодий Нақшбандий 1231 ҳижрий йилда туғилган. У салафий даъват уламоларига қарши жавоб ёзган бир неча китоблар муаллифи бўлиб, "Ал-Минҳа ал-Ваҳҳабия фи-р-Радд ала-л-Ваҳҳабия" ва "Сулҳул-Ихвон" каби асарларни ёзган. У 1299 ҳижрий йилда вафот этган. Манбалар: Алусий, "Ал-Мискул-Азфар", 459-462 с.. Алоуддин Алусий, "Ад-Дурр ал-Мунташир", 174 с.

қилганидек амалга ошириши вожиб. Шунинг учун, агар бир шахс куфр амалини қилса, ҳатто агар у буни таъвил қилиб, ижтиҳод қилиб, хатолик сабабидан қилиб, тақлид қилиб ёки жоҳиллик билан қилган бўлса ҳам, у узрли ҳисобланмайди. Чунки куфр ва ридда ҳукми; фақат ҳақиқатни билиб туриб, унга қарши чиққан кишиларгагина хос эмас. Чунки биз қасддан қарши чиқаётган инсонни билмаймиз, то у ўзи: «Мен бу нарсa ҳақиқат эканини биламан, лекин уни қабул қилмайман ва тасдиқламайман», деб айтмагунча. Лекин бу каби шахслар айтилган кўринишда амалда жуда кам учрайди». ¹⁵⁷

6. Яна, Шайхулислом Ибн Таймия ва унинг шогирди Ибнул Қаййим – катта ширк масалаларида билмаган, хатога йўл қўйган ёки тақлид қилган шахслар узрли бўлиши ҳақида айтган, деган даъвосига раддия бериб қуйидагиларни баён қилган:

«Шайх Ибн Таймия ва Ибнул Қаййимнинг ушбу нақил қилинган сўзларига жавоб шуки: у назарий ва ижтиҳодий масалалар ҳақидадир, яъни далил махфий бўлиши мумкин бўлган масалалар ҳақида. Аммо қабрларга ибодат қилувчилар эса, салафлар ва аҳли илм наздида ғулуvgа кетганлар сифатида танилган, чунки уларнинг амали насронийларнинг пайғамбар ва солиҳларни илоҳий даражага кўтариб, уларга ибодат қилишга ўхшайди. Шунингдек, мазкур даъво хато бўлиб, бу сўзда ҳатто махфий масалаларда ҳам ҳужжат ўрнатилган шахсни тақфир қилиш бор, шунинг учун бу Ироқийнинг шубҳаси ботилдир.

Аллоҳнинг тавҳиди ва Унга холис ибодат қилиш масаласига келсак, аҳли ислом орасида унинг фарзлигига ҳеч ким қарши чиққан эмас, на аҳли ҳаво, на бошқалар. Бу – диндан экани зарурат даражасида маълум бўлган ҳақиқатдир. Аллоҳнинг рисолати етиб

¹⁵⁷ "Дурарус Сания", 9/241 с. Нашриёт: Саудия Арабистонидаги Фатво Идораси.

борган ҳар бир кишига хабар тушунарли шаклда етган бўлса, у бу хабарнинг моҳияти ва асосий мазмуни айнан шу эканини билади. Ислом шариатидаги барча ҳукмлар айнан шу асосий масала атрофида айланади».¹⁵⁸

Шунингдек, бу масалада бир қанча нуфузли уламоларнинг сўзлари мавжуд. Батафсил маълумот учун бу тадқиқотнинг аслига мурожаат қилинг.

¹⁵⁸ "Зиёу шориқ", 164-165 с.

Тўртинчидан: Фаслга хулоса

1. Муайян шахс, агар зарурий (яъни, очиқ-ойдин) масалаларда куфр содир этса, у такфир қилинади.

2. Бундай масалаларда ҳужжатни қоим қилиш пайғамбарларни юбориш ва илоҳий китобларни нозил қилиш орқали амалга ошади. Кимга рисолат хабарлари ва Қуръон етган бўлса, унга ҳужжат етиб борган ва унинг узри йўқ ҳисобланади.

3. Динда зарурий маълумотлар қаторига кирмайдиган махфий масалаларда ҳужжатни қоим қилиш, далилнинг тўғри эканлигини исботлаш, унинг қаршисидаги далилларни рад этиш ва шубҳаларни бартараф қилиш орқали амалга ошади. Бу усул уламолар томонидан таърифланган.

4. Зоҳирий масалаларда ҳужжатни ўрнатиш учун имом ёки унинг вакили шарт эмас, балки далилнинг етиб бориши кифоя қилади. Лекин махфий масалаларда буни алоҳида тушунтириш талаб қилинади.

5. Муайян шахс махфий бўлган, ижтиҳодий ва назарий масалаларда куфр амалини содир этган бўлса, уни такфир қилишдан олдин баён қилиб тушунтирилган тарзда ҳужжатни қоим қилишдан кейингина амалга ошади. Хулосадаги учинчи бандда айтилганидай.

6. Ҳужжатни қоим қилиш ва уни тушуниш ўртасида фарқ бор, чунки ҳужжатни тушуниш (уни қоим қилишга) шарт эмас.

7. Куфр ва ридда ҳукми; фақат ҳақиқат ва далилни билиб туриб, унга қарши чиққан кишиларгагина хос эмас. Чунки биз қасддан қарши чиқаётган инсонни билмаймиз, то у ўзи: "Мен бу нарсa ҳақиқат эканини биламан, лекин уни қабул қилмайман ва тасдиқламайман", деб айтмагунча, у шуни қасд қилган бўлса керак ёки шундай демоқчи эди, демаймиз. Аслида бу каби шахслар

айтилган кўринишда воқеъликда жуда кам учрайд. Шайх Абу Бутин бу ҳақида таъкидлаб ўтди.

8. Сўфийларга мансуб бўлган қабрларга ибодат қилувчилар ва мушриклар такфирида ихтилоф қилинган аҳли ҳаво қаторига кирмайдилар, яъни улар такфири ихтилофли бўлган гуруҳлардан эмас. Шунинг учун улар махфий масалаларда ҳужжатни ўрнатиш каби тушунтириш тартибига эҳтиёжи йўқлар, балки улар жоҳиллик узри билан кечирилмайдиган тоифага мансубдирлар.

Бешинчи фасл. Қоида: «Таълим олиш имконияти»

Ушбу фасл икки тадқиқотни ўз ичига олади, улар қуйидагилар:

Биринчи тадқиқот: Қоидага оид мисоллар ва намуналар. Олимлар томонидан буни очиқ айтган кишиларнинг сўзлари.

Иккинчи тадқиқот: Ушбу қоидани ва унга тегишли мисолларни баён қилувчи таниқли олимларнинг сўзлари.

Биринчи тадқиқот: Қоидага оид мисоллар ва уларнинг кўринишлари. Олимлар томонидан буни очик айтган кишиларнинг сўзлари

Ушбу қоида «**таълим имконияти**» қоидаси, деб номланади. У – нуфузли уламолар томонидан билимсизликни йўқ қилиш учун таълим олиш имкониятига эга бўлган ёки бундан маҳрум бўлган кишиларни фарқлаш мақсадида қўйилган муҳим қоидалардан бири ҳисобланади.

Улар таълим олиш имкониятига эга бўлган кишиларни қуйидагича мисол билан келтирганлар:

1. Ислом диёрида ёки унга яқин ерда ўсган кишилар.
2. Илм тарқалган ва кенг ёйилган даврда яшаган кишилар.
3. Ислом асослари ва унинг собит ҳукмлари ҳақида илм аҳлидан сўраб ўрганиш имкониятига эга бўлганлар.

Таълим олиш имкониятига эга бўлмаган, билимсизлик сабабли узр берилиши тушиши мумкин бўлган шахслар эса қуйидагича баён қилинган:

1. Фатра даврларида ёки пайғамбарлик таъсири йўқолган замонларда яшаганлар.
2. Ислом ҳукмлари кенг тарқалмаган ва машҳур бўлмаган ҳудудларда, яъни уруш диёрларида (Дорул ҳарбда) ўсганлар.
3. Мусулмонлар диёридан узоқдаги чўл ва саҳро ҳудудларида ўсганлар.

Ушбу қоида кўплаб қадимги ва асрдош уламолар томонидан тасдиқланган бўлиб, улар орасида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин:

- **Шайхулислом Ибн Таймия** – «Фатаво», (16/22).

- **Имом Ибн Қаййим** – «Ториқул-Ҳижратайн", (412 с).
- **Муҳаммад ибн Аҳмад Самарқандий Ҳанафий** – «Мизанул-Усул», (1/171).
- **Байдовий Муфассир** – «Тафсир», (1/47).
- **Ибн Лаҳҳом Ҳанбалий** – «Қоидалар ва усулий фойдалар», (58 с.).
- **Муҳаммад ибн Аҳмад Қураший Тилмисоний Маққорий Моликий** – «Қоидалар», (2/412).
- **Шайхулислом Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб** – «Дураррус-Сания», (8/16).
- **Сулаймон ибн Саҳман Наждий** – «Иршодут-Толиб», (11 с.).
- **Қарофий Моликий** – «Фуруқ», (2/150).
- **Ибн Ражаб Ҳанбалий** – «Қоидалар», (343-бет).
- **Муҳаммад Рашид Ризо** – «Ҳошия аъла мажмуъ расаил ан-Наждия», (520 с.).
- **Шайх Абдулазиз ибн Боз** – «Фатаво Шайх», (2/528).
- **Шайх Солиҳ ибн Ҳумайд** – «Рисалату рафъул ҳараж», (220 с.).
- **Шайх Абдулқодир Аъва** – «Ташриъул жиноий», (1/43).

Иккинчи тадқиқот: Ушбу қондани ва унга тегишли мисолларни баён қилувчи таниқли олимларнинг сўзлари.

1. Шайхулислам Ибн Таймия: «Кўп одамлар пайғамбарлик илмларидан кўп турлари йўқолиб кетган жой ва замонларда ўсади. Ҳатто уларга Аллоҳ Ўз Расулига юборган китоб ва ҳикматдан бўлган нарсани етказадиган киши ҳам қолмайди. Аллоҳ Ўз Расули билан юборган нарсалардан кўпини билмайди. Унга буларни етказадиган киши ҳам бўлмайди. Бундай ҳолдаги инсонлар куфрга тушмайди. Шунинг учун уламолар иттифоқ қилганки, агар бир шахс илм ва иймон аҳлидан узоқдаги чўл ҳудудларида ўсиб, исломнинг очиқ-ойдин ва мутавотир ҳукмларидан бирортасини инкор қилса, унга куфр «ҳукми» берилмайди, то унга Расул келтирган -ҳукмлар-тушунтирилгунча».¹⁵⁹

2. Ибнул Қаййим раҳимаҳуллоҳ: «Бу масала тушунмовчиликни бартараф қиладиган тафсилотни талаб қилади. Яъни, илм олиш имконига эга бўлган, аммо ундан юз ўгириб (фарз қилинган илмни олмай) юрган муқаллид кишини узрли деб бўлмайди. У ўз бурчини тарк қилган бўлиб, узр беришга лоиқ эмас. Лекин, умуман илм олиш имкониятига эга бўлмаган кишининг ҳолати бундан фарқлидир. Буларнинг иккаласи ҳам воқеъликда мавжуд».¹⁶⁰

3. Шайх Алоуддин Самарқандий Ҳанафий: «Ҳукмлар буюрилганга нисбатан саҳиҳ бўлиши учун, унинг буюрилган шахсга маълум бўлиши ёки у илм олишга имконияти мавжуд бўлиши шарт. Аммо, «Ҳосил» китобида ҳақиқий илм мавжуд бўлиш шарт эмас. Илм олиш имкониятининг мавжудлиги етарли сабаб ҳисобланади».¹⁶¹

¹⁵⁹ "Фатава", 11/407.

¹⁶⁰ "Ториқул ҳижратайн", 412 с.

¹⁶¹ "Мизанул Усул", 1/171.

4. **Носириддин Байдовий:** «Олим ва илм олиш имкониятига эга бўлган жоҳил ҳам таклифда (дин ҳукмларини бажариш) бир хилдир».¹⁶²

5. **Ибн Лахҳом Ҳанбалий:** «Бу ерда ҳукмни билмаган жоҳил кишиларга тегишли масалалар бор: улар узрли ҳисобланадими ёки йўқ? Бу масала шу қоида асосида ҳал қилинади. Агар биз унинг узрли эканлигини айтадиган бўлсак, бу фақат ҳукмларни ўрганишдан камчиликка йўл қўймаган ва лоқайдлик кўрсатмаган ҳоллардагина бўлади. Агар у илм олишда дангасалик қилган ёки бефарқ бўлган бўлса, у мутлақо узрли саналмайди».¹⁶³

6. **Маққорий Моликий:** «Аллоҳ таоло уламоларга (илмни) баён қилишни ва билмаган кишиларга эса сўрашни буюрди. Шундай экан, таълим олиш имконияти бор кишиларга билмаслик узри йўқ».¹⁶⁴

7. **Ибн Ражаб Ҳанбалий** таълим олиш имкониятидаги суратларидан бирига изоҳлаб айтади: «Агар Ислом диёрида мусулмонлар орасида ўсган бир шахс зино қилса ва унинг ҳаромлигини билмаганини даъво қилса, унинг гапи қабул қилинмайди, гарчи зоҳирида рост айтган бўлса ҳам, ҳатто буни аслида билмаса ҳам».¹⁶⁵

8. **Шайх Баҳоуддин Абдурахмон Мақдисий** - илм олишга имконияти бўлган ва имконияти бўлмаганлар орасини фарқлаб муртадлик бобини тушунтириш асносида шундай дейди: «Магар фарз ва ҳаром ишларни билмай қолган бўлса, унга билдириш лозим. Агар у қабул қилмаса, куфр келтирган бўлади. Бу масала, айниқса, яқинда исломга кирганлар ёки мусулмонлар диёридан узоқда ўсганлар учун тегишлидир. Булар ўргатилади, агар тўғри йўлга қайтмаса, уларга нисбатан шариат ҳукми бўйича қатл қилиш жорий

¹⁶² "Тафсир", 1/47.

¹⁶³ "Қоидалар ва усулий фойдалар", 52 с. Илмий китоблар уйи, Бейрут/Лубнон.

¹⁶⁴ "Қоидалар", 2/403. Уммул Қуро жомеъаси. Доктор Аҳмад ибн Абдуллоҳ ибн Ҳумайд текширган.

¹⁶⁵ "Қоидалар" 343 с. Дорул фикр. Бейрут

этилади. Аммо мусулмонлар орасида мусулмон бўлиб туғилиб-ўсган ва бу ҳукмлар ўзига аён бўлган киши кофирдир. У тавбага чақирилади, агар тавба қилмаса, қатл этилади». ¹⁶⁶

9. **Шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб:** «Пайғамбарларга эргашишни даъво қилган ва улардан кўпгина хабар етган кишига, қолаверса атрофида илм ўргатадиганлар бўлса-ю, таълим олишдан юз ўгирса ва бошини ҳам кўтариб қўймаса, узр йўқ». ¹⁶⁷

10. **Шайх Рашид Ризо:** «Уммат уламолари диннинг зарурий ва қатъий масалалари – тавҳид, охиратда қайта тирилиш, ислом рукнлари, зино, ичкилик ва қиморнинг ҳаромлиги каби ҳукмларда билимсизликни узр деб қабул қилмайдилар, албатта, агар инсон илм олиш имкониятига эга бўлиб ҳам бу бурчини бажармаган бўлса. Аммо, янги мусулмон бўлган ёки илм олиш имконияти йўқ жойда, масалан, баланд тоғлар ёки чўлларда улғайганлар таълим берувчи йўқ бўлгани сабаб у узрли саналади». ¹⁶⁸

¹⁶⁶ "ал-Уъдда шарҳул уъмда", 2/317.

¹⁶⁷ "Дурорус сания", 8/16. Дорул ифто. Риёз.

¹⁶⁸ "Узр бериладиган куфр" рисоласига ёзган иловаларидан, 1.

Юқорида зикр қилинган катта олимларнинг сўзлари ушбу китобнинг аслида сатрларга тушурилган, кўпроқ маълумот истаганлар унга мурожаат қилсин. Лекин, ушбу далилларни Саудия Арабистонидаги «Доимий Фатво Қўмитасининг фатвоси» билан яқунлаймиз. Фатволардан бирида таълим олишга имкон бўлган ва имкон бўлмаган ҳолатлардан бирини изоҳлаб шундай келган: «Мукаллаф -ақли соғлом ва вояга етган одам Аллоҳдан бошқасига ибодат қилиши, жонлиқ сўйиши, назр қилишида ёки бошқа ибодат турларида Аллоҳдан бошқасига ибодат қилишида; узрли деб ҳисобланмайди, модомики у ислом диёридан ташқарида яшамаган бўлса, албатта. Агарда унга даъват етмаган бўлса, унда бу ҳолда узрли ҳисобланади, аммо бу фақат даъват етмаганлиги туфайлидир, жоҳиллиги сабабли эмас. Чунки Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтганлар: «Жоним қўлида бўлган Зотга қасамки, кимки бу умматдан: яҳудий ва насроний бўлган, мени эшитиб туриб, мен юборилган рисолатга иймон келтирмаса – у жаҳаннам аҳлидан бўлади фақат».¹⁶⁹ Демак, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ўзини эшитган ҳар қандай инсонни узрли санамаганлар. Ислом диёрида яшайдиган ва Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳақида эшитган ҳар қандай инсон иймон асосларини билмаслиги сабабли узрли ҳисобланмайди.

Аммо Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан ўзлари учун «Зот Анват» дарахти каби табаррук жой белгилаб беришини сўраган кишиларга келсак, улар исломга яқинда кирган эди. Қолаверса улар фақат сўрашди, амалга оширишмаган. Шунга қарамай, бу ҳолат шариатга зид бўлди ва Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам уларга, бордию улар бу ишни қилганларида, куфрга тушишларини ҳам билдирган».¹⁷⁰

¹⁶⁹ Муслим, «Иймон» китобида ривоят қилган.

¹⁷⁰ "Дурорус сания", 8/16.

Бунинг устига, юқорида келтирилган имомларнинг сўзларидан илм олишга имкони бўла туриб жаҳолат сабабли ширкка тушган кишиларнинг ҳолати аниқ фарқланиши маълум бўлади, масалан аҳли илмлардан савол сўраб ўрганиши ёки ширкни ҳаромга чиқариш ҳақида ёзилган китобларни мутолаа қилиши, ёки унга ўргатадиган устознинг мавжуд бўлиса, лекин ўзи таълим олишдан юз ўгирган бўлса, ёки мусулмонлар орасида ўсиб-улғайиб, улар ўртасида кенг тарқалган ва барча-барчага маълум бўлган масалада ширкка тушиб қолган бўлса, бунга ўхшаганларга жаҳолат сабабли узр берилмайди.

Бироқ, илм олиш имконияти йўқ, ўрганишга ожиз бўлган киши бундан мустаснодир. Масалан, мусулмонлардан узоқ, чўлда ёки баланд тоғларда яшаган, ёки Африканинг одамлар танимайдиган минтақаларида вояга етган киши – бундайлар фақат жаҳолати учун эмас, балки ширкдан огоҳ бўлишга шароит ва имконияти йўқлиги сабабли узрли бўлади. Шунинг учун ҳам «Жаҳолат сабабли узр бериш – салафлар ақидаси» китобининг муаллифи бу тушунчада хатога йўл қўйган. У китобида шундай дейди:

«Банда усулий ва фаръий масалаларда, эътиқод ва ибодатларда, илм тарқалган даврда ҳам, бошқа даврда ҳам, ислом давлатида ҳам, бошқа жойда ҳам жаҳолати сабабли узрли бўлаверади».¹⁷¹

Бу фикрда очик-ойдин ғулув ва далилсиз равишда -вирус каби-умумлаштириш мавжуд. Салаф уламоларининг ҳамда уларга эргашганларнинг сўзлари эса бу фикрнинг том-тескарисидир.

Бугунги кунда ширкка тушган одамларнинг ҳолатларини кузатсак, уларнинг илм-фиқҳ аҳлидан савол сўраб илм олиш, олимларнинг китобларини ўқиб ўрганиш имконияти бор бўлганлар. Шунингдек, мусулмон мамлакатларида аксарият ҳолларда тавҳидга чақирувчи уламолар фаолият юритиб, тўғри ақида китобларини тарқатмоқдалар, аҳли ширкнинг хурофотларига раддиялар

¹⁷¹ «Узр билжаҳл аъқидатус салаф», 32 с.

бермоқдалар. Бундай ҳолатда бўлган одамлар жаҳолати сабабли узрли бўлмайдилар.

Бироқ, илм олиш имкониятидан маҳрум бўлган, масалан, куфр юртларида яшаган, ёки тавҳидга чақирувчи даъватчилар мавжуд бўлмаган муҳитда ўсган, шу сабабли жаҳолатини – билимсизлигини кетказиш имконияти йўқ бўлган кишилар – салаф уламоларининг тўғри фикрига кўра узрли ҳисобланадилар. Аллоҳ таоло яхшироқ билувчидир.

Олтинчи фасл: Қуръони карим етиб борган кишиларга тавҳид масалаларини билмаслик ва кўркўрона тақлид қилиш Қуръони каримдаги далилларга кўра узр бўлмайди

Аллоҳ табарока ва таоло Ўзининг китобини ҳидоятга йўлловчи ва ҳар нарсани баён қилувчи сифатида нозил қилди. У Зот Китобида барча инсонларга тўғри йўлни кўрсатди ва бу ҳақиқатни Расули соллаллоҳу алайҳи васаллам орқали тушунтирди. Аллоҳ таоло шундай марҳамат қилади: **«Эй китоб аҳли! Сизлар китобдан яширадиган кўп нарсани сизлар учун очиқлаб берадиган ва кўп нарсани кечирадиган Бизнинг Расулимиз сизларга аниқ келди. Батаҳқиқ сизларга Аллоҳдан нур ва очиқ-ойдин китоб келди. Аллоҳ у сабабли Унинг розилигига эргашган кишиларни Салом йўлларига ҳидоят қилади ва уларни Ўз изни билан зулматдан нурга олиб чиқади ҳамда уларни тўғри йўлга бошлайди»**.¹⁷²

Аллоҳ субҳанаҳу ва таоло Қуръон билан ширк ва куфр зулматларини фош қилди. Бу ҳақда Имом Ибн Жарир Табари шундай изоҳ беради: **«Ва очиқ-ойдин китоб»** – яъни, Аллоҳ томонидан юборилган китоб, бу китоб - улар тавҳид, ҳалол ва ҳаром,, диний аҳкомларга тегишли ишларда ихтилоф қилган масалаалрни баён қилади. У – пайғамбаримиз Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламга туширилган Қуръондир; одамларга динида нима керак бўлса, барчасини баён қилади ва улар учун билсинлар деб ҳақни ботилдан ажратиб беради. **«Аллоҳ у сабабли ҳидоят қилади»**, дегани – Аллоҳ у сабабли одамларни рушд йўлга йўналтиради, уларни текис йўлга солади. оятдаги «у», деган сўзи Китобга қайтади. **«Салом йўлларига»** дегани – Саломнинг йўллари дир ва у Аллоҳ азза ва жалладир». ¹⁷³

¹⁷² Моид сураси, 15-16 оятлар.

¹⁷³ Жомеъул баён фи тафсир аял Қуръон, 10/143.

Бундан хулоса шу, биздаги Қуръон тавҳид масалаларини энг равшан ва тўлиқ суратда баён қилиб берган бўлса, энди инсон қандай қилиб тавҳид масалаларида жоҳилликни узр деб айтиши мумкин? Қуйида Қуръондан «жоҳиллик» ва «тақлид»ни тавҳид масалаларида Қуръон етиб борган кишиларни узрли – деб ҳисобламасликка далил бўладиган ҳужжатлар келтирилади:

Биринчи ҳужжат

Аллоҳ таолонинг ушбу сўзи: **«Хушхабар берувчи ва огоҳлантирувчи бўлган расулларни – одамлар учун расуллардан кейин Аллоҳга қарши бирорта ҳужжат бўлмаслиги учун; юбордик».**¹⁷⁴ Ушбу оят далолати энг яққол очиқланган оят, Аллоҳ таоло пайғамбарларни юбориб, китобларни нозил қилгандан кейин ҳамда Қуръон билан бандаларининг устига Ўз ҳужжатини қоим қилгандан кейин; жаҳолатни узр қилиб баҳона қилганлардан, пеш қилганлардан қабул қилмайди. Қуръонда ибодатга ягона Ўзи ҳақли эканини исботлайдиган далиллар ва далолат қилган ҳужжатлар келтирилган. Кимга рисолат ва мана шу Қуръон етиб борган бўлса, Аллоҳнинг ҳужжати унга аниқ қоим бўлган, бундан кейин унга узр йўқ, Аллоҳ таоло айтганидек: **«одамлар учун расуллардан кейин Аллоҳга қарши бирорта ҳужжат бўлмаслиги учун»**, яъни пайғамбарлар юборилиб ва китоблар нозил қилинганидан кейин сўраладиган узр йўқдир.

Шу каби ёрқин маънода Шайх Сулаймон ибн Саҳмон ҳам айтадики: «Муайян бир шахсдан исломнинг зарурий ишларига қарши келадиган, куфрни тақазо қилувчи амални содир бўлса, масалан, Аллоҳдан бошқага ибодат қилиш каби, у ҳолда, зотан Аллоҳ унга Ўз ҳужжатини китоблари ва пайғамбарлари орқали қоим қилиб бўлган, «одамлар учун расуллардан кейин Аллоҳга қарши бирорта

¹⁷⁴ Нисо сураси: 165 оят.

ҳужжат бўлмаслиги учун», бу иш ҳал бўлган. Бу масалада ҳеч бир ишқал-ихтилоф йўқ».¹⁷⁵

Қуртубий айтади: «У Зотнинг ушбу: «одамлар учун расуллардан кейин Аллоҳга қарши бирорта ҳужжат бўлмаслиги учун», сўзи! Одамлар шундай демаслиги учун: Бизга бирорта пайғамбар юбормадинг ва бирон китоб ҳам нозил қилмадинг, дейишади».¹⁷⁶

Ҳофиз Имом Ибн Касир ушбу оятнинг тафсирида айтади: **«Хушхабар берувчи ва огоҳлантирувчи бўлган расулларни»**, яъни: ким Аллоҳга итоат қилса ва Унинг рози қиладиган яхшиликларга эргашса; хушхабар берадилар. Ким У Зотнинг амрига қарши чиқса, пайғамбарларини ёлғончи деса, азоб ва уқубатлар ҳақида огоҳ қиладилар. Ва ушбу сўзи: **«одамлар учун расуллардан кейин Аллоҳга қарши бирорта ҳужжат бўлмаслиги учун»**, яъни: У Зот китобларини нозил қилиб ва пайғамбарларини юбориб, токи бирорта узр сўровчига узр қолмаслиги учун. Худди Аллоҳ таоло айтганидек: **«Ундан (яъни Муҳаммад алайҳиссаломдан) олдин уларни азоб билан ҳалок қилганимизда эди; аниқ айтардиларки: Эй Раббимиз! Бизга бирон пайғамбар юборсанг эди; шарманда ва хор бўлишдан олдин Сенинг оятларинга эргашардик»**.¹⁷⁷ Шунингдек ушбу сўзи: **«Ўз қилмишлари сабабли ўзларига бирон мусибат етса»**,¹⁷⁸ оят давомидаги маънолар».¹⁷⁹

Иккинчи ҳужжат

Аллоҳ таолонинг сўзи: **«Шунингдек, мушриклардан кўпчилиги учун; «уларнинг шериклари» ўзларининг фарзандларини қатл**

¹⁷⁵ "Зиёу шориқ", 164-165 с.

¹⁷⁶ «Тафсири Қуртубий», 3/2014. Шаъаб нашри..

¹⁷⁷ Тоҳа сураси: 134 оят.

¹⁷⁸ Қасос сураси: 47 оят.

¹⁷⁹ Ибн Касир, 1/588. Бейрут нашри..

қилишни чиройли қилган; уларни ҳалок қилиш учун ва ўз динларини уларга қориштириш учун. Агарда Аллоҳ истаса эди, уни қилолмас эдилар. Улар билан ифтироларини ҳам тарк қилинг».¹⁸⁰

Бу оят далолат қилган важҳ: кофир ва мушриклар ўз фарзандларини бут ва санамларга атаб қурбонлик учун фидо қиладилар, Аллоҳ табарока ва таолога қилмайдилар. Шубҳасиз, бу энг катта гуноҳлардан ҳисобланган катта ширкдир. Сўнгра, Аллоҳ таоло бу ширкнинг ортида – буни чиройли қилиб нормаллаштираётган, қорани оқ билан ўраётган шериклар ва шайтонлар борлигини хабар қилди: яъни ширк келтириш учун ҳақиқатни ботил билан қориштириб чиройли қилиб кўрсатиш орқали адаштиради. Шундай бўлсада, шайтонлар ва гумроҳ шериклар томонидан бўлган бу нормализация, зебу зийнат ва қориштириш ишларига эргашганлар; уларга зийнат ва талбиснинг ҳақиқатини билмаган ҳолда итоат қилиб эргашганларга – Аллоҳ узр бермади, балки анави шерикларга итоат қилганларни мушриклар, деб номлади.

Шу билан, айрим кейинги даврда чиққан мулларнинг бугунги кунда ширк амалларини қилаётган одамларни ҳимоя қилишдаги далиллари ботил экани маълум бўлади. Улар: «Биз яшаб турган даврда ширкка йўлиққан одамлар ҳақ ва ботилни аралаштирган ёмон уламолар таъсиридан адаштирилган», — деб даъво қиладилар.

Биз эса уларга шундай савол берамиз: «Аллоҳ таоло аввалги асрларда ҳам мушрикларга бу каби талбисни (адаштирув ва алдаб қўйиш ҳолатларини) – узр, деб – қабул қилганмиди? Агар ўша вақтда бу улар учун узр бўлмаган бўлса, нима учун замонамиздаги мушриклар учун узр, деб – ҳисобланиши керак?». Қуйида сизларга ушбу оят ҳақида муфассирлар айтган тафсирни келтирамиз.

180

Имом Абу Бакр ибнул Аъробий юқорида биз айтган гапларимизни тасдиқлаган ҳолда гапирган, қиёмат кунигача ҳақ ва ботилни аралаштириш ва талбис тўхтаб қолмайди, жаҳолатнинг моҳияти ширкка энг тез олиб бориш хусусиятига эга: «Саъид ибн Жубайрдан ривоят қилинади, Ибн Аббосдан келтиради, у киши айтганки: Ким арабларнинг жаҳолатини билишни хоҳласа, Анъом сурасининг 130 оятидан то ушбу оятигача ўқисин: **«Батаҳқиқ ўз фарзандларини билмаган ҳолда аҳмоқларча ўлдирганлар зиён кўрди»**,¹⁸¹ деди.

Ибнул Аъробий айтади: «Бу айтилган сўз ҳақиқатдан ҳам тўғри, чунки -араблар- ожиз ақллари билан ҳалол ва ҳаромни аҳмоқлик билан, жаҳолат билан ва адолатсиз тарзда белгилашди. Улар жаҳолат билан амалга оширган жиноятлар ичида энг катта жаҳолат – Аллоҳдан бошқа олиҳаларни қабул қилиш эди. Чунки Аллоҳ таолога нисбатан ҳаддан ошиш – махлуқларга нисбатан ҳаддан ошиб, зулм қилишдан кўра оғирроқдир. Аллоҳнинг зотида, сифатида ягона зот экани ва ягона холиқ экани ҳақидалиги далил – бир нарсанинг ҳалол ёки ҳаром экани ҳақидаги далилдан ҳам очиқ-ойдин ва равшанроқдир.

Ривоят қилинишича, бир одам Амр ибн Осга шундай деди: «Сизлар етук ақлингиз ва комил онгингиз билан тошга ибодат қилдингизларми?» Амр жавоб берди: «Бу ақллар Раббисига ўзлари ҳийла қилмоқчи эди».

Шу сабабли, Аллоҳ таоло арабларнинг бу абсурд ва жоҳилона ишларини ислом орқали йўқ қилиш билан хабар берган ва Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам юборилиши билан уни батамом бекор қилди. Биз учун эса бу жаҳолатни қайта пайдо бўлмаслиги учун мутлақо йўқ қилиш, ёдга олингунча умуман эсдан чиқариш лозим бўлган; илло, Аллоҳ таоло Ўз каломи ва баёни билан уни зикр қилди, худди кофирларнинг куфрини зикр қилгани каби. Бунинг ҳикмати –

¹⁸¹ Анъом сураси: 140 оят.

Аллоҳнинг қарори ва ҳукми булар ҳақида айтилиб бўлган, чунки; куфр ва ҳақ билан ботилни аралаштириш қиёмат кунига қадар давом этади...».¹⁸²

Учинчи ҳужжат

Аллоҳ таолонинг ушбу сўзи: **«Агар мушриклардан бири сиздан паноҳ сўраса; бас унга паноҳ берингки то Аллоҳнинг гапини эшитсин. Сўнгра уни ўзининг ишончли жойига етказиб қўйинг. Улар шундай бир қавмки – билмаяптилар»**.¹⁸³ Бу оятдан далил шуки, Аллоҳ таоло Расули соллаллоҳу алайҳи ва салламга буюриб айтяпти: бирорта омонлик сўраган киши бўлса омонлик беринг ёки мушриклардан бирортаси паноҳ сўраса, унга паноҳ беришни буюрди, токи унга Аллоҳнинг каломини эшиттириши учун, шу сабаб унга ҳужжат қоим бўлади, ва уни эшитгандан кейин узр қолмайди. Мана шу гап, мўътабар олимлар тасдиқлаган нарсага мувофиқдир, яъни тавҳид масалаларида Қуръон етиши ва уни эшитиши билан – ҳужжат қоим бўлади.

Ибн Касир ушбу оятдан кўзланган мақсадни очиқлаб шундай деган: Аллоҳ таоло Ўз Пайғамбари соллаллоҳу алайҳи ва салламга айтади: **«Агар мушриклардан бири»**, яъни: Мен Ўзим сизга уларга қарши уруш қилишга буюрган, жонлари ва молларини сизга ҳалол қилиб берганлар: **«сиздан паноҳ сўраса»**, яъни омонлик сўраса, улар сўраган нарсага ижобат қилинганки то Аллоҳнинг каломини эшитсин, яъни Қуръонни. Унга уни ўқиб бераётганингизда. дин ишларидан бирор бир нарсани зикр қилганингизда; Аллоҳнинг ҳужжати шу сабаб унинг устига қоим қилинсин». ¹⁸⁴

Оятнинг далолати шундан иборатки, ҳужжат Қуръон эшитилиши билан қоим бўлади. Бугунги кундаги мушрикларга

¹⁸² «Аҳкомул Қуръон», 2/710-703. Дорул жийл босмаси. Бейрут.

¹⁸³ Тавба сураси: 6 оят.

¹⁸⁴ Ибн Касир, 2/322. Дорул жийл босмаси. Бейрут.

Қуръон туну кун тиловат қилинади, унда тавҳидга буюриш ва ширкдан қайтариш мавжуд.

Тўртинчи ҳужжат

Аллоҳ таоло айтади: **«Балки, унинг (яъни Қуръоннинг) илмини ўзлари қамрамаган нарса билан ва -қолаверса- унинг таъвили (ҳақиқати) ўзларига келмай туриб; ёлғонга чиқардилар. Улардан олдингилар шунга ўхшадини ёлғонга чиқарган. Золимларнинг оқибати қандай бўлганига қаранг».**¹⁸⁵ «Маъорижул қобул» муаллифи Аллома Ҳофиз ибн Аҳмад Ҳакабий айтади: «Куфр турлари тўрттадан ташқарига чиқмайди: жаҳолат ва такзиб куфри, жуҳд-инкор куфри, қайсарлик ва кибр куфри, ва нифоқ куфри. Уларнинг ҳар бири кишини диндан бутунлай чиқараб ташлайди". У сўзининг давомида шундай деган: «Ҳақиқатни билмасдан туриб қалб тасдиғи топилмаса ҳам; бу жаҳолат ва такзиб куфридир, Аллоҳ таоло: **«Балки, унинг (яъни Қуръоннинг) илмини ўзлари қамрамаган нарса билан ва -қолаверса- унинг таъвили (ҳақиқати) ўзларига келмай туриб; ёлғонга чиқардилар»**,¹⁸⁶ ва яна айтганки: **«Сизлар – Менинг оятларимни у ҳақдаги илмни қамраб олмаган ҳолда ёлғон дедингизми? Балки нима амал қилгансизлар ўзларингиз?!»**¹⁸⁷ деди». ¹⁸⁸

Қосимий айтади: **«Балки, унинг (яъни Қуръоннинг) илмини ўзлари қамрамаган нарса билан»**, оятидаги сир шуки, у ҳақида тўлиқ жаҳолатда эканини эълон қилишдир ва уни ёлғонга чиқариш эса фақатгина уни билмаганлари сабабидан холос. Кашшоф ва Абу Суъудда ҳам шундай, деб келган...».¹⁸⁹

¹⁸⁵ Юнус сураси: 39 оят.

¹⁸⁶ Юнус сураси: 39 оят.

¹⁸⁷ Намл сураси: 84 оят.

¹⁸⁸ Ҳофиз ибнул Ҳакабий, «Маъорижул қобул», 2/21-22.

¹⁸⁹ «Тафсиру Қосимий», 9/36.

Бешинчи ҳужжат

Аллоҳ таоло айтади: **«Балки ўзлари юз ўғирувчи бўлганлари учун; уларнинг аксари ҳақни билмайдилар».**¹⁹⁰

Оятнинг далолати шундан иборатки, Аллоҳ таоло аксар мушрикларнинг ҳақиқатни билмаслигини хабар берган. Ҳақиқатнинг энг улуғи тавҳиддир. Улар бу ҳақиқатни билмагани ва унга нисбатан жоҳил бўлгани учун ундан юз ўғиришади ва уни ўрганиш ҳақида ўйлашмайди. Ҳақиқатни ўрганишдан юз ўғириш ва уни билмаслик узр эмас. Балки уламолар бу турдаги илмсизликни, яъни ҳақиқатдан юз ўғиришдан келиб чиққан жаҳолатни, ислом умматидан чиқарадиган куфр деб ҳисоблаганлар ва уни "эътироз қилиш куфри", деб номлаганлар.

Шунга кўра Шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб «эътироз қилиш куфри» айтади: «Ўнинчиси: Аллоҳнинг динини ўрганмай, унга амал қилмай ундан юз ўғириш, далил, Аллоҳ таолонинг сўзи: **«Ўз Раббисининг оятлари билан зикр қилинса кейин ундан юз ўғирган кимсадан золиброқ ким бор?! Аниқки Биз мужримлардан интиқом олгувчилармиз»**,¹⁹¹ - деган. Шайх Абдуллатиф Оли Шайх шундай дейди: «Чунки инсон исломга кириши учун зарур бўлган асосий билимни ўрганишдан юз ўғирганда; у куфрга тушади, демак (кофирлик) фақатгина фарз ва мустаҳаб амалларни тарк этиши билан эмас экан».¹⁹²

Олтинчи ҳужжат

¹⁹⁰ Намл сураси: 84 оят.

¹⁹¹ Сажда сураси: 22.

¹⁹² Қаранг: «Тибян фи шарҳи навоқизил ислам», 75 с. Дорул ватн босмаси.

Аллоҳ таоло кофирларнинг даъволарини хабар бериб шундай деди: **«Балки улар: биз оталаримизни бир йўл устида топганмиз ва биз уларнинг излари узра ҳидоят топганлармиз»**.¹⁹³

Оятнинг далолати шуки, мушриклар пайғамбарларга қарата ботил даъво билан қарши чиқдилар – улар ўз ота-боболарига тақлид қилишлари, уларнинг ширкка ботганларини эса узр сифатида кўрсатдилар ва шуни тавҳид даъватига жаҳолат билан узр бўлади, дея муносабат билдирдилар. Лекин, Аллоҳ таоло уларнинг бундай тақлид ва жаҳолат узрини қабул қилмади. Аллоҳ таоло Қуръоннинг бошқа ўринларда яна шундай деган: "Уларга: «Аллоҳ нозил қилган нарсага эргашишлар», дейилса, улар: **«Биз оталаримизни ниманинг устида топган бўлсак, шунга эргашамиз»**, дейдилар. Уларнинг оталари ҳеч нарсага ақл юритмаган ва ҳидоятда юрмаган бўлсалар-чи?".¹⁹⁴ Шунингдек, Аллоҳ яна шундай деган: "Уларга: «Аллоҳ нозил қилган нарсага ва Расулга келишлар», дейилса, улар: **«Биз учун оталаримиз нимани устида топган бўлсак, шу кифоя»**, дейди. Уларнинг оталари ҳеч нарсага ақл юритмаган ва ҳидоятда юрмаган бўлсалар-чи?".¹⁹⁵

Муфассирлар бу оятлардан шу маънони чиқарганларки, тақлид ва жаҳолат – тавҳидни билмаслик учун тақлид қилувчига ҳам, билмайдиган жохлига ҳам, узр эмас. Бу ҳукм айнан оятлар нозил қилинган кофирлар ва мушрикларгагина хос эмас, балки ҳар қандай тавҳидни билмайдиган кофир ва мушрикларга ҳам тегишлидир. Чунки ҳукм – сўзнинг умумийлиги билан чиқарилади, сабабнинг хусусийлиги эътиборга олинмайди. Энди шу маънони тасдиқловчи уламоларнинг сўзларига назар солинг. Қуртубий раҳимаҳуллоҳ тақлид ҳақида сўз юритиб айтади: **»Бузғунчилар қилган нарса**

¹⁹³ Зухруф сураси: 22.

¹⁹⁴ Бақара сураси: 170 оят.

¹⁹⁵ Моид сураси: 104 оят.

сабабли бизларни ҳалок қиласанми?!»,¹⁹⁶ маъноси: бундай қилмайсан, демоқчи. Лекин, тавҳидда кўр-кўрона тақлид қилган кимсалар учун узр йўқ».¹⁹⁷

Байдовий айтади: Аллоҳ таолонинг сўзи: **«Биз оталаримизни ниманинг устида топган бўлсак, шунга эргашамиз», дейдилар».**¹⁹⁸ Бу усул-асосларда тақлид қилиш очикчасига ман қилинган, деган».¹⁹⁹

Қуйида турли манбаларда келган тафсирдаги олимларнинг қўшимча қавллари:

Имом Ибн Касир Аллоҳ таолонинг ушбу сўзи ҳақида айтади: **«Ва лекин одамларнинг аксари билмаяптилар».**²⁰⁰ «Яъни: шунинг учун уларнинг аксари мушриклардир».²⁰¹

Қосимий раҳимаҳуллоҳ: **«Ва лекин сизлар билмайдиган бўлиб олдингизлар».**²⁰² «Яъни: бу чиндан ҳам сизларнинг ҳақни излаш ва эргашишдаги бепарволигингиздир. **«У кунда зулм қилганларга уларнинг айтган узри фойда қилмайди»,**²⁰³ яъни: ширк, рубубиятни инкор этиш сабабли, ёки рисолат ёки иймон келтириш фарз бўлган ҳар қандай нарса сабабли».²⁰⁴

Яна Қосимий раҳимаҳуллоҳ Аллоҳ таолонинг ушбу сўзи ҳақида айтади: **«Аллоҳ бирор қавмни уларни ҳидоят қилгандан кейин адаштириш учун (ҳидоят қилган) эмас, то уларга нимадан тақво қилишларини очиклагунча. Аниқки Аллоҳ ҳар бир нарсани билгувчи Зотдир».**²⁰⁵ Бу олдин ўтган нарсани тўлдирувчиси бўлиб, мушриклар билан орани очик қилиш, уларга бароат қилиш ва

¹⁹⁶ Аъроф сураси: 173 оят.

¹⁹⁷ «Тафсири Қуртубий», 3/2755. Шаъаб нашри..

¹⁹⁸ Бақара сураси: 170 оят.

¹⁹⁹ Манба олдин ўтди.

²⁰⁰ Юсуф сураси: 40 оят.

²⁰¹ «Тафсир Ибн Касир», 2/569.

²⁰² Рум сураси: 56 оят.

²⁰³ Рум сураси: 57 оят.

²⁰⁴ «Тафсирул Қосимий», 13/190.

²⁰⁵ Тавба сураси: 115.

ҳақларига истиффор айтишни тарк қилишни таъкидлаб келди. Сабаби улар азоб ҳукмига лоиқ бўлган; улар тақво қилишлари фарз бўлган нарсаларни Пайғамбар юбориб ва тўғри йўлга далолат қилиб устиларига ҳужжатни қоим қилган эди. Лекин улар адаштилари, Аллоҳ ҳам уларни адашган йўлларида тарк қилди ва натижада азобига лоиқ бўлдилар». ²⁰⁶

Ҳа, «**ал-Узр бил жаҳл ақидатус салаф**» китобининг муаллифи ушбу оятни далил қилиб, жаҳолат узри - амалий ва ақийдавий масалаларда бўлиши мумкинлигини таъкидлайди. У шундай дейди: «Ҳеч ким бу ҳукм фақат амалий ёки шариатга доир масалаларга хос деб ҳисобламасин. Аммо ақидавий масалаларда эса узр йўқ, деб. Чунки биз аввал ҳам жаҳолат сабабли узр бериш шариатда эътиборли асл-асос сифатида қаралид, деб кўпгина кучли далиллар қаторида нақллар келтирдик. Аллоҳ таоло – бирортасини то унга ҳужжат қоим қилиб ва то уни инкор қилгунча – азобламайман, деб Ўзини мақтаган Зотдир».

Муаллиф бир неча муҳим масалаларни эътиборсиз қолдирган:

Биринчи масала: у баъзи уламоларнинг ҳужжатни қоим қилиш ҳақидаги сўзларини нотўғри тушунган. У ҳужжат қоим бўлиши учун; у-одамдаги барча шубҳаларини бартараф қилишга қодир бўлган шахс тарафидан тушунтирилиши лозим, деб ўйлаган. шундан кейин инкор қилса бошқача қаралади. Аммо, бу тўғри эмас. Чунки зоҳирий ошкора масалаларда ҳужжат пайғамбарларнинг юборилиши ва китобларнинг нозил қилиниши билан қоим бўлади. Кимга рисолат етиб борган бўлса, унга Қуръон етган бўлса, аммо уни ўрганишда лоқайдлик қилиб, ва мана шу лоқайдлиги ва юз ўгиргани сабабидан билмаган ҳолда ширкка тушиб қолган бўлса, у жаҳолат сабабидан узрли бўлмайди.

²⁰⁶ «Тафсирул Қосимий», 8/343.

Иккинчи масала: у кишининг «бу амалий, шаръий ва ақидавий масалаларга тегишли» деган даъвоси. У бу фикрини тасдиқлайдиган ишончли уламолар сўзидан далил келтирмаган. Биз эса зоҳирий ва махфий масалаларни фарқлаш борасида барча мазҳаб уламоларининг сўзларини келтирдик. Шунингдек, унинг "рад этиш" ҳақидаги гапи бу янги пайдо бўлган Ироқийнинг шубҳасидир. Уламолар Ироқийнинг бу шубҳасини қадимдан рад этганлар, алҳамдулиллаҳ. Чунки куфр ҳукмини фақатгина инкор қиладиганларга чеклаб қўйиб, жоҳилларни эса ундан чиқариб қўйиш – яҳудий ва насронийларнинг жоҳилларини ҳам такфир қилмасликка олиб борадиган ноҳақ бўлган разолат йўлидир.

Учинчи масала: Бу келтирган далилда жаҳолат сабабли узрга далил бўладиган оятнинг алоқаси йўқ. Чунки бу оят ҳали Қуръонда мушрикларга истиғфор айтиш ҳаромлиги ҳақида оят нозил бўлмаган қавмларга тушган эди. Улар Қуръондан келган бирон очиқ далилга билмаган ҳолда, ё хатога йўл қўйиб ва таъвил ҳам қилмаган ҳолда зид келмагандилар, балки ҳали оғиз очилмаган ишни қилгандилар. Аллоҳнинг китоби аввалидан охиригача одамларни пайғамбарларнинг тиллари билан огоҳлантириб қайтарган ширк эмасмиди, шундай дейилган: **«Сиздан олдин Биз юборган пайғамбарларимиздан сўранг: Раҳмондан бошқа ибодат қилинадиган олиҳалар қилибмизми?!»**.²⁰⁷ Шундай экан, ширкнинг ҳаромлиги очиқ-ойдин ва аниқ бўлган ҳолда, уни ҳалоллиги ва ҳаромлиги номаълум бир масала билан тенглаштириб бўлмайди. Аллоҳ таоло инсонларга нимадан тақво қилишларини тушунтирган. Яъни уларга Пайғамбар юбориб нимадан тақво қилишларини етказиш орқали ўзларининг устига ҳужжат қоим қилган ва айнан бу Пайғамбар улар юз ўгирган нарсани ҳам кўрсатиб берган. Қачонки ўзлари адашиб ва юз ўгирганларида, Аллоҳ ҳам уларни залолатда қолдирди ва жазога лойиқ бўлишди.

²⁰⁷ Зухруф сураси: 45 оят.

Хулоса: Бу оят ақида ва амалий масалаларда жаҳолат сабабли узрга далил бўлмайди. Лекин, бу фақатгина бирон иш ҳақида ҳукм нозил бўлишидан олдин ҳаром ишга йўл қўйган кишини узрли, деб билиш ҳақидаги бобга тегишлидир».²⁰⁸

Аллома Муҳаммад Амин Шанқитий Қуръон оятларининг шаръий ҳукми нозил бўлишидан олдин қилинган гуноҳ-ишлар учун азобламаслиги ҳақида гапирар экан қуйидагиларни баён қилиб шундай дейди: «Бу борада энг очиқ-ойдин оятлардан бири Аллоҳ таолонинг қуйидаги сўзидир: **«Аллоҳ бирор қавмни уларни ҳидоят қилгандан кейин адаштириш учун (ҳидоят қилган) эмас, то уларга нимадан тақво қилишларини очиқлагунча. Аниқки Аллоҳ ҳар бир нарсани билгувчи Зотдир».**²⁰⁹ Улар мушрик бўлиб ўлганган ўликлари учун мағфират сўраганларида, Аллоҳ таолонинг ушбу сўзи нозил бўлди: **«Пайғамбар ва иймон келтирганлар учун; мушриклар учун истиғфор сўрашлари мумкин эмас».**²¹⁰ Улар мушрикларга истиғфор сўраганлари учун надомат чекдилар, Шунда Аллоҳ таоло ушбу оятни нозил қилиб, уларнинг мушриклар учун истиғфор сўраши аслида аслий поклик ҳукмига биноан бўлганини ва бу иш шариат томонидан таъқиқланишидан олдин содир этилгани сабабли, улар бу учун ҳеч қандай гуноҳга гирифтор эмасликларини очиқ-ойдин баён қилди».²¹¹

²⁰⁸ Ушбу тадқиқотдаги ҳужжатни қоим қилиш билан ҳужжатни тушуниш орасини ажратиш фаслига қаранг.

²⁰⁹ Тавба сураси: 115 оят.

²¹⁰ Тавба сураси: 113 оят.

²¹¹ Қаранг: «Музакироту усулул фикҳ», 19 с.

Еттинчи фасл: Таниқли олимларнинг зоҳирий-маълум масалаларда жаҳолат сабабли узр берилмаслиги ҳақидаги баёнотлари.

Биз мазкур тадқиқотнинг иккинчи фаслида зоҳирий ва махфий масалалар остига нималар дохил бўлишини тушунтирдик ва жаҳолат сабаб узр бериш бўйича улар ўртасидаги фарқни белгилашда таниқли имомларнинг фикрларини келтирдик. Шунингдек, тўртинчи фаслда ҳужжатни қоим қилиш ва уни тушуниш ўртасидаги фарқни изоҳлаб, бу борада уламоларнинг аниқ матнларини келтирдик.

Ушбу фаслда эса барча мазҳаблардаги нуфузли имомларнинг зоҳирий масалаларда жаҳолат сабабли узр берилиши инкор қилингани ҳақида мустақил равишда сўзларини баён этамиз. Бу сўзлар бизнинг тадқиқотимизнинг аввалида илгари баён этилган қоидалар билан боғлиқ бўлиб, уларга далолат қилган ҳолда ўз ичига олади.

Ушбу фасл етти бўлимга бўлинган бўлиб, қуйидагича тақсимланади:

- 1. Биринчи тадқиқот:** Ҳанафий уламоларнинг зоҳирий масалаларда жаҳолат сабабли узр бериш йўқлиги ҳақидаги сўзлари.
- 2. Иккинчи тадқиқот:** Моликий уламоларнинг матнлари.
- 3. Учинчи тадқиқот:** Шофеий уламоларнинг матнлари.
- 4. Тўртинчи тадқиқот:** Ҳанбалий уламоларнинг матнлари.
- 5. Бешинчи тадқиқот:** Даъват уламоларининг сўзлари.
- 6. Олтинчи тадқиқот:** Мужтаҳид имомларнинг матнлари.
- 7. Еттинчи тадқиқот:** Кейинги давр уламоларининг сўзлари.

Шунингдек, фаслнинг сўнги қисмида дунё ҳукмлари ва охират ҳукмлари ўртасидаги фарқни аниқ тушунтириш учун муҳим хулоса берилган.

Биринчи тадқиқот: Ҳанафий уламоларнинг сўзлари

1. **Абу Ҳанифа** раҳимаҳуллоҳ айтади: «Бирортасига ўз Яратувчисига тегишли бўлган илмни билмаслигида узр йўқ; чунки барча мавжудот Рабб субҳанаҳу ва таолони ва У Зотнинг тавҳидини (ягона эканини) билиш фарздир; сабаби унга осмонлар, ер ва Аллоҳ яратган қолган борлиқни кўрсатиб қўйган. Аммо, фарзларга келсак, уларни билмаган ва бу ҳақда маълумот етиб бормаган кишига ҳукм чиқаришга яроқли бўлган ҳужжат қоим бўлмайди». ²¹²

2. **Садриддин Қунавий** Ҳанафий шундай дейди: «Агар бир киши куфр сўзини ихтиёрий равишда, унинг куфр эканлигини «этиқод қилмаган ҳолда» айтадиган бўлса ҳам, кофир бўлади. Чунки у бу сўзни айтишга рози бўлди. Гарчи у унинг куфрга чиқарадиган ҳукмига рози бўлмаса ҳам, кофир ҳисобланади. Масалан, ҳазил қилиб куфр сўзини айтиб юборса, у кофир бўлади. Чунки унинг ҳукмига рози бўлмаган ҳолда ҳам, куфр сўзини айтишнинг ўзи кифоя қилади. Шунингдек, баъзиларни эътиборга олмаганда омматан олимлар наздида билмаслик сабабли узр берилмайди». ²¹³

3. **Шайх Али Қори** ҳанифлар наздидаги зоҳирий масалаларда жаҳолат сабаб узр бермаслигини рожиҳ кўриб айтади: «Шуни билингки, агарда куфр калимасини сўзнинг ўзи куфрлиги билган ҳолда айтиб, маъносига этиқод қилмаса ҳам бу нарса ундан мажбурланмаган ҳолда содир бўлса, балки ўзи хоҳлаб айтган бўлса; иймон тасдиқ ва иқрорни жамлайдиган иш, деб айтадиган баъзиларнинг ихтиёр қилинган сўзларига биноан кофир, деб ҳукм қилинади. Шу сабабли, бу масалани амалга ошириш орқали иқрор инкорга айланади. Бироқ, калимани куфр эканини билмаган ҳолда гапирган бўлса – Қози Хон фатвосида бунинг акси айтилган, албатта

²¹² Косоний, «ал Бадъий Саноъий», 9/4378. Мулла Али Қори, «Шарҳу фикҳул акбар», 207 с. Бейрут босмаси.

²¹³ Буни Али Қори "Фикҳул акбарда" бунга эътироз қилмай аксинча тасдиқлаган ҳолда нақл қилган, 421.

бу таржихга солинмаган ҳолда айтилган. Айтадки: билмагани учун узрли бўлиб кофир бўлмайди. Яна шундай дейилган: кофир бўлади, билмагани узрли бўлмайди. Али Қори айтади: Биринчи гап зоҳирдир. Фақатгина айтиб ўтиш лозимки, бу нарсa зарурлиги сабабидан диндан деб маълум бўлган ишларда бўлади, демак бу ҳолда кофир бўлади, узр берилмайди». ²¹⁴

4. Абдурахмон ибн Муҳаммад, **Шайхи Зода**, деб танилган, у киши «дурарул бихор» муаллифи Шамсиддин Муҳаммад ибн Юсуф Ҳанафий Қувунийдан нақл қилади: «Гарчи уни куфр калимаси деб эътиқод қилмаса ҳам, ё билмаса ҳам, лекин ўзи ихтиёр қилиб келтирган бўлса, омматан олимлар наздида аниқ кофир бўлибди, билмаслиги эса узр бўлмайди». ²¹⁵

5. «Хулоса» муаллифи Ибн Нажжор Димётидан **Шайх Али Қори** нақл қилиб айтади ва у кишидан бошқа «Муҳитул Бурҳоний» муаллифи Абул Маъолиу Бурҳониддин Маҳмуд ибн Аҳмад ибн Маза Бухорий Ҳанафий ва «Ҳавий» китобининг муаллифи Қози Ғазнавий ҳам келтиради: «Хулоса»да: ким мен мулҳиддахрийман, деса кофир бўлибди. «Муҳит ва Ҳавий»да: чунки мулҳид кофирдир, ҳаттоки буни куфрлигини билмас эдим, деса ҳам узрли бўлмайди. Яъни зоҳирий ҳукмларда шундайдир, қалбларни эса Аллоҳ билгувчироқ».

²¹⁶

²¹⁴ Али Қори "Фикҳул акбар", 244-245 с.

²¹⁵ «Мажмаъул анҳор фи шарҳи мултақо абҳар», 1/688.

²¹⁶ «Шарҳу Шифа», 2/427.

Иккинчи тадқиқот: Моликий уламоларнинг зоҳирий масалаларда жаҳолат сабабли узр бериш йўқлиги ҳақидаги сўзлари.

1. **Имом Қарофий Моликий** – жаҳолат турлари, қай бири узр сифатида қабул қилинишини ва қай бири қабул қилинмаслигини шарҳлаб шундай дейди: «Иккинчи тури: Буниси шариат Соҳиби шариатда маъзур деб қабул қилмаган жаҳолат бўлиб, уни содир этганни кечирмайди. Бунинг белгилари шундаки: ҳар қандай узоқлашиш узрли кўрилмаган ва инсон нафси учун оғир бўлмаган масалаларда жаҳолат кечирилмайди ва тақлиф-ҳукм бекор бўлмайди. Бу тур – дин асослари, эътиқодий масалалар, усулул-фиҳ ва баъзи фаръий бўлган фикҳий ҳукмларда жорий бўлади. Аммо, дин асосларида жаҳолат узрли, деб қаралмайди. Балки, тўғри ақидани таълим олиб ўрганиш ва савол сўраш йўли орқали билиш фарздир. Агар бирор киши жаҳолат сабабли нотўғри ақидани қабул қилса, у очик-ойдин гуноҳкор бўлади. Чунки шариат Соҳиби дин асосларидаги ақоид масалалари борасида жуда қаттиқ огоҳлантирган. Ҳатто инсон бор кучини ишга солиб, ҳақиқий ақидани билишга интилган бўлса-да, ва унга етишолмасдан агар у бу ишида хато қилса, машҳур мазҳабларга кўра, у гуноҳкор ва кофир ҳисобланади. Бу ҳолда унинг шунча қилган ҳаракатидан кейин хато қилиши ҳам узр сифатида қабул қилинмайди. Чунки инсон ақидани тўғри топишга ва Аллоҳнинг ваҳдониятига далолат қилган нарсаларни билишга буюрилган, шунинг дин асосларидаги нозик ишларни ҳам. Бу ҳолат фикҳдаги фаръий масалаларда фарқлидир. Фикҳга тегишли фаръий масалалар диннинг асосий масалаларидан бўлмагани учун, ижтиҳод қилиб, излангандан кейин хато қилган ҳолатларни шариат кечирган, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам ушбу сўзларига кўра: «Ҳоким ижтиҳод қилиб тўғри хулоса

чиқарса, икки ажрга эга бўлади, агар хато қилса, бир ажр олади", дейилган».²¹⁷

2. **Имом Қарофий** яна шундай дейди: «Шунинг учун Аллоҳ таоло диннинг асосларида жаҳолатни узр деб қабул қилмаган, бу борада уламолар ижмо қилганлар».²¹⁸

3. **Аллома Дардийр Моликий:** «Жаҳолат, мастлик, шошқалоқлик ёки ғазаб билан содир этилган куфр узр ҳисобланмайди. Шарҳда айтади: Сўккан одам жаҳолати сабаб узрли бўлмайди, чунки куфрда ҳеч ким жаҳолати билан узрли саналмайди».²¹⁹

4. **Қози Иёз Моликий:** «Куфрда ҳеч ким жаҳолати ёки тил хатоси билан узрли ҳисобланмайди. Фақат мажбур қилинган ҳолда бўлиб ва қалби иймон билан хотиржам бўлса бундан мустасно бўлади. Айтиб ўтилганидай Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламдан зоҳдликни инкор қилган кимсаларага нисбатан андалусликлар мазкур сўзлар билан фатво берганлар».²²⁰

5. **Имом Ибн Арафа Моликий:** «Ҳақиқат шундаки, куфрни тақозо қиладиган ишларда жаҳолат ҳеч бир ҳолда узр саналмайди». Бу ҳақда имом Абул Ҳасан Моликий, Ибн Абу Зайд Қайравонийнинг Рисоласига шарҳида аниқ баён қилган».²²¹

6. **Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад Халаватий, Совий** номи билан машҳур: Ридда (динидан қайтиш) масаласи ҳақида шундай дейди: «Сўккан киши жаҳолат сабаб узрли эмас, чунки

²¹⁷ "Фуруқ", 2/149 ва ундан кейинги саҳифалар. «Таҳзиб ал-Фуруқ»да ҳам келган. Қарофийнинг ушбу сўзларини қайта кўриб чиқиш талаб қилинади. Рожиҳ қавл: Ким бор кучини ишлатиб бу йўлад кўп вақтини сарфлаган бўлса; жаҳолати сабабли узр берилади. Мана шу гапга таниқли олимлар қарор берганлар; яъни таълим олишга имкони бўлган ва имкони бўлмаган ҳолатдаги ҳукмдан келиб чиққан қарор будир.

²¹⁸ Шарҳу танқиҳил фусул, 439 с.

²¹⁹ Шарҳус соғир, Бабу ридда, 347 с.

²²⁰ Али Қори, "Шарҳу Шифо", 2/438, қисқартирилди.

²²¹ «Ҳошияту Досуқий аъла шарҳул кабир фи фикҳил маликия», 4/302. Бобул Ҳалбий нашри..

куфрда ҳеч ким жаҳолат сабаб узрли саналмайди. Бу фикрни китоб муаллифи ҳам тасдиқлаган».²²²

²²² «Булҳоту салик лиақробил масалик ила мазҳаб Имам Молик», 3/453. Бобул Ҳалабий нашри..

Учинчи тадқиқот: Шофеъий уламоларнинг зоҳирӣ масалаларда жаҳолат сабабли узр бериш йўқлиги ҳақидаги сўзлари.

1. **Имом Шофеъий** айтади: «Мабодо билмайдиган жоҳил-кимсага билмагани учун узр берилса эди, билимсизлик илмдан аниқ яхшироқ бўларди; чунки бу нарса бандани юклатилган юклардан (фарзлардан) озод қилади ва қалбини машаққатдан ҳамда аҳкомлардан халос қиларди; таблиғ (далил етиб бориб) ва тамкиндан (илмга имконият топилгандан) кейин банданинг билмаслиги ҳақида (узр беришга) далил йўқ, **«то одамлар учун расуллардан кейин Аллоҳга қарши бирорта ҳужжат бўлмаслиги учун; юбордик»**,²²³». ²²⁴

2. Аллома **Табарий Шофеъийдан Ибн Ҳажар** «Фатҳда» нақл қилганидек: «Бу ҳадисда «қибла аҳлидан унга ҳақли бўлган бирон киши исломдан чиқмайди, фақатгина диндан чиқишни билган ҳолида қасд қилса чиқади», деган фикрга раддия бор. Чунки бу гап ҳадисдаги сўзга тўғри келмайди: «Улар ҳақ-сўзларни айтадилар, Қуръон тиловат қиладилар, ва лекин исломдан чиқиб кетадилар, ундан бирор нарсага илашиб қололмайдилар», дейилган...». ²²⁵

3. **Имом Суютий – Имом Заркаший Шофеъийдан** бирортаси узрли бўлмайдиган мафҳумида ишқаллик бўлмаган лафзлар ҳақидаги гапларини нақл қилиб келтиради: Бирортаси ўзини жаҳолат билан оқлаб, узрли эканини даъво қилолмайдиган нарсаларга келсак, булар – шариат ҳукмлари ва тавҳиднинг асосий далилларини ўз ичига олган, инсон ақли дарҳол англайдиган очиқ-ойдин матнлардир. Ҳар бир ибора аниқ ва ягона маънони англатади, ва бу маънонинг айнан Аллоҳ таоло томонидан ирода қилингани ҳеч

²²³ Нисо сураси: 165 оят.

²²⁴ Заркаший, «Ал Мансур фил қоваъид», 2/15-16. Кувайтдаги Мажлисул аъла босмаси, 1.

²²⁵ "Фатҳул Борий", 12/313. Ибн Ҳажар унинг сўзларини тасдиқлаб келтирган. Райён.

қандай шубҳасиз аён бўлади. Бундай матнлар таъвилда тушунмовчиликка йўл қўймайди, зеро, ҳар қандай инсон: **«Билингки, Аллоҳдан бошқа илоҳ йўқ»**,²²⁶ деган оятдан тавҳид маъносини аниқ англайди ва Унинг илоҳий зотида ҳеч қандай шериги йўқлигини дарҳол тушунади. Ҳатто «**لَا**» (йўқ) сўзи араб тилида инкор учун, «**لَا**!» (магарам) сўзи эса исбот учун ишлатилишини билмаса ҳам, бу ҳақиқат унинг ақли ва фитрати учун шубҳасиз аёндир. Ҳар бир инсон «Намозни тўқис адо этинглар ва закот беринглар», каби амрларнинг, ҳеч қандай истисносиз, бажарилиши вожиб эканини англайди. У, ҳатто араб тилида буйруқ шакли («**افعل**») қатъий вожибликни англатишини билиш-билмаслигидан қатъи назар, бу амрлар тарк қилиниши мумкин эмаслигини инкор қила олмайди.

Демак, бундай очик-ойдин матнларнинг маъносини билмасликни баҳона қилиб, ўзини билмаслик билан оқлашга уринган ҳар қандай шахс ҳеч қандай узрга эга эмас. Чунки бу маънолар фитратга уйғун, ақлга равшан ва ҳар бир инсон учун табиий тарзда тушуниладиган ҳақиқатлардир».²²⁷

8. Иброҳим ибн Умар Бақоъий раҳимаҳуллоҳ Нуриддин Али ибн Яъқуб Бакрий Шофеъий: "Ибн Арабийни кофир", деб тақфир қилишига доир сўзларини нақл қилиб шундай дейди: «Агар бир кишининг таснифи (асари)да иттиҳодия мазҳабининг ушбу сўзлари зикр қилинса ва уларнинг зоҳирий маъноси назарда тутилган бўлса, бундай одамни ҳимоя қилиш ва унинг учун таъвил қилишдан кўра уни лаънатлаш ва унинг қабихлигини ошкор қилиш муносиброқ бўлади. Чунки у, нафақат ёлғончи ва фосиқдир, балки гапи ва эътиқодидан келиб чиқиб, зоҳирида ҳам, ботинида ҳам кофир ҳисобланади.

²²⁶ Муҳаммад сураси: 19 оят.

²²⁷ Суютий, «Итқон», 2/232-233. Ҳалбий нашри.. Имом Заркашийнинг «ал Бурҳон фи уълумил Қуръон»дан нақл қилган.

Агар у бу сўзларнинг зоҳирий маъносини назарда тутмаган бўлса ҳам, у мана шу сўзи билан кофирга айланади ва жаҳолати билан залолатга кетади. Бу ибораларга қилинган таъвилда ҳам у учун ҳеч қандай узрни ифода этмайди, магар у шариат ҳукмларидан бутунлай беҳабар, тўлиқ ва умумий билимсиз ҳолда бўлса. Аммо, у билиши лозим бўлган нарсалардан беҳабар бўлгани сабабли, у қилган гуноҳида барибир узрли саналмайди».²²⁸

9. Аллома Ҳусайн ибнул Ҳасан Журжоний Ҳалимий Шофеъий шундай дейди: «Агар бир инсон Аллоҳга чақирадиган ҳар қандай даъватни эшитса-ю, унинг ҳақлигини ақли орқали далиллаш ва англашга ҳаракат қилмаса, қолаверса у истидлол ва назар қилишга ҳақли бўлганлардан бўлса, у ҳолда у Аллоҳнинг даъватига бепарво муносабатда бўлгани учун кофирга айланади. Валлоҳу аълам».²²⁹

²²⁸ Бақоъий, «Масроъут тасаввуф ёки Танбеҳул ғобий ила такфир Ибн Арабий», 158-159.

²²⁹ «ал Минҳож фи шуъабил ийман», 1/175. Дорул фикр – биринчи нашр 1979 й.

Тўртинчи тадқиқот: Ҳанбалий уламоларнинг зоҳирий масалаларда жаҳолат сабабли узр бериш йўқлиги ҳақидаги сўзлари.

1. Имом Ҳофиз Шамсиддин **ибнул Қаййим Ҳанбалий** айтади: «Ислом – Аллоҳни ягона, деб билиш, Унга шерик қўшмасдан бир Ўзига ибодат қилиш, Аллоҳ ва Расулига иймон келтириб у киши олиб келган нарсага эргашишдир. Агар банда бу асослар билан келмаса мусулмон ҳисобланмайди. Гарчи у инкор этган кофир бўлмасада, лекин у жаҳолати сабабли кофир бўлади. Демак, ушбу табақадаги одамлардан [ислом асосларини] инкор қилмаган ҳолда жаҳолат сабабли кофир бўлганлар кўзда тутилган. Уларнинг инкор қилмаслиги уларни куфр доирасидан чиқармайди, негаки кофир деганда: Аллоҳнинг ягоналигини инкор қилган ва Расулини ёлғончига чиқаргандир, бу ё инкор қилиш билан ёки мана шу инкор қилганларга билмасдан ва кўр-кўрона тақлид қилиш билан бўлади».

230

Ибнул Қаййим бу сўзларида кофирларнинг муайян бир тури ҳақида хослаб сўз юритмаяпти. Баъзи бир шу масала ҳақида ёзганлар у кишининг сўзларини ўзларига гўё далил бўлиб қолганини даъво қилиб, уни фақат аслий кофирларга хослашга уринишди. Лекин, ҳақиқат шундан иборатки, Ибнул Қаййим бу ерда исломнинг мутлақ ва умумий таърифи ҳақида сўз юритмоқда, бунга бошқача таъриф берилмайди ҳам. Шу боис айтдики: «Негаки кофир деганда: Аллоҳнинг ягоналигини инкор қилган ва Расулини ёлғончига чиқаргандир, ...», деб. Бу гап кофир ҳақидаги умумий таъриф бўлиб, муайян бир тоифа билан чекланмайди.

Яна, эътироз масаласи (яъни юз ўгирувчи кофирлар) ҳақида сўз юритиб шундай деди: «Аллоҳнинг зикри бўлган ваҳий орқали ҳидоятланишдан юз ўгирган ҳар қандай кимса, қиёмат куни -

²³⁰ «Тариқул ҳижротайн», 382 с.

пушаймонлигини- айтади, албатта. Агар сўралсаки: бу залолатида унга узр борми? Чунки у ўзини ҳидоятдаман деб ҳисоблар эди, худди Аллоҳ таоло айтгандек: **«ва ўзларини ҳидоятланганлар, деб ҳисоблайдилар»**,²³¹ Демак жавоби: бунинг учун унга узр йўқдир, бўлади. Ва унга ўхшаб залолатининг асли Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам олиб келган ваҳийдан юз ўғирганлар каби адашганларга ҳам, жавоб шудир. Ҳатто ўзини ҳидоятланганман, деб ўйласа ҳам. Чунки у юз ўғириши сабабидан ҳидоятга чақирган даъватчига парво қилмади. Адашса ҳам, бепарволиги ва юз ўғириши сабабидан. Бу эса, даъват ҳеч қандай шаклда етмаган, ҳақиқатга етиб боришдан ожиз бўлган кимсалардан мутлақо фарқ қилади. Чунки уларнинг ҳукми бошқача бўлади. Қуръондаги ваъид биринчи тоифага (яъни юз ўғирганларга) қаратилган».²³²

Бу сўзлар жуда ҳам равшан ва аниқ далилдир. Залолтга олиб боровчи адашиш ва жаҳолатни асос қилиб юз ўғирганларга ҳеч қандай узр бўла олмаслиги аниқ баён қилинган, ҳатто у ўзини ҳидоятдаман, деб ўйласа ҳам, узрли саналмайди. Рисолатга етишишдан ожиз бўлиб ва рисолат етиб бормаганлар бу ҳукмга кирмайди.

2. Шайхулислов Ибн Таймия – ширкка оид дуолар ҳақида гапирар экан шундай деган: «Ушбу бобда уч даража мавжуд: Биринчиси: Аллоҳдан бошқа ғайбдагига ёки ўликка дуо қилиб унлардан сўраш, улар пайғамбар, солиҳ кишилар ёки бошқалар бўлса ҳам. Масалан: Эй фалончи саййидим, менга ёрдам бер, мени қутқаргин, ёки мени қўллагин, душманга қарши мадад бер ва ҳоказо. Айнан мана шу Аллоҳга ширк келтиришдир». Яна шундай дейди: «Булардан ҳам каттароқ гуноҳ мушрикларнинг жоҳиллари қиладиган иш бўлиб, у бирор кимса – Аллоҳдан бошқасига: мени мағфират қил ва тавбамни қабул қилгин, деб айтишидир».²³³

²³¹ Аъроф сураси: 30 оят.

²³² «Тафсирул Қаййим» да мазкур оят тафсирида айтилган, 359-360.

²³³ «Мажмуъул фатаво», 1/350-351. Саъудия босмаси, матн бироз қисқартирилган.

Яна у киши раҳимаҳуллоҳ айтади: «Муртад: Аллоҳ таолога ширк келтирган кимсадир, ёки Расул соллаллоҳу алайҳи ва саллам олиб келган нарсаларни ёқтирмайдиган, ёки қалбида мункарни инкор қилишни тарк қилган, ёки саҳобалар, тобеинлар ва уларга эргашганлардан бири кофирлар билан жанг қилганига шубҳа қилса, ёки мана шуларни бўлаверади, деса, ёки қатъий равишда собит бўлган ижмоъни инкор қилса, ёки ўзи билан Аллоҳ ўртасига воситачиларни ўртага қўйиб улардан сўраган ҳолда дуо қилса, ва шу қаторда Аллоҳнинг сифатларидан билмай қолиши мумкин бўлмаган бирорта сифатга шак қилган кимса ҳам; муртад бўлади. Агарда сифатлардан билмай қолиши мумкин бўлган У Зотнинг бирон сифатини билмай қолса, у муртад эмас, шунинг учун Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам Аллоҳнинг қайта тирилтириш қудратига тегишли хос ҳолатни инкор қилган кишини тақфир қилмади, чунки бу фақатгина рисолат-хабар етиб боргандан кейин бўлади. Шу қаторда Оиша розиаллоҳу анҳонинг сўзлари ҳам: «Одамлар нима беркитса ҳам уни Аллоҳ биладими?» - деганда. У киши: «ҳа», деган».²³⁴

²³⁴ «Фатаво кубродан», илмий танловлар, 5/535. Райён босмаси.

Бешинчи тадқиқот: Даъват уламоларидан нуфузли имомлар сўзлари.

1. Мужаддид Имом Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб раҳимаҳуллоҳ айтади: «Агар сен қалб билиши лозим бўлган нарсаларни билган бўлсанг ва Аллоҳ таоло айтган: **«Аниқки Аллоҳ Унга ширк кетирилса кечирмайди»**.²³⁵ сўзидаги ширкни ҳам англаб ва одамларнинг кўпчилиги бу масалани билмай жаҳолат ичида қолганини ҳам тушуниб етган бўлсанг, Аллоҳ сенга иккита фойдани билдиради: Биринчиси: Аллоҳнинг фазли билан қувониш, Аллоҳ таоло айтади: **«Айтинг: Аллоҳнинг фазли билан ва Унинг раҳмати билан – ва айнан мана шу билан қувонсинлар. У улар тўплаган нарсадан яхшироқдир»**.²³⁶ Катта хавфни ҳам билдирсин: чунки, агар инсон тилидан чиққан бир калима билан кофир бўлишини билган бўлсанг, баъзан буни билмаган ҳолда айтади, жаҳолатга эса узр йўқ. Баъзан эса уни Аллоҳга яқинлаштиради, деб ҳам гапирди». ²³⁷

Матндаги далил Имомнинг очиқчасига айтган: «жаҳолатга эса узр йўқ», сўзидир.

2. Яна шундай деган: «жоҳилият даврида исломга амал қилиб ширкни тарк қилган киши бўлса, у мусулмондир. Аммо, бу дин маълум бўлгунча санамларга ибодат қилиб ўлган кимсаларга келсак уларнинг зоҳирий-ҳукми куфрдир. Гарчи уларга билмаганлари учун рисолат билан ҳужжат қоим бўлмаган ва уларга буни тушунтириб берадиган киши ҳам бўлмаган, деган эҳтимол бўлса ҳам. Чунки биз зоҳирига қараб ҳукм қиламиз, аммо қалбига ҳукм қилиш Аллоҳга хосдир». ²³⁸

²³⁵ Нисо сураси: 48 оят.

²³⁶ Юнус сураси: 58 оят.

²³⁷ «Мажмуъату муаллафат Шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб», 7/156. Риёз босмаси.

²³⁸ «Дурарус сания», 10/333.

3. Имом Сулаймон ибн Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб «ла илаҳа иллаллоҳ» нинг маъноси ҳақида гапириб шундай деган: «Бу ҳақда оятлар кўп бўлиб, улар «ла илаҳа иллааллоҳ» маъносини очиқлаган, яъни Аллоҳдан бошқасига қилинадиган ибодатдан бароат қилиш; масалан шафоатчилар ва шериклардан. Ибодатни Аллоҳгагина қилишдир, мана шу ҳидоятдир ва ҳақ диндир, Аллоҳ мана шунинг учун пайғамбарлар юборди ва китобларини нозил қилди. Аммо, инсон «ла илаҳа иллаллоҳ», деб – моҳиятини тушунмаса ва унга амал қилмаса, ёки ўзини тавҳид аҳлиданман, деб даъво қилса-ю тавҳид маъносини билмаса, балки Аллоҳдан бошқасига ибодатда ихлос қилса, масалан дуо, хавф, забх, нарз, тавба, иноба ва ҳоказо бошқа ибодат турларини қилса; тавҳид, деган мақомга лоиқ бўлмайди. Балки ундайлар фақат мушрик бўлади. Бу ҳолат айнан қабрга сиғинувчиларнинг ҳолатидир».²³⁹

Бу сўзлардан хулоса қилиш мумкинки, ким «Ла илаҳа иллаллоҳ» деса-ю, аммо унинг ҳақиқий маъносини билмаса ва ширк амалига қўл урса, у жаҳолати билан узрли саналмайди. Буни тасдиқловчи асосий далил – унинг: «Фало якуну илла мушрикан» (У фақат мушрик бўлади) деган сўзидир.

4. Аллома Абу Бутин Наждий айтади: «Кимга Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг рисолати ва Қуръон етиб борган бўлса, батаҳқиқ унга ҳужжат қоим бўлибди. У – Аллоҳга, фаришталарига, китобларига, пайғамбарларига ва қиёмат кунига иймон келтирмаса; бундан кейин жаҳолати сабабли унга узр йўқ. Аллоҳ таоло кофирларнинг кўпи жоҳил-билмайдиган эканини ва қолаверса ўзларини очиқчасига кофир, деб хабар қилган. Насронийларни эса жоҳил-билимсизлар, деб сифатлаган. Шу билан бирга бирорта мусулмон уларнинг кофирлигида шубҳаси йўқ, ва уларни кофир демаганларни кофир эканади ҳам шубҳаси йўқ. Биз аниқ биламизки, бугунги кунда аксар яҳуд ва насронийлар жоҳил-

²³⁹ «Тайсирул Азизил Ҳамид», 140 с. Исломий нашрийт.

билмайдиган ва кўр-кўрона тақлид қилувчилардир. Биз эса уларни ва уларнинг куфрида шак қиладиганларни ҳам кофирлар, деб эътиқод қиламиз. Қуръон – дин асосларида шак қилишни куфрлигига далолат қилган. Шак: икки нарса орасида иккиланиш, демак. Масалан Пайғамбарнинг ростгўйлиги ва ёлғончилиги борасида қарор беролмаган, ёки қайта тирилиш бўладими-бўлмайдими деган кимсалар каби. Шунингдек намоз фарз бўлганми ё бўлмаганми, зино ҳаром қилинганми ё йўқми, деган эътиқоди бўлмаганлар. Бу билиттифоқ куфрдир. Бирор кимса мана шу ҳолатда (шаккоқ) бўлиб Аллоҳнинг ҳужжатини ва баёнатларини тушунмаган бўлса ҳам узр йўқ, чунки бу нарсалар унга етиб борган бўлса гарчи уларни тушунмаса ҳам узр йўқдир. Аниқки Аллоҳ таоло кофирлар тушунмаслигини хабар қилган: **«Уларнинг қалбларига уни тушунмасликлари учун парда ва қулоқларида оғирлик қилиб қўйдик»**,²⁴⁰ ва айтдики: **«улар Аллоҳни қўйиб шайтонларни дўстлар қилиб тутдилар ва ўзларини ҳидоятланганлар, деб ҳисоблайдилар»**,²⁴¹ Аллоҳ уларни англамасликларини очиқлади, уларга тушунмаганлари учун узр бермади, балки Қуръон уларни кофирларнинг бир тури деб сариҳ айтган. Аллоҳ таоло айтганидек: **««Айтинг: амаллари энг кўп зиён кўрганлар ҳақида хабар берайми?!»**,²⁴² деди». ²⁴³

5. Шайх Исҳоқ ибн Абдурахмон Оли Шайх шундай дейди: "Бизнинг масаламиз – Аллоҳга холис ибодат қилиш, унга ҳеч қандай шерик қўшмаслик ва Ундан бошқасига ибодат қилаётганлардан воз кечишдир. Кимки Аллоҳга бошқасини қўшиб ибодат қилса, у диндан чиқиб кетадиган катта ширкка йўл қўйган бўлади. Бу – барча асосларнинг асоси бўлиб, Аллоҳ барча пайғамбарларни шу даъват билан юборган, китобларни шунга кўра нозил қилган ва одамларга

²⁴⁰ Анъом сураси: 25 оят.

²⁴¹ Аъроф сураси: 30 оят.

²⁴² Каҳф сураси: 103 оят.

²⁴³ «Мажмуъату росаил наждия», 513-514 с.

хужжатни Расул ва Қуръон орқали қоим қилган. Мана шу асосда Аллоҳга ширк келтирган кимсани такфир қилишдаги дин масалаларида қуйидагича жавоб берилган: у тавба қилишга чақирилади, тавба қилмаса қатл қилинади. -Диний- асослардаги масалаларда тушунтириш кераклигини айтиб ўтмаганлар. Тушунтиришни фақатгина баъзи мусулмонларга нисбатан далили махфий бўлиб қолган мураккаб масалаларда шарт қилинган; масалан баъзи бидъатчилар тортишган масалалар, муржия кабилар, ёки иситма ва совутмага оид масалалар. Аммо қабрларга ибодат қиладиганларнинг ҳолати бундан бутунлай фарқ қилади, чунки улар мусулмон саналмайдилар».²⁴⁴

6. Шайх Абдуллатиф ибн Абдурраҳмон ибн Ҳасан раҳимаҳуллоҳ айтади: Билмайдиган ва таъвил қилувчи шахс фақат ожиз бўлган ҳолдагина узрли бўлади. Шунинг учун Ибнул Қаййим бу масалани қайдлаб айтади: «Узр бериладиган таъвил бор. Лекин, ҳар қандай гуноҳ таъвилга асосан узрли бўлиши мумкин эмас ва уни жаҳолати сабабли оқлаб бўлмайди. Юқорида ўтганидай, Нухнинг замонидан бизнинг вақтимизгача бўлган кофир ва мушрикларнинг ҳаммаси билмас эдилар ва (нотўғри) таъвил қилганлар».²⁴⁵

²⁴⁴ «Мажмуъату Маҳмудия», 26 с. Иккинчи рисола. Риёз босмаси.

²⁴⁵ «Фатаво аимату наждия», 3/221. Риёз – Ибн Ҳузайма босмаси.

Олтинчи тадқиқот: Баъзи мужтаҳидлик даражасига етган имомларнинг зоҳирӣ масалаларда жаҳолат сабабли узр бериш йўқлиги ҳақидаги сўзлари.

1. Мужтаҳидлар имоми ва муфассирлар шайхи Имом Табарӣ – Аллоҳ таолонинг мунофиқлар ҳақидаги сўзини тафсир қилиб айтади: **«Огоҳ бўлинг! Уларнинг ўзлари бузғинчилардир ва лекин сезмаяптилар»**.²⁴⁶ Бу, Аллоҳнинг еридаги мунофиқларнинг бузғинчиликдир. Улар мана шу амаллари билан ўзларини ислоҳатчилар деб ҳисоблайдилар. Аллоҳ таоло улардан уқубатни бекор қилмади. Қолаверса маъсият аҳлига атаб қўйган иқобларини енгиллатмайди, гарчи Аллоҳга қилаётган осийликлари билан ўзларини ислоҳатчилар, деб ҳисобласалар ҳам. Балки уларга дўзахдаги энг паст табақани ва аламли азобни лоиқ кўрди. Ҳамда Аллоҳ таоло уларни лаънатлаб, сўкиб шарманда қилди: **«Огоҳ бўлинг! Уларнинг ўзлари бузғинчилардир ва лекин сезмаяптилар»**, деди. Бу Аллоҳ таолонинг улар ҳақида чиқарган ҳукмидир. Бу эса – Аллоҳнинг сўзини ёлғонга чиқарган сўзга энг катта раддия бўлган далилдир: «Аллоҳнинг жазосига фақатгина Унинг Раббиси буюрган фарзлар ва мажбуриятларни ўзи билиши лозим эканини билгандан кейин ва ҳужжат қоим бўлгандан кейингина инкор қилса лоиқ бўлади», - деганларга қаршидир». ²⁴⁷

2. Яна ушбу оят тафсирида шундай деган: **«Огоҳ бўлинг! Уларнинг ўзлари аҳмоқлардир ва лекин сезмаяптилар»**.²⁴⁸ Ушбу оят: Аллоҳнинг уқубатига фақатгина Раббисидан инкор қилган нарсани ўзи билган ҳолида инкор қилса, деган иддаога қаршилигини кўрсатади. Бундан олдин ўтган тафсирда айтилгандай ушбу оятда ҳам айтилди: **«ва лекин сезмаяптилар»**, ва бу оятга ўхшаган оятлар.

²⁴⁶ Бақара сураси: 12 оят.

²⁴⁷ «Табари тафсири», 2/136-137. Шуъаб нашри..

²⁴⁸ Бақара сураси: 13 оят.

3. «Субулус салом» муаллифи мужтаҳид Имоми Амир Саноъоний – зоҳирӣ ширк бўлган масалада бўлгани учун – қабрларга сиғинадиганлар ва уларни билмагани учун узр берганлар ҳақида гапирар экан: «Агар уларни қилаётган амалларини билмаган ҳолда мушрик бўлганлар, десанг, мен айтаманки: Фуқаҳолар фикҳ китобларида «Муртадлик» бобида: ким куфр калимасини айтса кофир бўлибди, ҳаттоки маъносини қасд қилмаса ҳам, деб келтирган. Бу эса – улар ислом ҳақиқатини ва тавҳид моҳиятини билмаганига далолат қилади. Натижада улар ҳам аслий кофирларга ўхшаб кофир бўлишди».²⁴⁹

Баъзи кейинги олимлар Шайх раҳимаҳуллоҳнинг сўзларида зиддият бор ва жумҳур олимларнинг фикрига ҳам муҳолиф, деб эътироз қилганлар. Бироқ, у кишининг сўзларида зиддият йўқ асло. Юқорида айтиб ўтдики: ким куфр калимасини айтса кофир бўлибди, ҳаттоки унинг маъносини қасд қилмаса ҳам, деб. Бунда жумҳур олимларнинг сўзларига зид жиҳати йўқ. Балки [қасд шарт қилиш масаласида муноқаша қилиш] бўлимида сизга уларнинг айрим қавлларида келтирдик. Яъни Ибн Таймия ушбу сўзлари билан ишора қилган гаплар: «Хулоса қилиб айтганда, кимки куфрга олиб борадиган сўз ёки амални айтса ёки қилса, у шу билан кофир бўлади, гарчи у ўзини кофир бўлишини ният қилмаган бўлса ҳам. Чунки ҳеч ким ўз ихтиёри билан куфрни қасд қилмайди, магарки Аллоҳ хоҳлаган ҳолатлар мустаснодир».²⁵⁰

²⁴⁹ «Татҳирул эътиқод мин адронил илҳад», 1/35-36. Муҳаммад Ҳомид Фақий такширувидан ўтган. Суннати Муҳаммадия нашри..

²⁵⁰ "Соримул маслул", 177-178. Дору Анас ибн Молик нашри.. Ушбу масала ҳақида ёзган айрим шахслар Саноъоний бу гапидан қайтган, деб ёзган. Гўё у киши: қабрларга ибодат қилувчиларни куфри амалий куфр, эътиқодий куфрга кирмайди, деганмиш! Бу фикрни Саййид Ғобашийнинг «Саъату раҳмати Раббил аъламин китобидан топишингиз мумкин». Саноъонийга мансуб бўлган гапидан қайтди, деган даъвои рад этган олимлар Шайх Абдурахмон Дусарий «Сиянату лисон» га таълиқ ёзганда айтган, 170 с. Шайх Сулаймон ибн Саҳмон Наждий «Табриату Шайхон» асарида бу иддаони рад қилган, 197 с. Унда Саноъонийнинг гапларига Шавконий айтган изоҳларни олиб келган. Яна Шайх Сулаймон ибн Абдуллоҳ Наждий «Тавҳидул Холлақ», асарида (177-178 с.) шундай ёзган: «Бу фикрни ас-Санъонийга эмас, балки Шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб даъватига қарши чиққан Абдуллоҳ ар-Ровийга тегишли деб қараш керак.» Бу фикрни таҳлил қилиш учун қуйидаги манбаларга мурожаат қилинг: «Даъвойи муновийн» - Даъват душманларининг даъволари, 39 с. Дорул Ватан нашри..

4. Имом Шавкониё: қабрга сиғинадиганлар куфри амалий куфрдир ва у қабирпарастлар билмаган ҳолда қияптилар, деганлар билан муноқаша қилиб айтади: «Кейин эътибор беринг, буни амалий куфр, сўз билан айтилган эътиқодий куфр эмас, деб ҳукм қилди». Лекин, аслида уларга уларни солиҳ бандалар – фойда беради, шафоат қилади, деб шайтонлар чиройли қилиб кўрсатди. Худди жоҳилият давридагилар санамлар ҳақида эътиқод қилганидай бунга ҳам шундай билмаган ҳолда эътиқод қилди. Диққат қаратсангиз, бунга эътиқодий куфр, деб ҳукм беряпти, худди қандай жаҳолат давридагиларнинг куфри эътиқодий куфр бўлса айнан уларга берган ҳукмни беряпти. Буни эътиқодий деб тасдиқлаб билмаслик эътиқоди узр эмаслигини айтяпти. Лекин мен ҳайронман! Жаҳолат сабабли шакланган эътиқод нима учун узр бўлади, қандай фойда?! Чунки барча куфрий тоифалар ва ҳамма мушрикларни куфрга етаклаган ва ҳақни инкор қилиши билан ноҳақликда қолиб кетишига фақатгина билмаслик эътиқоди сабаб бўлган. Қайси инсон „аҳли жоҳилият ва бошқа кофирлар ўз куфрларини илм асосида қилишган», деб айта олади?! Яъни ўликлар ҳақида эътиқод қиладиган биродарларига жаҳолат эътиқоди узр бўлади, деб! Кейин у яна бир нарсани узр сифатида келтириб шундай дейди: «Лекин улар тавҳидни тасдиқлайдилар...». Бу эса очиқ-ойдин ботил бир узрдир! Агар уларнинг тавҳидни тасдиқлаши фақат тил билан бўлса, бу нарса уларни яҳудийлар, насронийлар, мушриклар ва мунофиқлардан ҳеч фарқи қилиб қўймайди. Агар тавҳидни тасдиқлаш амал орқали бўлса, у ҳолда улар қабрлардаги ўликлар ҳақида аҳли жоҳилият ўз бутлари ҳақида ишонган нарсаларни айнан такрорляпти.

Яна эътибор қилинг: Шу одам (қабрларга ибодат қилувчиларни ҳимоя қилувчи) ушбу фикрларни қайта-қайта такрорлаб, уларни қуфрдан чиқариб қўйиш ва уларга қарши қиладиган жиҳодни тўхтатиш учун (жаҳолатини) сабаб қилиб келтирмоқда. Бу эса ботил асосдир! Ҳатто, бу қабрларга ибодат қилувчилар ўликларга

нисбатан шу даражада чуқур ишонч ва эътиқод билан ёндошадиларки, бу ҳолат аҳли жоҳилиятнинг бутларга қилган эътиқодидан ҳам ошиб кетди!». ²⁵¹

5. Усманий салтанатидаги олимларидан Шайх Исмоил Ҳаққи – Аллоҳ таолонинг ушбу тафсири ҳақида айтади: **«Қиёмат кунида ўз юкларини тўлиқ кўтаришлари учун ва уларни билимсиз ҳолда адаштирганларнинг юкларидан ҳам», - «بَغَيْرِ عِلْمٍ»** («билимсиз ҳолда») – фоилдан олинган ҳолдир, бу: «улар адаштирганларида, ўзилари ҳам бу йўл ботил эканини ва залолатнинг қаршисида қаттиқ азобга лоиқ бўлишларини билмаган ҳолда», деган маънони англатади. Ёки мафъулдан-тушум келишигидан олинган бўлиши ҳам мумкин: «буни залолат эканини билмайдиган кимсалар адаштирган». Бунга (билмаган ҳолда) деган сифатга – қайдлашнинг фойдаси: Оқил одамларга уларнинг найранглари таъсир қилмайди, уларга фақатгина аҳмоқ ва билимсиз жоҳиллар эргашади. Қолаверса уларнинг жаҳолатига узр йўқлиги ҳақида танбеҳ берилди. Чунки уларнинг зиммасида ҳақни ҳақ қилиб ажратиб берадиган ва ботилни ноҳақлигини кўрсатиб берадиган даражада изланиш ва эргашиб ажратиб олиш бор эди». ²⁵²

²⁵¹ Шавканий, «Рисалату салафия фи ихъи суннати хойрил бария», 8/35.

²⁵² «Рухул баён фи тафсирул Қуръон», 3/386. Қадимги Усманийларга тегишли нашриётдан қолган асардан олинган, 1387 й.

Еттинчи тадқиқот: Кейинги мутааххир олимларнинг зоҳирӣ масалаларда жаҳолат сабабли узр бериш йўқлиги ҳақидаги сўзлари.

1. Шайх Муҳаммд Рашид Ризо – «Мажмуъату росаил наждия» асарига берган изоҳида шундай дейди: Мазкур тақсимот учга бўлинади: **Биринчиси:** Мутлақ такфир қилинади, билимсизлиги сабаб узр берилмайди. Буни зоҳирӣ ишлардан деб ҳукм қилинади, деб келтирилади. Муҳаққиқ олимлар буни «диндан эканлиги маълум бўлиб зарурият даражасида бўлган ишлар, улар ижмоъ қилинган бўлади», деб таъриф берган. Лекин бу умумий ҳукмдан айрим ҳолатлар мустасно қилинган: Исломга янги кирган. таълим олишга имкони бўлиб мусулмонлардан узоқда яшаганлар ҳам. Шулардан яна куфр диёрида яшаб Аллоҳнинг ягона эканига, Муҳаммад соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг рисолатига, қайта тирилиш ва жазо-мукофот ҳақида келган хабарларга қаноат ҳосил қилган, лекин ислом аҳкомларини тўлиқроқ ўрганишга имкон топгунча вафот этган киши, ёки баъзиларини билади холос – намоз ва рўза каби – бошқасини билмайди, ёки ўз юртига кетишга мажбур бўлиб ўрганолмай кетганлар каби. Бу ҳолларда илм ва иймондан билиши лозим бўлган ишлар борлигини билса-ю, бироқ, модомики у бошқа фарзларни ўрганишга имкони бўлгунча узрли ҳисобланади. **Иккинчиси:** билмагани учун умуман такфир қилинмайди. У – диндаги махфӣ ишлардан. Жумҳур олимлар истилоҳида: ижмоъ қилинмаган, диндан эканлиги маълум бўлиб зарурият даражасида барчага маълум бўлмаган ишлар. Масалан мусулмонларнинг имомлари тафвид ва таъвилда ихтилоф қилишган масалалар. **Учинчиси:** Билимсиз ҳолда бир амал қилса-ю, лекин уни фақат Аллоҳнинг ҳукми маълум бўлгандан кейин такфир қилинадиган ишлар. Бу – қатъий бўлган аниқ далиллар билан иттифоқ қилинган айнан фарз-вожиб бўлган ишлар. Бироқ, уларда шубҳа ва хато

тушунчалар юзага келиб туради. Масалан арақни олдин ҳалол қилинган, деб билган. Ёки рўза оятидаги оқ ип ва қора ипдан зоҳиридан хато тушунган бадавийнинг масаласи ҳам, унга Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам иккисидан мурод тун ва кун, деб таълим бериб хато тушунчага барҳам беради. Яна **тўртинчи** қисми ҳам бор: Қатъий ривояти ва далолати бўлмаган далиллардаги ижтиҳодий масалалар. Бу ҳолда ҳам ижтиҳод қилган мужтаҳид -хато қилса- узрли бўлади». ²⁵³

2. Шайх Муҳаммад Ҳомид Фақий – жаҳолат ҳақида гапирар экан, айтади: «Китоб ва суннат далиллари жаҳолатни очиқчасига жинойт, деб айтган, узр эмас. Ақлий зарурат билан маълум бўлганки: жоҳил-билмасвойлар бузғинчилик қилади, ислоҳ қилмайди, хоҳ диний ишда, хоҳ дунёвий ишда бўлса ҳам. Энг ажабланарлиси, Аллоҳ қаттиқ уқубат билан жазо берадиган жинойтни узр сифатида унга таяниб жоҳилиятга тегишли хурофат ва бидъатлар кечирилади, деб кўришдир. Яъни, одамларни исломдан қадимги жоҳилият ҳолатига ўзгартирди. Эҳтимол улар Аллоҳ таолонинг ушбу сўзини далил қилиб келтиришади: **«Тавба: фақатгина билмасдан ёмонлик қилганлар учун – (уни қабул қилиш) Аллоҳнинг зиммасида»**,²⁵⁴ деди. Бу оятда далил йўқ. Чунки бу ерда «жаҳолат» сўзи ақлий тушуниш ва илмга оид эмас, балки ғафлат ва унутиш ҳиссига енгиллашдан келиб чиққан бефарқлик ва енгилтакликка далолат қилади». ²⁵⁵

3. Шайх доктор Солиҳ ибн Абдуллоҳ ибн Ҳумайд ҳафизаҳуллоҳ шундай деган: «Шариат аҳкомларида жаҳолат сабабли узр эътиборга олинмайдиганлар бўлиб, умуман олганда улар иккига бўлинади: **Биринчидан:** Дин асосларидаги ва эътиқодий ишлардаги умумий масалалар катта ишлар оид қонунлар ни билмаслик. Масалан, Аллоҳ таолонинг зоти ва Унинг мукаммал сифатлари ҳақида ва Муҳаммад

²⁵³ «Мажмуъ росаил наждия», 4/520-521. Шайх Рашид Ризонинг изоҳларидан.

²⁵⁴ Нисо сураси: 17 оят.

²⁵⁵ Шайх Муҳаммад Фақий «Иқтизоу сиротил мустақим» китобига ёзган изоҳларидан, 351 с. Ансорус сунна нашри..

алайҳиссаломнинг нубувватини билмаслик; чунки шариат Соҳиби дин асосларида жуда қаттиқ талаб қўйган. Билимсизлик бу ишларда узр, деб эътиборга олинмайди. Негаки аниқ далолатлар очиқ маълум бўлгандан кейин, мўъжизалар қоим бўлгандан кейин – бу фақатгина инкор қилишдан бошқа нарса эмас. **Иккинчидан:** Диндан эканлиги маълум бўлиб зарурият даражасида бўлган ишлар. Бунинг остига барча шаръий аҳкомлар дохилдир, улар ислом диёрларида маълум бўлган ва юриб турган ишлардир: намоз. Закот, рўза, ҳаж, зино, қотиллик, арақ ва ўғирликнинг ҳаромлиги каби».²⁵⁶

Муҳим изох: Дунёдаги ҳукмлар ва охиратга тегишли ҳукмлар орасидаги фарқни баён қилиш: Айрим асрдош олимлар узр бил жаҳл масаласида дунёвий ва ухровий аҳкомлар орасини боғлашга ҳаракат қилишди. Уларнинг даъволари рисолат етиб боргунча азоб йўқ, деган оятларни далил қилиб келтиришади, масалан Аллоҳ таолонинг ушбу оятлари: **«То бирон пайғамбар юборгунимизча азоблагувчилар бўлмадик»**,²⁵⁷ яна ушбу сўзи: **«балки бизга бир огоҳ қилувчи аниқ келган»**,²⁵⁸ ва бу: **«Ўз қилмишлари сабабли ўзларига бирон мусибат етса; дарҳол айтадиларки: Эй Раббимиз! Бизга бирон пайғамбар юборсанг бўларди, деб»**.²⁵⁹ Кейин эса, рисолат етиб боргунча азаоб берилиши мумкин эмаслиги ҳақидаги муфассирларнинг баъзи қавллари келтирди. Биз аввалроқ, дунё аҳкомларида жорий қилинадиган зоҳирий ишларга тегишли олимларнинг сўзларини лафзан ва ҳарфан келтирдик, дунёвий аҳкомларда билмай куфр келтирганлар ҳам кофирлар ҳукмига қўшилади, улар эса айнан буларни эътиборсиз қолдирди. Қолаверса олимларнинг: «Унга даъват етмаган ва бу уларга берган исломнинг ҳукмидир, куфр эмас», деган сўзининг маъноси билан: ушбу оятлар

²⁵⁶ «Рофъул ҳарож фи шариати исламия», 230 с.

²⁵⁷ Исро сураси: 15 оят.

²⁵⁸ Мулк сураси: 9 оят.

²⁵⁹ Қасос сураси: 47 оят.

билан далил келтириш – дунё аҳкомларида ботилга чиқади, балки бу фақатгина савоб ва жазо аҳкомларига тўғри келади холос».²⁶⁰

Қуйида дунёвий ва ухровий аҳкомлар орасини фарқлаш борасидаги олимларнинг баъзи сўзларидан иқтибос:

1. Ибнул Қаййим раҳимаҳуллоҳ айтади: Аллоҳ – бандалари орасида Ўз ҳукми ва адолати билан ҳукм қилади. Бирортасини пайғамбарлари билан Ўз ҳужжатини қоим қилгунича азобламас. Аммо, фалончи ёки пистончига ҳужжат қоим бўлсин ёки бўлмасин, бу ҳолатда Аллоҳ билан бандасининг орасига кириш мумкин эмас. Банданинг зиммасида – ҳар кимки ислом динидан бошқа динда бўлса, уни кофир, деб эътиқод қилиши ва Аллоҳ – бирортасига Расули орқали ҳужжатни қоим қилмасдан олдин азоб бермас, деб билиши лозим. Бу умумий қоидадир. Бироқ, муайян шахс Аллоҳ азза ва жаллага, Унинг ҳукмига ҳаволадир. Бу ҳолат савоб ва жазо аҳкомларига оиддир. Аммо, дунёвий аҳкомларда ишнинг зоҳирига қараб юритилади, шунга кўра дунёвий аҳкомларда кофирларнинг фарзандлари ва ақли ожиз жиннилари ҳам кофирдир».²⁶¹

2. Имом мужаддид Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб айтади: «Мушриклардан даъват етгунча ким вафот қилган бўлса, унга

²⁶⁰ «Ал-узру бил-жаҳл ғақидату ас-салаф», («Жаҳолат сабабли узр бериш – салафлар ақидаси», 13, 17, 40 с.) китобининг муаллифи юқорида зикр қилинган охират ва дунё ҳукмлари орасидаги фарқни инкор этиб; Биз келтирган тафсилотларни четга сурган ҳолда, айрим оятларга таянган. Бир неча марта дунё ҳукмлари билан охират ҳукмларини бир-бирига боғлашга уриниш қилган. Бироқ, бу мавзу ҳақида салаф имомларининг баёнотларини келтиролмаган. Ҳеч қандай салафлар манбаларида бу даъвони тасдиқлайдиган далил келтирмаган. Бу эса бир неча нуқтаи назардан нотўғри ёндашувдир:

- Дунё ҳукмлари ва охират ҳукмлари фарқи эканлиги салаф уламолари томонидан бир овоздан тасдиқланган.
- Кимки куфрга тушса, жаҳолат сабабли бўлса ҳам, унга дунё ҳукмлари шарият қонунлари асосан жорий қилинади.
- Қуръон оятларидаги «даъват етмаганларга азоб йўқ», деган маънолар охиратга оид масала бўлиб, дунё ҳукмларига тегишли эмас.
- Агар бу одам ҳақиқатан ҳам «салафлар ақидаси» ҳақида ёзган бўлса, у ҳолда салафлардан бирор нақл келтириши лозим эди.
- Бироқ, у ўз даъвосини тасдиқлаш учун салафлардан бирон бир далил келтира олмаган.

²⁶¹ «Ториқул ҳижротайн», 424-425. Дорул Баён – Сурия. Башир Муҳаммад Уъюн текширувидан ўтган.

бериладиган ҳукм шу: агар ширк амали билан танилиб ўлган бўлса ва уни дин, деб билса, бас унинг зоҳири кофирдир».²⁶²

3. Даъват олимларидан – Шайх Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг ўғиллари **Хусайн ва Абдуллоҳ шайхлар** айтганки: «Мушриклардан мана шу даъват етгунча ким вафот қилган бўлса, унга бериладиган ҳукм шу: агар ширк амали билан танилиб ўлган бўлса ва уни дин, деб билса, бас унинг зоҳири кофирдир. Унинг ҳаққига дуо қилинмас, номидан қурбонлик ва садақа ҳам берилмас. Аммо, унинг ҳақиқий иши Аллоҳ таолога ҳаволадир».²⁶³

4. **Шайх Абдулазиз ибн Боз раҳимаҳуллоҳ** – Саъудиянинг собиқ муфтийси – айтади: «Аҳли фатра билан дунёда кофирларга қилинадиган муомала қилинади. Ҳақларига дуо қилинмас, истиғфор сўралмас; чунки улар кофирларнинг амалини қиладилар, бас шунга кўра дунёда улар билан кофирлар сингари муомала қилинади, охиратдаги ишлари Аллоҳга топширилади».²⁶⁴

Юқоридаги гаплардан аён бўладики: Кишига дунёда ҳукм қилиш билан охиратда азобланиши орасида муталозим алоқа йўқ; баъзан унга рисолатга оид ҳужжат қоим бўлмаган бўлиши мумкин, унга етиб бормаслиги мумкин, шу боис унинг охиратдаги ҳукми аҳли фатранинг ҳукмида бўлади, бу фақатгина бизга оид фикр эмас. Балки бу биз нақл қилган олимларнинг қарорларидир. Улар билан дунёда кофирлар сингари муомала қилинади. Бироқ, охиратда унинг ҳолатига яраша ҳукми бошқа бўлади.

²⁶² «Дурарус сания», 1/142.

²⁶³ «Дурарус сания», 10/142.

²⁶⁴ «Мажмуъл фатаво Шайх Ибн Боз», 1/419-420. Дорул Ватан. Доктор Тойёр ва Аҳмад ибн Бозлар жамлаганлар.

**Саккизинчи фасл: Муртадлик (ридда) ва унга
тегишли шартларининг таърифи ҳақида
фуқаҳоларнинг сўзлари, ва муртадлик шартлари
ичида «билишлик» шарти айтиб ўтилмагани.**

Ушбу фаслда қуйидагилар келади:

1. **Биринчи тадқиқот:** Муртадлик бобидаги фуқаҳоларнинг сўзлари.
2. **Иккинчи тадқиқот:** Муртадлик бобидан олимлар истисно қилган ҳолатлар.
3. **Учинчи тадқиқот:** Муртадлик бобидаги тавба қилдиришнинг маъноси.
4. **Фасл хулосаси.**

Биринчи тадқиқот: Муртадлик бобидаги фуқаҳоларнинг сўзлари

Аввало шуни таъкидлаш керак, ушбу фаслда муртадлик бобидаги мавзуларни – таърифи ва шартлари ҳақида келган фуқаҳоларнинг барча сўзларини тўлиқ келтириш мақсадимиз йўқ, фақатгина мавзуимизга ва жаҳолат ҳолатларидаги мавзуга бевосита боғил нарсаларга ҳамда муртадлик ҳукмида буларни таъсири борлиги ҳақида ишора қилиб ўтамиз холос. Демак, Аллоҳнинг тавфиқи билан айтамыз: фуқаҳолар муртад қиладиган ишнинг шартларини айтиб ўтган: ақл – ақли соғлом бўлиши, тамйиз – оқ ва қорани ажрата олиши, ихтиёр – мажбурланмаган ҳолда бўлиши, баъзан буни ўзи хоҳлаган-кўнгилдан қилиниш, деб ифода қилинади. Шу қаторда фуқаҳолар ёш болаларнинг муртад бўлиши, мажнунларнинг муртад бўлиши ва мажбурланган кишининг муртад бўлиши ҳақида ҳам гапириб ўтган. Мазкур шартлар ва ҳолатлар уламоларнинг турли мазҳабдаги китобларида деярли иттифоқ қилишган ҳолда келтирилган.

Бироқ, мукаллаф шахс айтган сўзи ёки қилган амали муртадликка сабаб бўлишини «билиши шарт», - деб: фуқаҳолар шартлар ичида алоҳида айтмаган. Балки билмаган одамнинг узрли бўладиган ҳолатларини кўриб чиққанлар, масалан: исломга янги кирганлар, (илмдан узоқ) саҳро каби жойларда яшаган кишилар, дорул ҳарбда бўлган кишилар. Бу эса, билишлик шарти айрим муайян ҳолатларда шартлигига далолат қилади, бошқа шартлар каби умумий равишда шарт қилинмаган. Қуйида олимлар муртадликка берган таърифи ва шартлари келтирилади:

1. Косоний Ҳанафий айтади: «Муртадларнинг аҳкомларига келсак, муртадлик ҳукми ва рукнини баён қилиш ўринлари бор, ҳамда тўғри содир бўлиши учун шартлари бор. Унинг рукни: иймони мавжуд бўлганидан кейин тили билан куфр сўзини айтиши; чунки

муртадлик ийондан қайтишдан иборат нарсa. Иймондан қайтиш эса шариат таърифида муртадлик деб номланади. Муртадлик содир бўлиши учун тўғри деб айтилиши учун турли шартлари бор: шулардан ақлдир. Ақли заиф мажнун ва ақли ҳали бери етишмаган ёш болалардан муртадлик содир бўлса буни эътиборга олиш тўғри эмас, чунки ақл, айниқса эътиқодий масалаларда, шахснинг масъулиятли бўлиши учун қобилият сифатида қаралган асосий шартлардан ҳисобланади». ²⁶⁵

2. **Шайхи Зода** номи билан танилган Абдурахмон ибн Муҳаммад Ҳанафий айтади: «Муртад луғатда: мутлақ қайтган одамдир. Шариатда эса: Ислom динидан қайтган. Муртадликнинг рукни: иймондан кейин куфр калимасини тил билан айтиш. Содир бўлгани тўғри деб айтилиши учун: алқ ва ихтиёрдир». ²⁶⁶

3. **Заркаший** муртадга берилган юқоридаги таърифни айтгандан кейин шундай деган: «муртадлик тўғри содир бўлган деб қабул қилиниши учун мукаллаф бўлиш шарт [оқил ва балоғат ёшига етган]; негаки мукаллафдан бошқасига шариат ҳукмининг алоқаси йўқ». ²⁶⁷

4. Доктор **Ваҳбату Зуҳайли** – фуқаҳолардан муртадликнинг шартларини нақл қилгач: «Уламолар ридда тўғри содир бўлган, деб айтиш учун икки шартга иттифоқ қилган: Биринчиси: ақл. Ақли паст жинни ва ақли ҳали яхши ишламайдиган ёш боланинг муртадлиги ўтмайди. Чунки ақл, эътиқодий ва бошқа масалаларда, шахснинг масъулиятли бўлиши учун қобилият сифатида қаралган асосий шартлардан ҳисобланади. Иккинчи шарт: ўз хоҳиши ва ихтиёрдир. Мажбурлангандан муртадлик содир бўлса билиттифоқ саҳиҳ, деб эътиборга олинмас». ²⁶⁸

²⁶⁵ «Бадоиъу саноъи», 7/134.

²⁶⁶ «Мажмаъул анҳар фи шарҳи мултақо абҳар», 1/680.

²⁶⁷ Заркаший, «Шарҳу аъла матни Хироқий», 1/680.

²⁶⁸ Зуҳайлий, «ал Фикҳул исламий ва адиллатуху», 6/180. Дорул Фикр.

Мана шу баёнотлардан сизга – олимлар муртадлик шартлари ичида «билишлик шarti» айтиб ўтишмагани маълум бўлади. Илло хос ҳолатларда билимсизлик таъсирда муртад бўлган кимсларни истисно шаклда қараб чиққанлар. Мазкур истисно ҳолатларининг тафсилоти кейинги бўлимда келади.

Иккинчи тадқиқот: Олимлар – муртадлик бобидан истисно қилган ҳолатлар.

Олимлар «Ридда» бобида муртадлик ҳукми жорий қилинмайдиган ҳолатларни зикр қилганлар. Бу ҳолатларни улар айрим мисоллар билан изоҳлаган, шулардан: исломга яқинда кирган ва узоқ саҳро ва қирларда яшаганлар. Аммо, мусулмонлар ичида яшаб ўсган кишилар эса муртадлик ҳукмидан истисно қилинмайди. Агар бу икки ҳолатнинг ҳукми ҳам бир хил бўлганида эди, уларни истисно қилиш ва ажратишнинг маъноси қоламс эди. Қуйида эса ушбу баёнот ҳақида келган олимларнинг сўзларидан:

1. Баҳоуддин Мақдисий муртаднинг ҳукми ҳақида гапириб шундай деган: «Бир масала: фақат фарз ва ҳаромлар махфий бўлиб қолган одамлар истисно қилинади, бас унга ўргатилади, бордию қабул қилмас экан – кофир бўлади. Бу нарсалар махфий бўлиб қолиши мумкин бўлганлар: исломга яқинда кирган ёки мусулмонлар юртидан узоқда яшаганлар; мана шу ҳолатда ўргатилади. Қабул қилмаса қатл қилинади. Аммо, ким мусулмонлар орасида яшаб ўсган бўлса, у ҳолда у кофир бўлади ва у тавбага чақирилади, тавба қилмаса у ҳам қатл қилинади».²⁶⁹

2. Имом Нававий ридда ҳақидаги гаплари орасида айтади: «Шу каби уммат диндан деб иттифоқ қилган бирор нарсани инкор қилган ҳар кимса бўлсин, агар у (инкор қилган) нарсанинг маълумлиги кенг тарқалган бўлса: беш вақт намоз, Рамазон ойидаги рўза, жанобатдан ғусл қилиш фарзлиги ва зино, арақ, маҳрамларга никоҳланиш ва шу каби ҳаромлиги маълум бўлган аҳкомлар. Фақат у янги мусулмон бўлган бўлса истисно қилинади».²⁷⁰

²⁶⁹ «Ўъдда», 491 с.

²⁷⁰ Нававий, «Шарҳу Муслим», 1/205.

3. Имом Суютий айтади: «Бугун кўпчилик одамларга маълум бўлган ҳар қандай нарсанинг ҳаромлигини билмай қолган ҳар қандай кимсадан -узр- қабул қилинмас, илло агар янги мусулмон бўлган бўлса, ёки узоқларда яшаган бўлса мустаснодир». ²⁷¹

4. Мулла Али Қори ҳанафий айтади: «Мусулмонлар қуйидаги ишларни қилган ҳар қандай кимсани такфир қилишга иттифоқ қилган: Мусулмонни ўлдириш ҳалол саналганда, яъни зулм билан. Ёки арақ ичишни ва зино қилишни ўз хоҳиши билан қилса, шу маънода: рибо, риё ҳам бу ҳукмга таълуқлидир. Ёки бошқа ишлар ҳам – (Аллоҳ ҳаромлигини билдиргандан кейинги ишлар), ва билмаслик узрдир, деб ишора қилинган нарсалар. Шояд бу – янги мусулмон бўлган ёки балоғатга етган ўспиринга нисбат қилинса керак. Чунки диндан экани зарурат даражасида маълум бўлган нарсани инкор қилиш билиттифоқ куфрдир». ²⁷²

5. Ибн Қудома Мақдисий – намозни инкор қилган кимса ҳақида гапиргандай айтганки: «Намозни – фарз қилинганини билиб туриб инкор қилган ҳолида уни тарк қилган кимсанинг кофирлигида ихтилоф йўқ, агар бу нарсани билмаганлардан бўлмаса. Бордию у фарзлигини билмаганлардан бўлса; масалан янги мусулмон бўлган бўлса, ёки ислом диёридан бошқа ерда яшаган бўлса, ёки шаҳарлардан ва олимардан узоқларда яшаб ўсган бўлса: у кофир деб ҳукм қилинмайди, балки унга ўргатилади ва унга фарзлигини тасдиқлайдиган ҳужжатлар исбот қилинади, шундан кейин инкор қилса; кофир бўлади. Лекин, у шаҳарларда ва аҳли илмлар орасида ўсган бўлса; инкор қилишининг ўзи уни такфир қилишга етарлидир, -тушунтириш шарт эмас-. Шу каби ислом арконларининг барчаси мана шу ҳукмда бўлади: улар закот, рўза ва ҳаж, чунки улар ислом арконлари, уларнинг фарзлиги ҳақида келган далиллар ҳеч махфий бўлиб қоладиган эмас – деярли маълумдир. Негаки китоб ва

²⁷¹ «ал Ашбаху ван назоир», 176 с.

²⁷² «Шарҳу шифо», 2/522.

суннатнинг иккиласи ҳам улар ҳақидаги далилга тўладир ва улар ҳақидаги ижмоъ ҳам узил кесил бўлган. Уни фақатгина исломга қасддан қарши чиққан ва ҳукмларига бўйсунмаган кимсалар инкор қилади холос. Аллоҳ таолонинг китобини, Расулининг суннати ва умматининг ижмоъсини қабул қилмайди».²⁷³

Мўътабар олимлар муртадлик бобида айрим муайян ҳолатларни истисно қилганлар. Бироқ, бу ҳолатлардан ташқари барча ҳолатларда жаҳолат сабабли содир бўлган -муртадлик-эътиборга олинмайди ва ундай шахсларга нисбатан муртад ҳукми унга жорий қилинади.

²⁷³ «Муғний», 8/131.

Учинчи тадқиқот: Ридда бобида иститоба – тавбага чақиришнинг маъносини муҳокама қилиш.

Юқорида биз келтирган катта олимларнинг Муртадлик бобида қарорларига эътироз билдириб ушбу масалада айрим ёзганлар бўлди. Уларнинг эътирози: муртадликни қилган шахсга нисбатан мўътабар шартлар ичига билишлик шартини қўшиб татбиқ қилинмади, дейишдан иборатдир. Бунинг хулосаси: Олимлардан тавбага чақириш нақл қилинган, шу сабаб улар тавбага чақиришдан мақсад жаҳолат сабабли -мусулмонни- муртад қиладиган амални қилган шахсга нисбатан узр бор, деб ўйлаб олган. Қолаверса муртад деб ҳукм қилишдан олдин ҳужжат қоим қилиш лозим-миш!

Ушбу эътирозга қуйидагича жавоб берилади: Аллоҳнинг тавфиқи билан айтамыз: олимлар иститобани айтиб ўтиши куфр амалини билмасдан қилганлар учун узр бўлади, деган маънони билдирмайди. Ва қолаверса улар айтгандай уни фоирга чиқаришдан олдин ҳужжат қоим қилиш керак, деб ҳам тушунилмаган. Қизиғи, кофир бўлмаса тавбага чақирилармиди ахир! Хусусан зоҳирий масалаларда!! Иститоба қат қилиш ҳукмини амалга ошириш учун ва муртадга бир муҳлат фурсат бериш учун холос, шояд муртадликдан қайтар, деб. Буни қуйидаги ишлар сизга ойдинлаштириб беради:

1. Фуқаҳолар буни тиниқ иборалар билан ифодалаган: «Муртадни тавба қилдириш». Агар иститобадан унга жаҳолати сабаб узр бериш кўзда тутилганда, иститобадан олдин нега унга муртад, деб ҳукм қилган. Жумладан кўп олимларнинг муртаднинг феъли ҳақидаги очиқламаларида: у кофирдир, тавба қилдирилади, тавба қилмаса қатл қилинади, деб якунланган сўзларини кўрасиз. Яна шундай: муртадни қатл қилишдан олдин уни тавбага чақириш вожиб, дейишади. Қаранг, тавбага чақиришдан олдин уларга қандай куфр ва муртадлик ҳукмини беряптилар. Тавбага чақирилиш сабабини эса «қатл қилишдан олдин», деб айтганлар. «Уъмда»

муаллифининг сўзи ҳам буни таъкидлайди: Аммо, ким мусулмонлар орасида яшаб ўсган бўлса, у ҳолда у кофир бўлади ва у тавбага чақирилади, тавба қилмаса у ҳам қатл қилинади».²⁷⁴

2. Иститоба – яъни тавбага чақириш вожиблиги фуқаҳолар орасидаги ихтилофли ўринлардан; Моликий ва Шофеъийларда мустаҳаб-вожиб эмас. (Аҳмаддан келган икки ривоятдан бирида ҳам шундай). Шунингдек Абу Юсуф ва Абу Ҳанифадан ҳам бир ривоятда айтилган. «Муғний» муаллифининг айтишича икки ривоятдан зохирроғи Имом Аҳмад наздида бу вожибдир.

Агар, иститоба куфр ҳукмини беришдан олдин ҳужжатни қоим қилиш учун бўлса эди, унда барчасининг наздида вожиб бўлар эди. Фуқаҳолар орасидаги ихтилофнинг сабаби: муртадни тавба қилидиришдан олдин қатл қилиш борасида. Ким иститобани вожиб деб кўрган бўлса, ундан олдин қатл қилишни ман қилган. Ким уни вожиб деб билмаган бўлса ундан олдин қатл қилишни ҳам ман қилмаган, лекин мустаҳаб бобидин иститобани жоиз кўрган. Шу билан бирга барчалари иститобадан олдин муртадни кофир деб номлашга иттифоқ қилган. Ушбу маънодаги гапларга Шайх Абдулазиз ибн Ҳомид иститобанинг ҳукмини баён қиилиш асносида танбеҳ бергани ва ҳарҳолда бу масала фикҳ китобларда ҳам бежиз келмаган, у киши айтади: бир мулоҳазага назар солсак: муртадни иститоба қилишлик, ундаги билимсизлик тарафини олиш маъносидан келиб чиқиб унга ҳужжатни қоим қилиш учун дейилмаган. Балки унга муртадликдан қайтиш учун бир фурсат ўлароқ берилган, шунинг учун у барчанинг наздида вожиб эмас, мустаҳаб бўлган иш. Барча олимлар айтадики: муртадни иститоба қилиш, деб. Йўқса, қандай қилиб унга иститобадан олдин муртадлик ҳукмини беришган, фақат тавба қилиши у учун исломга қатиши учун бир фурсат бўлган холос. Мана шу уч нуқтадан келиб чиққан ҳолда: жоҳил-билимсиз ҳолда бўлган мушрик шахснинг мавжуд бўлишида

²⁷⁴ «Уъдда шарҳу уъмда», 2/37.

монетлик йўқ. Олимларнинг фикрига кўра у қиёмат куни алоҳида имтиҳон қилинади. Лекин бу каби жоҳил мушрикларга келсак, уларни қатл қилишдан олдин ҳужжат қоим қилиниши вожиб бўлади, ҳукм беришдан олдин эмас».²⁷⁵

3. Юқоридагиларни Абу Муҳаммад ал-Аъйний Ҳанафий муртад ҳақида айтиб ўтган гаплари ҳам қувватлайди, айтадики: «Жомеъу сағир» китобида: муртадга ислом таклиф қилинади, агар ундан воз кечса қатл қилинади, у хоҳ ҳур бўлсин, ёки қул бўлсин. Биринчи таъвилга кўра: унга уч кун муддат белгилаб муҳлат берилади. Чунки бу муддат узр бериш учун белгиланган вақт. Абу Ҳанифа ва Абу Юсуфландан уч кун муҳлат бериш мустаҳаблиги айтилган. Буни - муртад – талаб қилса ёки қилмаса ҳам. Шофеъийнинг наздида уч кунлик муддат бериш ҳаққи имомнинг ҳаққи бўлиб, бундан олдин уни қатл қилиш жоиз эмас, деган. Чунки мусулмон киши диндан қайтиши одатда зоҳирий шубҳалар қаторига киради. Шу боис унга биров ўйланиб кўриш муддатини бериш керак, ва унга уч кунлик муддат белгиладик».²⁷⁶

Маҳалли шоҳид, бу ерда шубҳа билан кофир бўлган кимсани муртад деб ҳукм қилган, кейин унга ўлдирилишидан олдин тавба қилиш учун муддат бериш мустаҳаб бўлган ва бу унга ҳукм беришдан олдин эмас. Булар унинг гапларидан маълумдир.

4. Доимий фатво қўмитасининг фатвоси ҳам шундай бўлган. Бир киши шу саволни сўраган: Кимда ким Муҳаммад солаллоҳу алайҳи ва салламнинг рисолатига иймон келтириб, қиблага юзланиб намоз қилса ва шу билан бирга шайхига сажда қилса ҳам – кофир бўлмайди, мушрик деб ҳам номланмайди, деган кишилар бор? Қўмитадан шу жавоб берилган: «Пайғамбаримиз Муҳаммад солаллоҳу алайҳи ва салламнинг рисолатига ва олиб келган шариатига иймон келтирган ким бўлса ҳам, шундан кейин Аллоҳдан

²⁷⁵ Шайх Абдулазиз ибн Ҳомид, «Азвоу аъла рукни минат тавҳид», 60 с.

²⁷⁶ Абу Муҳаммад Маҳмуд ибн Аҳмад ал Аъйний, «ал Биноя шарҳи Ҳидоя», 5/850-851.

бошқасига сажда қилса, авлиёгами, қабрда ётган кишигами, ё бирон тариқатдаги шайхигами; у исломдан чиққан кофирдир, ибодатда Аллоҳга ширк келтирган мушрикдир. Хаттоки сажда асносида шаҳодат калимасини нутқ қилса ҳам, негаки у Аллоҳдан бошқасига сажда қилиб буни бузган, лекин баъзан билмагани учун узр бериб то унга ўргатгунча уқубатга тортилмайди, унга ҳужжат қоим қилинади ва уч кун муҳлат берилади; шояд тавба қилиб бундан қайтиши учун узрга имкон берилади. Мабодо, баёнатдан кейин ҳам Аллоҳдан бошқасига сажда қилишда давом этса; муртад бўлгани сабабли Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг ушбу сўзларига кўра қатл қилинади: «Ким динини ўзгартирса, уни ўлдиришлар». Имом Бухорий «Саҳиҳ»да ривоят қилган.

Баёнат ва ҳужжат қоим қилиниши – унга узр бериш учун эмас, балки унга уқубат берилишидан олдин тавба қилиш имкониятини беришдир. Баёнатдан кейин уни кофир демаслик учун эмас. Чунки у Аллоҳдан бошқасига сажда қилишни содир қилган вақтдаёқ кофир деб номланади, ёки бундан бошқа (ширк амалини қилса ҳам) масалан Аллоҳдан бошқасига атаб назр қилса, жонлиқ сўйса ҳам. Дарҳақиқат, китоб ва суннат – ким ширк устида вафот қилган бўлса у кечирилмайди, деб далолат қилган ва у дўзахда абадий қолади, Аллоҳ таоло айтганидай: **«Аниқки Аллоҳ Унга ширк кетирилса кечирмайди ва ундан қуйидагиларини хоҳлагани учун кечиради. Ва ким Аллоҳга ширк келтирса батаҳқиқ катта гуноҳ ифтиро қилибди».**²⁷⁷ ²⁷⁸

5. Шайх Абу Бутин айтади: «Ким исломдан қайтса, иститобадан кейин қайтмаса қатл қилинади. Унинг ҳукми иститобдан олдин кофир эди, деб ҳукм қилганлар. Иститоба муртад деб ҳукм берилгандан кейинги иш. Иститоба фақат муайян шахсга нисбатан бўлади».²⁷⁹

²⁷⁷ Нисо сураси: 48 оят.

²⁷⁸ Қаранг: «Мажаллату бухусул исламия», 30/74. «Фатаво лажна даима», 1/220.

²⁷⁹ «Дурарус сания», 10/402.

Фасл хулосаси

1. «Фуқаҳолар ридда ҳукмини жорий қилиш учун белгилаган шартлар келтирилди. Бу шартлар орасида «илм» (билишлик) мустақил шарт сифатида зикр қилинмаган».

2. «Ридда бобида зоҳирий масалаларда айрим ҳолатлар истисно қилинган: Исломга яқинда кирганлар ва мусулмонлардан узоқда яшаганлар. Бу эса, бошқа ҳолатларда жаҳолатни узр саналмаслигининг далилидир».

3. «Иститобанинг маъноси ва унинг ҳикмати тушунтирилди. Иститоба – бу муртадга қатл ҳукмини ижро қилишдан аввал берилган муҳлат бўлиб, у жаҳолат сабабли узр, деб саналмайди».

Тўққизинчи фасл: Жаҳолат узри умумийлиги ҳақида келтирилган энг машҳур эътирозлар ва уларнинг илмий муҳокамаси

Ушбу фасл қуйидаги муҳим тадқиқотларни ўз ичига олади:

Биринчи тадқиқот: «Зот Анвот» воқеасини таҳлил қилиш.

Иккинчи тадқиқот: Ўзини ёқиб кул қилган одам ҳақидаги ҳадис.

Учинчи тадқиқот: Оиша розияллоҳу анҳонинг ҳадисини таҳлил қилиш.

Тўртинчи тадқиқот: Ҳаворийлар ҳақидаги воқеани таҳлил қилиш.

Бешинчи тадқиқот: Муоз ибн Жабал розияллоҳу анҳунинг сажда қилиш воқеаси.

Олтинчи тадқиқот: Ҳузайфа ибн Ямон розияллоҳу анҳунинг ҳадисини таҳлил қилиш.

Еттинчи тадқиқот: Қавод воқеаси.

Саккизинчи тадқиқот: Ижмоъ даъвосини таҳлил қилиш.

Муқаддима

Қуръони карим ва мўътабар уламоларининг жаҳолат узри масаласидаги далилларини баён этгандан сўнг, ушбу масалага қарши келтирилган энг машҳур далилларни таҳлил қилиш таҳсинга сазовор бўлади. Бу баҳс мақсад сари йўналтирилган ва илмий ёндашув асосида олиб борилиб, масаланинг ҳақиқатини аниқлашга қаратилган. Биз фақат ўз фикримизни тасдиқлаш ёки бошқа қарашларни рад этиш учун эмас, балки ҳақиқатни топиш мақсадида буни муҳокама қиламиз. Жаҳолат узри умумийлигини қўллаб-қувватлаганлар келтирган далилларни қуйидаги услубий ёндашув асосида таҳлил қиламиз:

1. «Уламоларнинг бу далиллар ҳақидаги шарҳларини тўлиқ ва холисона ўрганиш».
2. «Манбаларни тўлиқ келтириш ва матнларни қисқартиришдан сақланиш. Айримлар бу ишга қўл ургани каби».
3. «Олимларнинг сўзларини тадқиқотчининг фикрига тўғри келса ва келмаса ҳам келтириш».
4. «Уламолар томонидан устувор-рожиҳ деб эътироф этилган далилларни шариат қоидалари асосида муҳокама қилиш».
5. «Шоз (одатдан ташқари, кам қабул қилинган) ёки заиф, деб эътироф этилган қарашларга таянмаслик».
6. «Ушбу далилларни келтирганларнинг сўзларини илмий таҳлил қилиш ва баҳолаш».

Биринчи тадқиқот: «Зот Анвот» воқеасини таҳлил қилиш

Абу Воқид ал-Лайсий ривоят қилади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам билан Ҳунайнга чиққанимизда, мушрикларнинг «Зот Анвот» деб аталган бир дарахти бор эди. Улар қуролларини ўша дарахтга осиб қўяр эдилар. Биз: «Ё Расулуллоҳ, уларнинг Зот Анвотидек бизга ҳам «Зот Анвот» қилиб беринг», – дедик. Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам: «Субҳаналлоҳ! Бу худди Мусо қавми: **«Бизга ҳам уларнинг олиҳаси каби бир илоҳ қилиб бер»**,²⁸⁰ деган сўзига ўхшайди. Жоним қўлида бўлган Зотга қасамки, сизлар ҳам ўзингиздан олдинги қавмларнинг йўлидан юрасизлар!» – деди».²⁸¹

Жаҳолат узрини умумий қабул қилувчилар ушбу ҳадисни далил қилиб барча масалаларда келтирган, гўё саҳобалар ширк амалини сўрашганини ва шу билан бирган Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам уларни куфрга ҳукм қилмаган, деб. Шунинг учун, уларга кўра, кимки катта ширкни жаҳолат сабабли қилган бўлса, у кофир ҳисобланмайди, деб буни далил қилиб олганлар.

Бу эътирозга жавоб қуйидагича: Бу эътирозга жавоб бериш учун аввало ҳадиснинг лафзига тегишли муҳим бир ишни исботлашимиз шарт ва у: «Биз куфрдан янги чиққанлар эдик». Бу жумла шуни кўрсатади: Ушбу талаб куфрдан яқинда қайтган маълум тоифадан сўралган, барча саҳобалар талаб қилмаган. Негаки саҳобаларнинг олимлари ва пешқадамлари бундай талаб сўралишини тасаввур ҳам қилмас эдилар; чнуки уларнинг қадамлари исломда мустаҳкам

²⁸⁰ Аъроф: 138.

²⁸¹ Термизий «Сунан»да Фитналар китобида – Ўзларингиздан олдингиларнинг йўлига эргашасизлар бобида - келтирган, 4/475 – 2180. Ҳадисни: ҳасан саҳиҳ, деган. Албоний ҳам саҳиҳ деган. Аҳмад «Муснадда» ансорлар санадида келтирган, Абу Воқид ал Лайсий ҳадиси, 5/218/. Сийрату Ибн Ҳишамда келгандай Ибн Исҳоқ ҳам келтирган, 4/84. Абдураззоқ, «Мусаннафда», 20763. Ҳумайдий, «Муснад», 848. Тоялисий қўшимчаси билан келтирган: «биз куфрдан янги чиққан эдик ва дарахт олдида ўтиб қолдик», деб, «Муснад», 1346.

бўлган. Шундан келиб чиқиб олимлар бу ҳадис шарҳида: жаҳолат сабабли узр берилганига танбеҳ берганлар; чунки улар исломга яқинда кирган эдилар. Ким бу ҳадисни далил қаторида келтирмоқчи бўлса сабабига ва ҳадисни далил қилиб келтириш мумкин бўлган ҳолатга назар солсин. Бордию ҳар қандай ҳолатда ва воқеада далил қилинаверса, бу далил зиддият ва муаммолардан чиқмайди.

Қуйида келадиган машҳур уламоларнинг сўзларидан аён бўладики, улар жаҳолат сабабли узрли деб ҳисобланган кишиларнинг узрини айнан уларнинг куфрдан яқинда чиққанлиги билан изоҳлашган. Бу эса, жаҳолат сабабли умуман узр қабул қилинмаслигига нисбатан истисно қилинган қоидага таянади. Ушбу қоидага кўра, инсон яқинда исломни қабул қилган бўлса ёки илм аҳлидан узоқ бўлган саҳро ва чўлларда ўсган бўлса, унинг жаҳолати узрли бўлиши мумкин, дегани.

1. Шайх Сулаймон ибн Абдуллоҳ шундай деган: «Унинг: «Биз куфрдан яқинда чиққанмиз» деган сўзи – яъни: «Яқинда куфрдан чиқиб келганмиз», маъносини англатади. Бу эса бошқалар бу нарсани билмайди, деган маънони ифодаламайди. Шунингдек, инсон ўз қалби одатланган ботилдан воз кечгани ёхуд қалбида ўша ботил одатлардан қолдиқлар қолмаслигига кафолат йўқ. Бу ҳақда муаллиф зикр қилган, яъни шайх Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб».²⁸²

2. Имом Қуртубий, «**Ва Баний Исроилни денгиздан ўтказдик**»,²⁸³ ояти тафсирида шундай деган: «Бу саводсиз аъробийларнинг гапларига ўхшайди. Улар кофирларга тегишли бўлган, ҳар йили бир кунда улуғланадиган яшил дарахтни кўриб, шундай деб сўраганлар» – сўнгра ҳадисни келтирган. Кейин шундай деган: «Бу Ҳунаинга чиқиш пайтида бўлган».²⁸⁴

²⁸² «Тайсирул Азизул Ҳамид», 181 с. Исломий нашриёт.

²⁸³ Аъроф сураси: 138 оят.

²⁸⁴ «Тафсирул Қуртубий», 3/9-27. Шўъаб нашри..

Бу ерда асосий далил – «Бу саводсиз аъробийларнинг гапларига ўхшайди» деган сўз бўлиб, бу талаб маълум бир гуруҳ – яъни саводсиз аъробийларга тегишли бўлганини кўрсатади.

3. Шайх Рашид Ризо шундай дейди – бу талаб барча саҳобалардан эмас, балки ширкдан яқинда чиққанлар томонидан қилинганлигини баён этиб: «Бу сўзни айтганлар саҳобаларнинг энг билимдонлари эмас, масалан, халифалар ёки Абдуллоҳлар²⁸⁵ кабилар эмас эди. Балки, улар – ширкдан яқинда озод бўлиб чиққан кишилар эди. Балки уларнинг айримлари ҳали ҳам ширкда қолган эди, ва бу Ҳунайн ғазотида намоён бўлди. Шундай экан, буни эътиборсиз қолдирманг».²⁸⁶

4. Шайх Муҳаммад Ҳомид ал-Факий шундай дейди: «Улар талаб қилган нарса кичик ширк эмас эди. Агар у кичик ширкдан бўлганида, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам уни Бани Исроилнинг: **«Бизга ҳам бир илоҳ қилиб бер»**,²⁸⁷ деган сўзларига тенглаштирмас ва бу ҳақда қасам ҳам ичмас эдилар. Балки бу катта ширкдан эди, худди Бани Исроил талаб қилган нарса катта ширкдан бўлганидек. Бироқ, улар бу сўзлари туфайли кофир бўлишмади, чунки улар яқинда исломга кирган эдилар ва сўраган нарсаларини амалга оширишмаган, уни бажармаган эдилар. Балки, улар бу ҳақда Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламдан сўрадилар холос. Бу ҳолатни билмаганга олиш тўғри эмас!».²⁸⁸

5. Доимий фатво қўмитаси бир фатвосида ушбу воқеа ҳақида қуйидагича изоҳ берилган: «Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламдан қуролларини илиб қўйиш учун «Зот Анвот» қилиб беришни

²⁸⁵ Яъни: Абдуллоҳ – Ибн Зубайр, Ибнул Ос, Ибн Умар ва Ибн Аббослар.

²⁸⁶ «Мажмуъату росаил наждий», 4/23. Шайх Рашид Ризо изоҳларидан.

²⁸⁷ Аъроф сураси: 138 оят.

²⁸⁸ Аллома шайх Муҳаммад Ҳомид ал-Факий «Фатҳул Маждидга» ёзган изоҳларидан, 137с. Ансору суннати Муҳаммадия нашри.. Фойдали маълумот: Шайх Солиҳ ал-Фавзон ҳафизаҳуллоҳ ушбу воқеага изоҳ бериб шундай деган: «Бу одамлар ширкга тушган эмаслар, балки Расулуллоҳдан улар учун "Зот анвот" белгилашга рухсат сўраганлар, холос. Аммо кимки ширкга тушса, у мушрик деб ҳукм қилинади, чунки бу очиқ-ойдин ишлардан ҳисобланади». Бу фикрни у мазкур китобга қилган изоҳида баён қилган.

сўраганлар куфрдан яқинда чиққан эдилар, ва улар фақатгина сўраган эдилар холос, амалга оширмаган эдилар. Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам уларнинг ношаръий ишларига рад жавобини бериб, агар буни қилсалар эди, кофир бўлишларини билдирди». ²⁸⁹

Шу билан сизга аён бўладики, «Зот Анвот» воқеасига таяниб, жоҳиллик сабабли умумий равишда узр бериш мумкин, деган даъво асосли эмас. Чунки бу воқеа хусусий бир сабаб ва муайян бир воқелик доирасида содир бўлган, яъни исломга янгидан кирган шахслар ҳақида. Агар шу сабаб аниқ бир шахс ёки муайян бир гуруҳ ҳақида мавжуд бўлса, унга мувофиқ ҳукм жорий қилинади. Аммо бу ҳукмни умумий қоида сифатида барчага – ҳам янгидан исломга кирганларга, ҳам бошқаларга татбиқ қилиш – ҳадиснинг матнида келмаган ва бу масалада олимларнинг айтган сўзларига ҳам мос келмайди.

Шунингдек, бу ерда зикр қилишга арзийдиган муҳим жиҳатлардан бири – бир гуруҳ уламоларнинг қарашидир. Уларга кўра, саҳобалардан баъзиларининг янгидан исломга кирганлар қаторида «Зот Анвот»ни тилашлари – куфрга олиб бормайдиган ўхшашлик бўлган, ёки ширкка олиб борувчи йўллар ва воситалар қаторига киради. Уларнинг фикрича, бу талаб ўз моҳиятига кўра ширкий талаб бўлмаган.

Ушбу қарашни қуйидаги машҳур уламолар билдирганлар:

- 1) Шайхулислом Ибн Таймия. ²⁹⁰
- 2) Шайх Рашид Аҳмад Канкуҳий. ²⁹¹
- 3) Ҳофиз Абул Аъло Муборакфурий. ²⁹²
- 4) Қози Абу Бакр ибнул Арабий. ²⁹³
- 5) Имом Шотибий. ²⁹⁴

²⁸⁹ «Фатаво лажна даима», 2/34. Улин нуҳа босмаси.

²⁹⁰ «Иқтизоус сиротил мустақим», 314 с. Ансорус Сунна нашри.

²⁹¹ «ал Кавкабуд даррий», «Жомеъ ат-Термизий»га шарҳ, 3/132 с. Надватул уламо, Ҳиндистон.

²⁹² «Тухфатул аҳвзий», 6/408. Ибн Таймия нашри.

²⁹³ «Аридатул аҳвзий», 9/72. Дарул Ваҳий Мухаммадий нашри.

²⁹⁴ «ал Иътисом», 2/246. Дарул Маъриф, Бейрут нашри.

Бу қарашни қувватловчи яна бир далил – имом ва мужаддид Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг бу талабни «кичик ширк» деб баҳолашидир. Шунингдек, у Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг уларни қайтаришини ширк йўллари тўсиш (садду-з-зароъ) деб баҳолаган. У бу ҳақда ҳадисдан истинбот қилган масалаларида зикр қилган.²⁹⁵

Эътироз ва унга жавоб

Ушбу масалада китоб ёзган баъзилар шундай эътироз билдиришган: «Бу талаб исломга янгидан кирганлар томонидан қилинган бўлиши мумкин эмас, чунки ҳадис ровийси – Абу Воқид Лайсий (розияллоҳу анҳу) Бадр ғазотида иштирок этган». Улар бу даъвони тасдиқлаш учун Имом Саноъний раҳимаҳуллоҳнинг қуйидаги сўзларини далил қилиб келтиришган. У шундай дейди:

«Абу Воқид [қоф ҳарфи касра билан] – унинг исми Ҳорис ибн Авфдир. У Бадр ғазотида иштирок этган, деган ривоят бор. Бошқа бир ривоятда эса у Фатҳ кунида (Макка фатҳ қилинганида) мусулмон бўлган дейилган. Биринчи ривоят (яъни, унинг Бадрда иштирок этгани) тўғрироқ. У Маккада ҳижратнинг саккизинчи ёки олтинчи йили вафот этган».²⁹⁶

Бу эътирозга жавоб

Баъзи муҳаққиқ олимлар Имом Саноъний раҳимаҳуллоҳнинг «Абу Воқид Бадрда иштирок этган», деган қарашига хилоф чиқиб, буни заиф, деб топишган - ва тўғри ривоят асосида – у Фатҳ кунида мусулмон бўлган, деган фикрни тасдиқлашган. Улар Саноъний ва

²⁹⁵ «Фатҳул мажид», 141 с. Ансорус Сунна нашри.

²⁹⁶ «Субулус Салам», 1/37. Дорул ҳадис нашри.

бошқа олимлар суянган ривоятни рад этишган. Ушбу ривоят шундай келтирилган:

Ҳофиз Ибн Ҳажар Асқалоний раҳимаҳуллоҳ «Ал-Исоба» асарида шундай дейди: «Абу Воқид Бадрда қатнашган деган ривоятнинг асоси – Юнус ибн Букаирнинг «Мағозий Ибн Исҳоқ» китобида келтирган қуйидаги хабаридир: Юнус ўз отасидан, у эса Бани Мозин қабиласидан бўлган бир кишидан ривоят қилиб, Абу Воқиднинг шундай деганини нақл қилади: «Мен Бадр куни мушриклардан бир кишини қилич билан уриш учун ортидан қувдим. Бироқ унинг боши қиличим унга етиб боришидан олдин ерга-туштушиб кетди. Мен уни бошқа биров ўлдирганини тушуниб етдим!»». ²⁹⁷

Бу ривоятга иккита сабаб туфайли далил сифатида шоҳид қилиш ва унга таяниш мумкин эмас:

Биринчи сабаб: Ривоятда Ибн Исҳоқнинг «*عن-ан*» калимаси орқали нақл қилиши [анъанатул-хабар] келтирилган. У мудаллис (ривоятни аниқламай ёки бир йўлдан бошқасига ўзгартириб ривоят қилувчи) бўлиб, Ибн Ҳажар раҳимаҳуллоҳ уни «Табақотул-мудаллисин»да тўртинчи даражали мудаллислар қаторига қўшган. Шу сабабли, у «ан» (фалончи фалончидан нақл қилди) деган лафз билан ривоят қилганда, унинг хабарлари қабул қилинмайди. Бу ҳақда Ибн Ҳажар «Таҳзиб»да, ҳофиз Заҳабий «Мизонул-ийтидол»да ва бошқа муҳаддислар ўз асарларида зикр этишган. ²⁹⁸

Иккинчи сабаб: Бу ривоятни Бани Мозин қабиласидан бўлган бир киши нақл қилган, аммо унинг исми ва шахсияти номаълум. Олимлар ва муҳаддислар иттифоқига кўра, номаълум ровийларнинг

²⁹⁷ Ҳофиз Ибн Ҳажар, «ал-Исоба фи тамиизи саҳоба», 4/125. Дору Содир нашри. Бейрут. Фойдали маълумот: Шайх Солиҳ ал-Фавзон ҳофизаҳуллоҳ Санъонийнинг сўзларига изоҳ берар экан, шундай дейди: «Бу фикрни Абу Воқид ал-Лайсийнинг: "Биз куфрдан яқинда чиққан эдик" - деган сўзлари рад этади. Шундай экан: Бадр жангида иштирок этган саҳобалар исломга яқинда кирган одамлар бўлиши мумкинми?!

²⁹⁸ «Мизанул-ийтидол», 3/468. «Таҳзибут-таҳзиб», 9/38. «Табақотул-мудаллисин», 51 с.

ривоятлари қабул қилинмайди. Бу ҳадис илмида тасдиқланган асосий қоидалардан биридир.²⁹⁹

Абу Воқид Бадрда қатнашган дейилган ривоятни Ҳофиз Ибн Асокир бу ривоятни заиф деб топган ва бу ҳақда Ибн Ҳажар раҳимаҳуллоҳ «Ал-Исоба»да ривоятни зикр қигандан кейин унинг фикрини нақл қилиб шундай дейди: «Ибн Асокир айтган: Ибн Исҳоқнинг санадида номаълум одам бор, шунинг учун бу ривоят саҳиҳ эмас. Энг тўғри хабар – Зухрийнинг Синандан ривоят қилганида айтган гапидир. Ибн Исҳоқ келтирган воқеа эса - Бадр куни эмас - балки Ярмук урушида Абу Воқид билан содир бўлган».³⁰⁰

Саҳиҳ ривоят: Абу Воқид Фатҳ йили мусулмон бўлган.

Ҳофиз Ибн Ҳажар раҳимаҳуллоҳ Абу Воқид Лайсийнинг таржимаи ҳолини баён қилиб шундай дейди: «Зухрий очик-ойдин Абу Воқиднинг Макка фатҳ қилинган йили мусулмон бўлганини зикр қилган ва бу хабарни Синан ибн Абу Синандан санади билан нақл қилган. Ибн Манда бу хабарни Зухрийдан саҳиҳ санад билан ривоят қилган».³⁰¹

Ҳофиз Ибн Ҳажар, Абу Воқиднинг Бадрда қатнашганини тасдиқлайдиган воқеани бошқа бир ҳодиса билан рад қилган. Унинг таъкидлашича, бу ҳодиса аслида Ярмук урушида содир бўлган. У шундай дейди: «Имом Бухорий ҳасан санад билан Муҳаммад ибн Зиёднинг мавлоси Исҳоқдан ривоят қилади: у Абу Воқидни шундай деганини эшитган: «Мен Ярмук куни душманлардан кишини кўрдим, улар йиқилиб ўларди». Шу ривоятни Халифа ҳам келтирган, у: «Бу Исҳоқ Зоидасининг мавлосидир» деб айтган ва қўшимча қилиб: «Мен (Абу Воқид) ўзимга: «Агар мен улардан бирини

²⁹⁹ Қаранг: Сахховий, «Фатҳул-Муғис», 3/301. Имом Санъоний, «Тавзиҳул-афкор», 2/497.

³⁰⁰ Ҳофиз Ибн Ҳажар, «ал-Исоба фи тамиизи саҳоба», 4/125.

³⁰¹ Ҳофиз Ибн Ҳажар, «ал-Исоба фи тамиизи саҳоба», 4/125. Дору Содир нашри.

ридоимнинг учи билан уриб қўйсам ҳам, ўлиб қоларди!» деб ўйладим»». ³⁰²

Олимлар шунга кўра: Саноъний ва бошқалар Абу Воқиднинг Бадрда қатнашгани ҳақида айтган сўзларини саҳиҳ демаган. Чунки улар бу фикрга заиф ривоятга таяниб хулоса чиқаришган. Бу ривоятни Ибн Ҳажар ва Ибн Асокир танқид қилган ва унинг саҳиҳ эмаслигини баён этишган. Шунинг учун Абу Воқид Бадрда қатнашган дейиш ҳеч қандай далилга асосланмайди. Зухрийнинг Абу Воқид Фатҳ йили мусулмон бўлганини тасдиқловчи ривояти бу заиф ривоятга қатъий равишда зид келади, шунинг учун уни инкор этиш мумкин эмас.

Буни кўпгина уламолар Абу Воқид Макка фатҳ қилинган йили исломга кирганини тасдиқлашган. Уларнинг орасида:

- Имом Абу Умар ибн Абдулбарр. ³⁰³
- Имом Заҳабий. ³⁰⁴
- Имом Ибнур Асир. ³⁰⁵
- Имом Ибн Имод Ҳанбалий. ³⁰⁶
- Имом Абу Нуъайм ³⁰⁷ ва бошқалар ҳам шу фикрни билдиришган.

³⁰² Ҳофиз Ибн Ҳажар, «ал-Исоба фи тамиизи саҳоба», 4/125. Дору Содир нашри.

³⁰³ Ҳофиз Ибн Ҳажар, «ал-Исоба фи тамиизи саҳоба», 4/125. Дору Содир нашри.

³⁰⁴ Заҳабий, «Сияру аъламу нубалаа», 2/575. Бейрут нашри.

³⁰⁵ Ибнул Асир, «Асадул ғобати фи маърифати саҳобати», 1/342. Ихёу турос нашри. Бейрут.

³⁰⁶ «Шазаротуз заҳаб фи ахбари мин заҳаб», 1/6. Бейрут нашри.

³⁰⁷ Ҳофиз Ибн Ҳажар, «ал-Исоба фи тамиизи саҳоба», 4/125-126. Дору Содир нашри.

Иккинчи тадқиқот: Ўзини ёқиб кул қилган одам ҳақидаги ҳадис

Иккинчи эътироз: Ўзини ёқишни васият қилган одам ҳақидаги ҳадис.

Бу ҳадис суннат китобларида уч хил маънода ривоят қилинган. Улар қуйидагилардан иборат:

Биринчи маъно: Бу ривоятда у киши Аллоҳдан қўрққани ва унинг азобидан хавфлангани учун ўз оиласига ўзини ёқиб, кулини эса денгизга сочишни васият қилгани баён қилинган. Бу ривоятда тақдирни инкор қилиш ёки у ҳақида шубҳа қилиш зикр қилинмаган.

Бу ҳақда Ҳузайфа розияллоҳу анҳу ривоят қилади, у Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан шундай деяётганини эшитган: «Бир одам ўлим арафасида эди. Ҳаётдан умидини узгач, оиласига шундай васият қилди: «Мен вафот этганимда, мен учун кўп ёғоч йиғинглар ва унга ўт ёқинглар. Олов танамни ёниб битиргунча ва суякларим хомуч бўлгунча давом этсин. Кейин уни олиб, талқондай майдалаб, шамолли бир кунда соҳилга совуринг». Улар шундай қилишди. Кейин Аллоҳ уни тўплаб-тирилтириб, сўради: «Нима учун бундай қилдинг?» У: «Сендан қўрққаним учун», – деб жавоб берди. Шунда Аллоҳ уни кечирди».³⁰⁸

Шунингдек, Абу Саид Худрий розияллоҳу анҳу Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламдан шундай ҳадис ривоят қилади: «Сиздан олдин бир киши бор эди. Аллоҳ уни мол-дунё билан бой қилди. У вафот арафасида ўғилларига: «Мен сизларга қандай ота бўлдим?» деб сўради. Улар: «Энг яхши ота эдингиз», – деб жавоб беришди. У: «Мен ҳеч яхшилик қилмадим. Вафот этганимда мени

³⁰⁸ Бухорий, «Саҳиҳда» келтиради – Пайғамбарлар ҳадиси китоби – Бани исроил ҳақида айтилган нарсалар, 4/169 – 3452. Насойй, «Сунанда» келтиради – Жанозалар китоби – 4/113 – 2080. Аҳмад, «Муснадда» – Ансорлар муснадида – Ҳузайфанинг ҳадиси, 38/375 – 23353.

ёқинглар, сўнгра майдалаб, шамолли бир кунда сочиб-совуринглар», – деди. Улар шундай қилишди. Кейин Аллоҳ азза ва жалла уни тўплаб-тирилтирди ва сўради: «Бунга сени нима мажбур қилди?» У: «Сендан қўрққаним учун», – деб жавоб берди. Шунда Аллоҳ уни раҳмати билан қарши олди».³⁰⁹

Иккинчи маъно: Бу ҳадис Аллоҳнинг қудратидан шубҳаси бордек лафз билан ривоят қилинган. Унда: «агар Раббим менинг устимдан қодир бўлса...», деган ибора мавжуд.

Шу маънода ҳадис келган: Абу Ҳурайра розиаллоҳу анҳу Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламдан ривоят қилади: «Бир киши ўзини гуноҳга ботирган эди. У ўлим арафасида фарзандларига шундай деди: «Мен вафот этганимда мени ёқиб, куёндимни майдалаб, шамолга сочиб-совуринглар. Аллоҳга қасамки, агар Раббим мени қўлга олса, менга бирортасига бермаган азобни беради!» У вафот этгач, шундай қилинди...».³¹⁰

Учинчи маъно: Бу ҳадисларда учинчи маъно шундан иборатки, бу киши Аллоҳнинг қудратини тасдиқлаган, фақатгина Аллоҳ таолодан қўрққани учун шундай қилган.

Бу маънода ҳам ҳадис келган: Бу ҳақда Абу Саъид Худрий розияллоҳу анҳу Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламдан ривоят қилади: «Сиздан олдин бир киши бор эди. Аллоҳ уни мол ва фарзандлар билан сийлаган эди. У ўғилларига: «Мен айтган ишни бажармасангиз, меросимни бошқаларга бераман. Мен вафот этганимда мени (жасадимни) ёқинглар, - билишмича - кейин мени талқон қилиб, шамолга совуринглар. Чунки мен Аллоҳ ҳузурида ҳеч яхшилик қилмаганман. Аллоҳ менга азоб беришига қодир...».³¹¹

³⁰⁹ Бухорий, «Саҳиҳда» – Анбиёлар ҳадиси китоби – Фор аҳли ҳақидаги ҳадиси боби, 4/176 – 3478.

³¹⁰ Бухорий, «Саҳиҳда» – Анбиёлар ҳадиси китоби – Фор аҳли ҳақидаги ҳадиси боби, 4/176 – 3481. Муслим, «Саҳиҳда» – Тавба китоби – Аллоҳ таолонинг кенг раҳмати ҳақидаги боб, 4/2110 – 2756.

³¹¹ Муслим, «Саҳиҳда» – Тавба китоби – Аллоҳ таолонинг кенг раҳмати ҳақидаги боб, 4/2111 – 2757.

Бошқа бир ривоятда: «Агар у Аллоҳ ҳузурига борса, у Аллоҳ уни азоблаши мумкин», – деб келган.³¹²

Имом Нававий шундай дейди: «Унинг: «Аллоҳ менга азоб беришига қодир...», деган сўзи юртимиздаги аксар қўлёзма нусхаларда шундай келган. Ҳадис ровийлари ва манбаларда ҳам бу ибора айнан **إِنْ** билан такрорланиб билиттифоқ нақл қилинган».³¹³

Қарши тарафнинг бу ҳадис билан далил келтириши

Бу ҳадисдан жаҳолат сабаб узр бериш мумкинлигини исботлаш учун далил келтирганлар шундай дейишган: «Мен бу ҳадиснинг шарҳи бўйича энг муҳим маълумотларни кўриб чиқдим ва ундаги маънони ёзиб қолдирган ўн бирта мўътабар мусулмон имомларидан нақл қилдим. Уларнинг барчаси бу одам Аллоҳнинг уни қайта тирилтириш қудратини билмаганини, шу сабабли жоҳиллиги туфайли узрли бўлганини тасдиқлашган. Аллоҳ уни кечирди. Бу эса биз айтган қоидага далилдир: Аллоҳ ҳеч кимни дунёда ҳам, охиратда ҳам бирор нарсани билмагани ёки инкор қилгани учун жазоламайди, то унга ҳужжат етказилмагунча, шундан кейин олмаса кофир бўлади».³¹⁴

Олимларнинг бу ҳадисга берган шарҳида тутган йўллари:

Биринчи мазҳаб: Ҳадиснинг зоҳирига амал қилиш ва бу одам Аллоҳ таолонинг қудратига шубҳа қилганини қабул қилиш

Бу мазҳабда бўлган уламолар бу ҳадиснинг зоҳирига амал қилиб, бу одам Аллоҳ таолонинг уни қайта тирилтириш қудратига шубҳа қилганини тасдиқлашган. Ушбу қарашда бўлган уламолар:

- Ибн Таймия.

³¹² Бухорий, «Саҳиҳда» – Рақоқи китоби – Аллоҳдан қўрқиш боби, 8/101 – 6481.

³¹³ Нававий, «Шарҳу Муслим», 17/83-84.

³¹⁴ «ал-Узр бил-жаҳл Ақийдатис-Салаф», 53-54 с.

- Ибнул Қаййим.
- Ибн Ҳазм.
- «Шарҳи Ақийдатут-Таҳовия» муаллифи.
- Ибнул Вазир.

Уларнинг сўзларидан келтирамиз:

1. Шайхулислом Ибн Таймия раҳимаҳуллоҳ бу ҳақда шундай дейди: «Бу одам Аллоҳнинг қудратига ва уни қайта тирилтиришга шубҳа қилган. Ҳатто у қайта тирилтирилмаслигини эътиқод қилган. Бу – мусулмонлар иттифоқига кўра куфрдир. Бироқ у буни билмаган эди ва жоҳил бўлган эди. У мўмин эди ва Аллоҳ азоб беришидан қўрқарди. Шу сабабли у кечирилди».³¹⁵

2. Имом Ибн Ҳазм раҳимаҳуллоҳ айтади: «Бу инсон вафот этгунича Аллоҳ унинг куллариини йиғиш ва уни қайта тирилтириш қудратига эга эканлигини билмаган. Лекин у Аллоҳни тан олгани, ундан қўрққани ва жоҳил бўлгани учун унинг гуноҳи кечирилди».³¹⁶

Ибнул Қаййим, «Шарҳи Таҳовия» муаллифи Ибн Абил Иъзз Ҳанафий ва Ибнул Вазир ҳам шу фикрни билдирганлар.³¹⁷

Иккинчи мазҳаб: "Қадар" сўзини "қисқартириш" ёки "ҳукм қилиш" маъносида тафсир қилиш.

Бу қарашдаги уламолар ушбу ҳадиснинг бошқа ривоятларига таяниб, ҳадисдаги киши Аллоҳнинг қудратига шак қилмаганини исботлашган. Улар "қадар" сўзини икки хил тафсир қилишган:

1. «Қадар» сўзи «ҳукм қилди» маъносида – яъни: «Агар Аллоҳ менга азоб беришни ҳукм қилса, менга азоб беради».

³¹⁵ «Мажмуъул фатаво», 3/231.

³¹⁶ «Фасл», 3/252.

³¹⁷ Қаранг: «Ҳадиул арвоҳ», 268 с. «Ийсорул ҳақ аълал холқ», 436 с. Илмий китоблар нашри. «Шарҳу Таҳовия», 258 с. Исломий нашриёт.

2. «Қадар» сўзи «торайтириш, қийинчилик бериш» маъносида – яъни: «Агар Аллоҳ менга торлик берса ва мени қайта тирилтирса [ва у, албатта, мени қайта тирилтира олади], у ҳолда менга азоб беради».

Бу икки хил тафсирни қуйидаги уламолар келтирганлар:

1. Ибн Абдулбардан Имом Суютий нақл қилиб шундай дейди: «Ибн Абдулбарнинг таъбирига кўра, бу ерда «қадар» сўзи «ҳукм қилиш» маъносидадир. Демак, маъноси: «Агар Аллоҳ менга азоб беришни ҳукм қилган бўлса, менга азоб беради» – бўлади. Бу маъно Қуръондаги қуйидаги оятга ўхшаш: «Ўйладики, Биз унга ҳукм қилолмаймиз, деб».³¹⁸ Шунингдек, «қадар» сўзи «торайтириш, қийинчилик бериш, қисувга олиш» маъносида ҳам тушунилади. Бу маъно Қуръондаги қуйидаги оятда ҳам келтирилган: «Ва ризқи торайтирилган киши».^{319 320}

2. Имом Қасталоний раҳимаҳуллоҳнинг сўzlари: «Унинг «Валлоҳи, агар Раббим менга қадар қилса», деган сўзи – «қадар» сўзи «дал» билан келган. Абу Зарр ривоят қилган ҳадисда бошқача лафз келган: «Аллоҳ менга торчилик берса», яъни қийинчилик берса». Бу Қуръондаги ушбу оятга ўхшайди, яъни: «Ва ризқи торайтирилган киши».³²¹ Бу Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилиш ёки қайта тирилишни инкор этиш эмас. Ахир у одам Аллоҳ таолодан қўрққанини ва Унинг азобидан хавфи бўлганини эътироф қилган эди!». ³²²

3. Имом Нававий айтади: «Олимлар бу ҳадис тафсирида ихтилоф қилди: Бир тоифаси буни Аллоҳнинг қудратини инкор қилишга йўйиб бўлмайди, чунки Аллоҳ таолонинг қудратига шубҳа

³¹⁸ Анбиё сураси: 87 оят.

³¹⁹ Талоқ сураси: 7 оят.

³²⁰ «Танвирул ҳаволик фи шарҳи Муваддо Малик», 1/238-239. Исо Ҳалабий нашри.

³²¹ Талоқ сураси: 7 оят.

³²² «Иршоду Сарий шарҳ саҳиҳил Бухорий», 10/439. Ундан кейингиси ҳадиси қудсийлардан нақл қилинди, 1/90.

қилган кимса кофирдир, деди. Бошқалар: У одам буни фақат Аллоҳ таолодан қўққани учунгина қилди, деди. Кофир эса Аллоҳдан билган ҳолида қўрқмайди ва у кечирилмайди ҳам. Шунинг учун улар: унинг икки тафсири бор, деди. Биринчиси: Менга азобни қадар қилса, деган маъно ҳукм қилишни ифодалайди, дейилган. Шаддасиз «қадаро» бўлиб келган, «қаддаро» эмас. Иккала маъно ҳам бир хилдир. Иккинчиси: Бу ерда «қадаро» деганда «менга торайтирди» маъносида келган. Аллоҳ таоло айтади: «Ва ризқи торайтирилган киши».³²³ Ва бу Аллоҳ таолонинг ушбу сўзида айтилган тафсирлардан бири: «Ўйладики, Биз унга ҳукм қилолмаймиз, деб»,³²⁴ айтилган».³²⁵

Бу ҳадисга оид бошқа тафсирлар ҳам бор, улар кейинроқ ўз ўрнида келтирилади.

Ушбу ҳадиснинг тафсирида бир гуруҳ бошқа олимларнинг фикрлари бор; ушбу тадқиқотнинг аслига мурожаат қилинг.

Бу мазҳабда бўлган уламолар бошқа ривоятларда Аллоҳнинг қудрати ва уни азоблашга қодирлиги тасдиқланганини далил қилиб келтиришган. Хусусан, ҳадиснинг бошқа лафзларида:

- "Агар у Аллоҳ ҳузурига борса, Аллоҳ уни азоблайди".
- "Аллоҳ менга азоб беришга қодир".

Айнан шу лафз «Саҳиҳ Муслим»нинг барча нусхаларида аниқ қайд этилган. Бу лафзни имом Қуртубий ҳам «Талхис Саҳиҳ Муслим» китобида айнан шундай келтирган, (2/1218).

Имом Нававий ушбу ривоятни далил қилиб айтади: «Айтилган: бу ривоятнинг зоҳирига амал қилиб, «أن» сўзи икки жойда ҳам тасдиқланган, дейилган. Биринчи: «أن» таъкидланган [мушаддад]. Маъноси: «Аллоҳ менга азоб беришга аниқ қодирдир». Бу эса биринчи ривоятни «қадар» сўзини «торайтириш» ёки бошқа

³²³ Талоқ сураси: 7 оят.

³²⁴ Анбиё сураси: 87 оят.

³²⁵ Нававий, «Шарҳу Муслим», 17/71. Миср нашри.

бир маънода тафсир қилганлар қарашига мувофиқ келади. Уларнинг таъбирига кўра, бу ерда Аллоҳнинг қудратини инкор қилиш назарда тутилмаган».³²⁶

Ушбу икки ривоятда бошқа ривоятлардаги зоҳирий маъно – яъни, бу одам Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилгани ҳақидаги далолати – йўқ.

Шайхулислом Ибн Таймия ва Ибн Ҳазм раҳимаҳумуллоҳ бунга эътироз билдириб, ушбу мазҳабдагилар айтган қадарнинг (торайтириш) маънодаги тафсири ҳам, ёки (ҳукм қилиш) тафсири ҳам рад қилинган. Хулосаси қуйидагича:

Биринчи эътироз

«Қадар» сўзини «торайтириш» (қийинчилик бериш) маъносида олишнинг луғатда асли йўқ.³²⁷

Иккинчи эътироз

Агар «қадар» сўзи «торайтириш» маъносида, деб қабул қилинса ҳам, у ҳолда у ўлимдан кейин ўзини ёқиш ва кулини совуришни нега васият қилди?! Агар у фақат "Аллоҳ менга қийинчилик беради», деб ўйлаган бўлса, унда унинг бу ишни қилишининг ҳеч қандай фойдаси бўлмас эди. Демак, у бу ишни Аллоҳнинг азобидан қочиш учун қилган.³²⁸

Бу мазҳаб тарафдорлари юқоридаги икки эътирозга қуйидаги жавобларни беришган:

Биринчи эътирозга жавоб: «Қадар» сўзи араб тилида «торайтириш» маъносини билдирмайди, деган фикр –

³²⁶ Нававий, «Шарҳу Муслим», 17/74.

³²⁷ «Мажмуъул фатаво», 11/410.

³²⁸ Ибн Ҳазм, «Фасл», 3/352.

на тўғридир ва на асоси бор, балки бу араб тили имомларининг сўзларига зид келади. Чунки тобеинлар ва араб тили олимлари «Қадар» сўзи «торайтириш» маъносида келиши мумкинлигини тасдиқлашган. Бу фикр умматнинг буюк олимлари томонидан ҳам тасдиқланган. Улар қаторида:

- Ҳабрул Умма Абдуллоҳ ибн Аббос.
- Мужоҳид.
- Доҳҳак.
- Қатода.

Шунингдек, бу маъно бир қатор тафсир олимлари томонидан ҳам тан олинган. Улар қаторида:

- Ибн Жарир Табарий.
- Воҳидий.
- Бағовий.
- Абу Ҳайён.
- Қуртубий.
- Ибн Касир.
- Мужириддин Ҳанбалӣ.
- Шавконий.

Шавконий бу маънони кўпчилик уламоларнинг қараши сифатида келтирган.³²⁹

Бу қараш луғат олимлари томонидан ҳам тасдиқланган. Улар қаторида:

- Фарро.
- Абул Аббос Саълаб.

³²⁹ Табарий, "Жомеъул Баян", 23/462, Воҳидий, "Тафсирул Басит", 12/344, «Тафсирул Бағавий», 5/114, Қуртубий, 5/4371-4372, Ибн Касир, 3/187, «Баҳрул Мухит», 6/384, Аълимий, "Фатҳур Раҳмон", 7/89.

- Ибнул Азҳарий.
- Муртадо Забидий ва бошқалар.

Шу сабабли, «қадар» сўзи араб тилида «торайтириш» ёки «ҳукм қилиш» маъносини билдириши маълум ва тасдиқланган нарса.³³⁰

Шулардан келиб чиқиб «қадар» калимаси араб тилида «торайтириш» ва «ҳукм қилиш» маъноларида келганини билиб олгандирсиз. Бу ҳақда юқорида бошқалардан кўра ушбу бода билимдонроқ бўлган луғат олимларидан нақл қилдик. Бу маъно Ҳабрул Умма Ибн Аббос розияллоҳу анҳу ва жумҳур уламолар томонидан тасдиқланган. Шунингдек, Қуртубий ҳам бу маънога таянган ҳолда ҳадисни тафсирлаган. Шунинг учун «қадар» сўзининг «торайтириш» маъноси йўқ, деб айтиш нотўғри ва асоссиздир.

Гапни ушбу тафсирга таянган ҳолда ниҳоялаб, Суннат Ходими таҳаллусини олган Шайх Муҳаммад Фуод Абдулбоқий айтган сўзларини келтирамиз. У киши Имом Моликнинг «Муватто»сида ушбу ҳадисга берган тафсирий изоҳида шундай деган: «Агар Аллоҳ менга қадар қилса» – бу ерда "қадар" сўзи «ҳукм қилиш» маъносидадир, қудрат ва иститоат маъносида эмас. Бу маъно Қуръондаги қуйидаги оятларга ўхшайди:

- «Ўйладики, Биз унга ҳукм қилолмаймиз, деб».³³¹
- Ёки торайтириш маъносида: «Ва ризқи торайтирилган киши».³³²

Иккинчи эътирозга жавоб: Ибн Таймия ва Ибн Ҳазм раҳимаҳумаллоҳ: агар «қадар» сўзи «торайтириш» маъносида бўлса, у ҳолда бу одамнинг ўзини ёқтириб, куллариини сочишини васият қилиши бефойда бўларди деган эътирозларига келсак.

³³⁰ "Таҳзибул Луға", 9/39. "Тожул Уърус", қадар модадси-13/397. "Лисанул Аъраб", қадар моддаси-5/77.

³³¹ Анбиё сураси: 87 оят.

³³² Талоқ сураси: 7 оят.

Бу мазҳаб тарафдорлари бу эътирозга шундай жавоб беришган:

- Бу одамнинг ўзини ёқтириш ва кулларини сочишга буюриши – унинг ўзига нисбатан нафрат ва таҳқир туйғусидан келиб чиққан бўлади.

- У бундай қилиш орқали ўзини гуноҳкор ва нопок деб билган, шунинг учун нафсига нисбатан ғазабини кўрсатган.

- Ёки уларнинг шариатида жоиз бўлган ва шунинг учун, у ҳаётда кўп гуноҳ қилгани учун бу ишни тўғри ва тўлиқ тавба қилиш деб билган бўлиши мумкин.

Бу ҳақда Ҳофиз Ибн Абу Жамра шундай деган: «Эҳтимол, уларнинг шариатида бу иш тавбанинг тўғрилиги ва унинг қабул қилиниши учун жоиз бўлган. Чунки Бани Исроил шариатида тавбаси тўғри бўлиши учун ўзларини ўлдириш шарт қилинган эди».³³³

Шунингдек, Қози Иёз раҳимаҳуллоҳ Моликий мазҳаби уламолари ва Ибн Жарирдан шундай нақл қилади: «У ўзини ёқишга буюриши – нафсига нисбатан нафрат ва ғазаб туйғусидан келиб чиққан бўлиши мумкин».³³⁴

Имом Нававий раҳимаҳуллоҳ эса «Саҳиҳ Муслим» шарҳловчилари сўзларидан шундай келтиради: «Бу одам бундай васиятни ўзини таҳқирлаш ва уни жазолаш мақсадида қилган, чунки у гуноҳга ботган ва ҳаддан ошиб кетган эди. У шундай қилиш орқали Аллоҳ таоло унинг гуноҳларини кечиришини умид қилган».³³⁵

Учинчи мазҳаб: Аниқ ишончга қаноат қилган ҳолда шубҳани аралаштириб - довдираб - гапириш услуби. Баъзи уламолар шундай дейишган:

- Бу одам Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаган.

³³³ «Фатҳул Борий бишарҳи саҳиҳил Бухорий», 24/106.

³³⁴ «Шифо», 2/277.

³³⁵ «Шарҳу Муслим», 17/72.

- У фақат араб тилида кўп учрайдиган «шубҳани яқинлик билан аралаштириб гапириш» услубидан фойдаланган.

- Бу услубда инсон гапида шубҳани билдирувчи ибора ишлатади, лекин аслида у ҳақиқатни етказиш учун ишонч билан гапиради.

- Яъни, у эшитувчига шубҳа қилгандек кўриниши мумкин, аммо аслида у бу масалада қатъий ишончга эга бўлади.

Имом Нававий «Саҳиҳ Муслим» шарҳловчиларидан бу фикрни нақл қилиб, шундай дейди: «Баъзи олимлар бу ҳодисани араб тилидаги мураккаб услублардан бири сифатида тушунтиришган. Улар буни «шубҳани яқинлик билан аралаштириш» (مَزَجَ الشَّكَّ بِالْيَقِينِ) деб аташган.

Бу услуб шубҳа шаклида айтилса ҳам, аслида у ҳақиқатни тасдиқлаш учун ишлатилади. Қуръонда ҳам бу услуб қўлланилган, масалан: «Ва шак-шубҳасиз, биз ва сизлар (яъни икки тоифадан бири) аниқ ҳидоят устида ёки очик залолатдадир».³³⁶ Бу ерда шакл жиҳатидан шакни ифода қилгандай бўлиб икки имконият бордай кўринса ҳам, аслида ҳидоятда эканликларини тасдиқлаш назарда тутилган».³³⁷

Қозий Иёз раҳимаҳуллоҳ бу мазҳабни баъзи олимлардан нақл қилиб, шундай дейди: «Айтилганки, бу ҳадисдаги шубҳа ифода қилинган жой – бу араб тилидаги бадий услублардан биридир, маъноси ҳақиқатни рўёбга чиқаришдир. Бу услуб تَجَاهُلُ الْعَارِفِ – «тажаҳулу ал-ъарифи» [била туриб, билмаганга олиб гапириш] деб аталади. Унинг маъноси – гап шубҳа шаклида келади, аммо аслида у ҳақиқатни тасдиқлаш учун ишлатилади. Бу услуб Қуръонда ҳам қўлланилган. Масалан:

³³⁶ Сабаъ сураси: 24 оят.

³³⁷ «Шарҳу Муслим», 17/71.

- «У «эслатма олгандай бўлиши» ёки қўрқиши учун».³³⁸
- «Ва шак-шубҳасиз, биз ва сизлар (яъни икки тоифадан бири) аниқ ҳидоят устида ёки очик залолатдадир»,³³⁹ дейилган».³⁴⁰

Тўртинчи мазҳаб: Бу одам «фатра» – ваҳий узилган даврда яшаган.

Имом Нававий раҳимаҳуллоҳ бу мазҳабни баъзи олимлардан нақл қилиб, шундай дейди: «Баъзи олимлар бу одам ваҳий келмаган «фатра» даврида яшаган, деган фикрни билдиришган. Бу даврда фақат тавҳидни тасдиқлаш ҳам нажот топиш учун кифоя қиларди. Чунки шариат келмасидан аввал инсонга ҳеч қандай таклиф-мажбурият йўқ, деган фикр тўғри мазҳабдир. Бу ҳақда Аллоҳ таоло шундай дейди: «То бирон пайғамбар юборгунимизча азоблагувчилар бўлмадик»,³⁴¹ деган».³⁴²

Қозий Иёз ушбу мазҳабни баъзи олимлардан нақл қилиб шундай дейди: «Бу одам қайта тирилишга ишонмасликдан эмас, балки у тирилиш ҳақидаги хабарга шариат келмаганлиги учун ишончсизлик қилган бўлиши мумкин. Агар у тирилиш ҳақида аниқ шаръий далил бўлганидан кейин шубҳа қилган бўлса, бу куфр бўларди. Аммо агар шариат ҳали у миллатга етмаган бўлса, у ҳолда бу одам шариатсиз ақл билан билиб бўладиган нарсалар асосида иш тутган бўлиши мумкин. Баъзи олимлар унинг «фатра» даврида яшаганини ҳам таъкидлашган, бу эса у фақат тавҳидни тасдиқлаш орқали нажот топганини кўрсатади».³⁴³

³³⁸ Тоҳа сураси: 44 оят.

³³⁹ Сабаъ сураси: 24 оят.

³⁴⁰ «Шифо», 2/278.

³⁴¹ Исро сураси: 15 оят.

³⁴² «Шарҳу Муслим», 17/72.

³⁴³ «Шифо», 2/1083-1084. Ҳалабий нашри.

«Фатҳ ал-Борий»да шундай дейилган: «Бу одам яратувчи борлигини тан олган, аммо у «фатра» даврида яшаган, шунинг учун унга иймон шартлари етмаган».³⁴⁴

Шайх Абдуллатиф ибн Абдуррахмон шундай деган: «Оиласига ўзини ёқиб, куллари сочишни буюрган одамга ҳужжат етмаган эди. «Фатра» даврида яшаган одамлар бошқалар билан бир хил даражада эмас».³⁴⁵

Бешинчи мазҳаб: Бу одам Аллоҳнинг бир сифатини билмаган. Баъзи уламолар шундай деганлар:

- Бу одам Аллоҳнинг сифатларидан бирон сифатини билмаган, шунинг учун бундай иш тутган.
- Олимлар «Аллоҳнинг бирор сифатини билмаган одам кофир бўладими ёки йўқми?» деган масалада ихтилоф қилишган.

Имом Нававий баъзи олимлардан бу мазҳабни нақл қилиб шундай баён қилади: «Баъзи олимлар бу одам Аллоҳ таолонинг бир сифатини билмаган, деб ҳисоблашган. Аммо уламолар: «Аллоҳнинг бир сифатини билмай қолган одам кофир бўладими?» деган масалада ихтилоф қилишган. Қозий Иёз бу масалада шундай дейди:

- Бу фикрни Ибн Жарир Табарий кофирлик, деб ҳисоблаган.
- Абу Ҳасан Ашъарий ҳам аввал бу фикрга қўшилган.
- Бошқа уламолар эса «Аллоҳнинг бир сифатини билмаган одам кофир бўлмайди, иймон номидан ҳам чиқмайди, деб ҳисоблашган. Лекин инкор қилган кимса эса билмаган одамнинг ҳукмида бўлмайди, у диндан чиқади.
- Абу Ҳасан Ашъарий ҳам кейинчалик бу фикрга қайтган ва бу қараш асосий мазҳаб сифатида қабул қилинган».³⁴⁶

³⁴⁴ «Фатҳ», 13/290.

³⁴⁵ Қаранг: «Фатаво айммати наждия», 3/195. Дору Ибн Хузайма нашри.

³⁴⁶ «Шарҳу Муслим», 17/71.

Ибнул Вазир раҳимаҳуллоҳ қуйидагиларни айтади: «Бу одам Аллоҳнинг қудратини асло инкор қилмаган, балки у «муҳол - имконсиз нарса, амри амҳол» ҳақида нотўғри фикрга эга бўлган. Шунинг учун унинг бу иши билмасликка бориб тақалади».³⁴⁷

Олтинчи мазҳаб: Бу одам бу ишни ҳаддан ташқари қўрқиш ва ҳаяжон ҳолатида қилган. Бошқа бир гуруҳ олимлар бу ҳадисни шундай изоҳлашган:

- Бу одам ҳаддан ташқари қўрқиш, ҳайрат ва ҳаяжон ҳолатида бўлган.
- У ўз айтган сўзларини онгли равишда таҳлил қилишга улгурмаган.
- У гапирган сўзлари ҳақиқий маъносига ишонган ҳолда эмас, балки даҳшат ва ҳаяжон таъсирида айтиб юборган.

Имом Нававий бу мазҳабни шундай баён қилади: «Бир гуруҳ олимлар шундай деган: Бу ҳадиснинг лафзи зоҳирий маънода келган, аммо бу одам бундай сўзларни англаб, ўйлаб айтмаган. У бу гапни айтганида, онгли ва ҳушёр ҳолатда эмас эди, балки ҳаддан ташқари қўрқиш, ҳаяжон ва ҳайрат унинг фикрлаш қобилиятини йўқотган эди. Шу сабабли, у ўз сўзларининг ҳақиқий маъносини мақсад қилмаган, унга ишонмаган. Бу ҳолат шунга ўхшайдики, бир киши қаттиқ ҳаяжонланиб, ўз туясини топиб олганида: «Эй Аллоҳ, Сен менинг қулимсан, мен эса Сенинг Раббингман!» деб юборган. Бу одам ҳам хато қилди, аммо бу хато қўрқиш ва ҳаяжон туфайли содир бўлгани учун, кофир бўлмади».³⁴⁸

Қози Йёз ҳам бу мазҳабни қўллаб-қувватлаб шундай дейди: «Айтилганки: бу одам ушбу сўзларни айтганида, гапини билиб ва сўзини тутиб гапирадиган ҳолатда эмас эди. Ҳаддан ташқари қўрқиш

³⁴⁷ «Исарул ҳаққи аълал холқи», 346. Илмий мактаба нашри.

³⁴⁸ «Шарҳу Муслим», 17/71.

ва қаттиқ хавотир олиш унинг онгини йўқотиш даражасига олиб келган. Шу сабабли, у бу гаплари учун жазоланмайди».³⁴⁹

Ҳофиз Ибн Ҳажар Асқалоний ҳам бу фикрни бир гуруҳ олимлардан нақл қилган.³⁵⁰

Шайх Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб ҳам шу фикрга таянган.³⁵¹

Бу ҳадисни тушунтиришда энг тўғри мазҳаб – олтинчи мазҳаб: Бу мазҳабнинг фикри шундан иборатки:

- Бу одам ҳаддан ташқари қўрқиш, ҳайрат ва даҳшат ҳолатида бўлган.

- У ўз айтган сўзларининг маъносини онгли равишда тушунмаган.

- Шу сабабли, у гуноҳкор ҳисобланмаган, чунки бу ҳолатда у хушёр ва фикрловчи инсон сифатида эмас, балки ғофил ва эсдан чиқарувчи ҳолатда бўлган.

- Бу ҳолат шунга ўхшайдики, бир киши ҳаддан ташқари қувониб, туясини топиб олганида: «Эй Аллоҳ, Сен менинг қулимсан, мен эса Сенинг Раббингман!» деб айтган.

- У бу гапни тасодифан, эҳтирос ва қувонч таъсирида айтиб юборганлиги учун кофир бўлмаган».

Ҳофиз Ибн Ҳажар Асқалоний бу фикрни қўллаб-қувватлаб шундай дейди: «Энг тўғри фикр шуки, бу одам бу сўзларни ҳаддан ташқари қўрқиш ва даҳшат туфайли айтган. Унинг онги бутунлай ғоят даҳшат ва қўрқув таъсирида қолиб кетган эди, шунинг учун у

³⁴⁹ «Шифо», 2/290. Ҳалабий нашри.

³⁵⁰ «Фатҳ», 13/290.

³⁵¹ «Дурурус Сания», 1/246. Шайх Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб шундай дейди: "Бу одам умумий маънода Аллоҳга иймон келтирган эди. Яъни, Аллоҳ ўлимдан кейин мукофот ва жазо беради. Бу эса солиҳ амал саналади. Шунинг учун, ундаги Аллоҳ ва охиратга бўлган иймон сабабли Аллоҳ кечирди. У фақат кучли қўрқув туфайли хатога йўл қўйди. Бундай хатолар ушбу умматда қўпчилик одамлар орасида содир бўлган. Лекин, бу каби хатолар учун мусулмонни тақфир қилиш мумкин эмас, деган фикрда иттифоқ қилинган». ("Дурурус Сания", 1/246).

нима дегани ҳақида ўйлаб улгурмаган. У бу сўзларни онгли равишда ва ҳақиқий маъносини англаб айтмаган. Бу одамнинг ҳолати, ғофил ва эсдан чиқарган одамга ўхшайди, бундай ҳолатда инсон ўз сўзлари учун жавобгар бўлмайди».³⁵²

Имом Нававий ҳам шу фикрни тасдиқлаб шундай дейди: Бу фикрни Имом Қасталоний «Иршоду Сарий» асарида Имом Нававийдан нақл қилиб келтиради: «Бу одам бу сўзларни ҳаддан ташқари даҳшат ва қўрқиш таъсирида айтган. У ўз фикрини тўлиқ англаш ва таҳлил қилиш қобилиятини йўқотган. Шунинг учун, у ғофил ва эсдан чиқарган одам каби бўлиб қолган. Бундай ҳолатда айтилган сўзлар учун одам жавобгар бўлмайди, чунки у уларни онгли равишда айтмаган».³⁵³

Шайх Абдулазиз ибн Боз раҳимаҳуллоҳ бу фикрни янада баён қилиб шундай дейди: «Бу одам Аллоҳнинг қудрати комил эканлигини билмаган. Аллоҳнинг қудрати барча нарсани қамраб олган, лекин бу инсон бу жиҳатда хато қилган. У ўзини ёқиб, кул қилиб совурса, Аллоҳ уни қайта тирилтира олмайди, деб ўйлаган. Бу – инсонлар орасида баъзи махфий-мураккаб билимлар бўлиб, уларни билмаган инсон афв қилиниши мумкин. Чунки у бу ишни Аллоҳдан қўрққани ва Унинг азобидан хавотир олгани учун қилган. Аммо агар бирор одам ўлган маййитлардан ёрдам сўраса, бу иш бутун динда аниқ таъқиқланган. Бу ишдан қайтариш учун Аллоҳ Пайғамбарларни юборган ва Қуръонда ҳам бу амалдан қайтарилган. Бу каби ишларни қўйиб, ўзини жоҳил деб даъво қилган одам узрли бўлмайди. Чунки бу иш мусулмонлар орасида умумий ва маълум бир нарсга ҳисобланади».³⁵⁴

³⁵² «Фатҳул Борий», 13/290.

³⁵³ «Иршоду Сарий шарҳ саҳиҳил Бухорий», 10/439. Ундан кейингиси ҳадиси қудсийлардан нақл қилинди, 1/90.

³⁵⁴ «Ақвал шайх Абдулазиз ибн Боз фил уъзри бил жаҳл», 22 с.

Учинчи тадқиқот: Оиша розияллоҳу анҳонинг ҳадисини таҳлил қилиш

Учинчи эътироз: Бу воқеани умумий равишда жоҳиллик билан узр масаласига далил қилиш.

Баъзи кишилар бу воқеани далил қилиб, Оиша розияллоҳу анҳо одамлар беркитган нарсаларни Аллоҳнинг билишини билмаган ва шундай деган: «Одамлар нимани беркитса ҳам, Аллоҳ уни биладими?».

Ҳадиснинг матни ва ривоятлардаги ихтилоф

Бу ҳадис суннат китобларида уч хил ривоят билан келган. Асосий фарқ: «Одамлар нимани беркитса ҳам, Аллоҳ уни биладими?», дегандан кейин: «نعم – ҳа» – дейилган сўзнинг ким томонидан айтилганида. Бир ривоятда у киши: ҳа, деган, бошқа ривоятда умуман келтирилмаган. Қуйида баёни келтирилади:

1. Биринчи ривоят: «Ҳа» Оиша розияллоҳу анҳонинг сўзи сифатида келган.
2. Иккинчи ривоятда: «Ҳа» Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сўзи сифатида келган.
3. Учинчи ривоятда: «Ҳа» сўзи умуман келтирилмаган.

Биринчи қисм: «Одамлар нимани беркитса ҳам, Аллоҳ уни биладими?» «Ҳа» сўзи Оиша розияллоҳу анҳога тегишли қилиб ривоят қилинган. Демак, савол ҳам, жавоб ҳам Оиша онамизнинг ўзидан бўлиб, савол қилиб ўзи жавоб берган бўлади.

Имом Муслим «Саҳиҳ»ида қуйидагича ривоят қилади: Ҳорун ибн Саид ал-Айлийдан, у Абдуллоҳ ибн Ваҳбдан, у эса Ибн Журайждан, у Абдуллоҳ ибн Касир ибн Мутталибдан ривоят қилади.

У Муҳаммад ибн Қайсдан эшитган, у шундай деган: «Оиша розияллоҳу анҳодан эшитганим ҳақида сўзлаб берсамчи?» Биз унинг ўз онасини назарда тутяпти, деб ўйладик. Оиша розияллоҳу анҳо ҳадисни ривоят қилиб, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг Бақий қабристонига чиққани ва у киши ортидан у ҳам чиққанини зикр қилди. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам унга шундай деди: «Аллоҳ ва Унинг Расули сенга ноҳақлик қилади, деб ўйладингми?» Оиша розияллоҳу анҳо шундай деди: «Одамлар нимани беркитса ҳам, Аллоҳ уни биладими? Ҳа. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай деди: «Сен кўрган вақтингда Жаброил менга келиб, нидо қилди, уни сендан яширди. Унга ижобат қилиб, уни сендан мен ҳам яширдим. Сен кийимингни ечган эдинг, шунга олдинга кирмади...».³⁵⁵

Иккинчи қисм: «Ҳа» сўзи Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламга тегишли бўлиб, савол онамиздан, жавоб Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламдан.

Имом Насоий «Сунан»ида бу ҳадисни қуйидаги ривоят билан келтиради: Сулаймон ибн Довуддан, у Ибн Ваҳбдан, у эса Ибн Журайждан, у Абдуллоҳ ибн Касирдан, у эса Муҳаммад ибн Қайсдан ривоят қилади: Оиша розияллоҳу анҳо шундай деди: «Одамлар нимани беркитса ҳам, Аллоҳ уни биладими?» Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Ҳа», деди. Сўнгра у киши «Сен кўрган вақтда Жаброил келди», деб айтди.³⁵⁶

Имом Насоий яна бир ривоятда ҳадисни шундай келтиради: Юсуф ибн Саид ибн Муслимдан, у Ҳажжождан, у Ибн Журайждан, у Абдуллоҳ ибн Абу Мулайкадан, у Муҳаммад ибн Қайс ибн

³⁵⁵ Имом Муслим, "Саҳиҳ" – Жаноза китоби, қабрларни зиёрат қилишда айтиладиган зикрлар боби, 2/669 - 974. Абдурраззоқ, "Мусаннаф" – Жаноза китоби, қабрларни зиёрат қилиш боби, 3/570 – 6712. Имом Муслим ривоят қилган лафзда келтирган.

³⁵⁶ Имом Насоий, "Сунан" – Аёллар билан муомала қилиш китоби, Рашк ҳақидаги боб, 7/72 - 3963. Имом Аҳмад, "Муснад" – Аёллар муомаласида, 4/43 – 25855. Насоийнинг санади билан бир хил, фақатгина Ибн Журайж унда айтади: ҳадасаний Абдуллоҳ; Қурайшлик бир кишидан, дейилган. Насоийнинг санадида айтганки: Абдуллоҳ ибн Касир, деган.

Махрамадан эшитган, айтдики: Оиша розияллоҳу анҳодан эшитдимки, деб юқоридаги ҳадиснинг айнисини айтади.³⁵⁷

Учинчи қисм: Ривоятда «Ҳа» сўзи умуман келмаган.

Имом Насоий «Сунан» китобида яна бир ривоятни шундай келтиради: Юсуф ибн Саиддан, у Ҳажжождан, у Ибн Журайждан, у Абдуллоҳ ибн Абу Мулайкадан, у Муҳаммад ибн Қайс ибн Махрамадан ривоят қилади: «Оиша розияллоҳу анҳо шундай деди: "Одамлар нимани беркитса ҳам, Аллоҳ уни биладими?" Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай дедилар: «Жаброил менга келди, сен кўрган пайтингда...».³⁵⁸

Ривоятлардан келиб чиқадиган хулосалар

Йиғилган ривоятлардан учта қисм ажралиб чиқади:

А. Биринчи қисм:

- «Ҳа» сўзи Оиша розияллоҳу анҳонинг сўзи сифатида келган.
- Бу ривоятлар Муслим ва Абдурраззоқ томонидан ривоят қилинган.
- Бундан Оиша розияллоҳу анҳо ўз сўзига ўзи жавоб берган, деган маъно чиқади.

Б. Иккинчи қисм:

- «Ҳа» сўзи Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламга тегишли.
- Бу ривоятлар Насоий ва Аҳмад томонидан келтирилган.

³⁵⁷ Имом Насоий, "Сунан" – Аёллар билан муомала қилиш китоби, Рашк ҳақидаги боб, 7/72 - 3964.

³⁵⁸ Имом Насоий, "Сунан" – Жаноза китоби, 4/91 - 2037.

- Бундан Оиша розияллоҳу анҳо сўраган ва Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам унга жавоб берган, деган маъно чиқади.

В. Учинчи қисм:

- «Ҳа» сўзи умуман келтирилмаган.
- Бу ривоят ҳам Насоий томонидан ривоят қилинган, лекин бошқа йўл билан.
- Бундан Оиша розияллоҳу анҳо савол берган, лекин у саволга тўғридан-тўғри жавоб қайтарилмаган, деган маъно чиқади.

Ҳеч қандай шубҳа йўқки, ушбу ҳадисни пухта ўрганган киши шундай хулосага келади: Ушбу ҳадис матнида бир-бирига зид бўлган ривоятлар мавжуд. Чунки, баъзи ривоятларда бу сўзлар Оиша розияллоҳу анҳога тегишли дейилган. Бошқа ривоятларда эса бу сўзлар Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламга мансуб экани айтилади.

Ҳолбуки, воқеъа биттадир ва унинг содир бўлган жойи ҳам бир хил. Шунинг учун, ривоятлар орасидаги ихтилофни ҳал қилиш учун бир бир ривоятни бошқасидан кучли деб топиш керак. Бу эса, ҳадисдаги ихтилофни ечишнинг асосий усули бўлган «таржиҳ» (кучлироқ ривоятни танлаш, яъни далил устуворлиги) орқали амалга оширилади.³⁵⁹

³⁵⁹ Таржиҳ [ривоятларнинг қай бири кучлироқ эканини аниқлаш] турлари кўп. Уларнинг айримлари қуйидагилар:

1. Ровийлар сонининг кўплиги билан таржиҳ қилиш.
2. Санаднинг юксаклиги [саҳиҳ ва саҳобаларга яқинлик] билан таржиҳ қилиш.
3. Бошқа далиллар орқали таржиҳ қилиш.

- Бу ва бошқа таржиҳ усуллари қуйидаги манбаларда батафсил баён қилинган: Шинқитий, "Музакирату Усулил-Фикҳ", 317 с. Сиддиқ Ҳасанхон, "Ҳусулул-Маъмул", 122 с. Абу Исҳоқ Шерозий, "Ал-Лумъа фи Усулил-Фикҳ", 80 с. Шу каби кўплаб манбаларда таржиҳ усуллари муфассал баён қилинган. Ривоятларнинг ихтилофли бўлган ҳолларида ушбу усуллардан фойдаланиш лозим.

Шу сабабли, келтирилган икки ривоятдан қайси бири кучли эканини аниқлаш учун, қуйидаги ҳадис илмларидаги таржиҳ қоидаларини қўллаш лозим:

I. Таржиҳдаги биринчи қоида: Санаднинг юқорилиги асосида таржиҳ қилиш.

Имом Шинқитий «Таржиҳ қилиш – санад асосида» сарлавҳаси остида шундай дейди: «Ҳадисларнинг афзалроғини аниқлаш мезонларидан бири – санаднинг юқорилиги. Чунки санадда қанчалик кам ровий бўлса, хатолик эҳтимоли шунчалик камаяди. Натижада, «ёддан чиқариш», «ортиқча қўшиш» ва «камайтиб қолдириш» хавфи озаяди».³⁶⁰

Имом Сиддиқ Ҳасан Хон ҳам Имом Шавканийнинг «Иршод ал-Фуҳул» асаридаги «Таржиҳ қилиш – санад асосида» унвонида келган масалани нақл қилиб, шундай дейди: «Ривоятда ровилар кам бўлгани учун рожиҳ кўрилади. Бу – санаднинг юқори эканлигини кўрсатади ва уни танлашга асос бўлади».³⁶¹

Ушбу қоидани асосида зид бўлган мазкур икки ривотга татбиқ қилинса – «у киши айтди», деган ривоятдан кўра: «ҳа», сўзи келган ривоят рожиҳлиги маълум бўлади.

Чунки биринчи ривоятда: «у киши деди» деган ривоятдан кўра фақат «ҳа» дейилган ривоятдан олдин келтирилган бўлиб, у Оиша онамиз сўзидан дейилган – бу Абдураззоқнинг ривоятида келган. Абдураззоқ орқали келган ривоятда, у билан оиша онамиз ўртасида фақат иккита ровий бор холос. Улар: Ибн Журайж ва Муҳаммад ибн Қайс. Бу илгари айтиб ўтилди.

Аммо, иккинчи ривоят аксинча: «ҳа» дейилган ривоятдан кўра «у киши деди» ривоят авзал кўрилган бўлиб, бу сўз Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг сўзларидан бўлади. Бу Насоийнинг ривоятида келган. Насоий орқали келган ривоятда, у билан Оиша онамиз

³⁶⁰ "Музакирату Усулил-Фикҳ", 317 с.

³⁶¹ "Ҳусулул-Маъмул", 122 с.

ўртасида бешта ровий бор. Улар: Сулаймон ибн Довуд, Ибн Ваҳб, Ибн Журайж, Абдуллоҳ ибн Абу Мулайка ва Муҳаммад ибн Қайслар бор эди, бу ҳам илгари айтиб ўтилди.

Насоий ривоят қилган бошқа санадда ҳам бешта ровий бор: Юсуф ибн Саид, Ҳажжож, Ибн Журайж, Абдуллоҳ ибн Абу Мулайка, Муҳаммад ибн Қайс ибн Махрама.

Бу маълумотдан келиб чиқиб, Абдурраззоқ ривоят қилган санад энг юқори ва афзал деб топилади, чунки: Абдурраззоқнинг санадида ровийлар сони кам – Пағамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва салламгача фақат иккита: Ибн Журайж ва Муҳаммад ибн Қайс. Санад қанчалик кам ровий орқали келган бўлса, хатолик ва адашиш эҳтимоли шунчалик оз. Бу сабабли, «Ҳа» сўзининг Оиша розияллоҳу анҳо томонидан айтилгани ҳақидаги ривоят Абдурраззоқ орқали келган энг ишончли саналади. Насоий ва Аҳмад ривоят қилган ривоятларда ровийлар сони кўпроқ ва хатолик эҳтимоли юқори.

II. Таржиҳдаги иккинчи қоида: Саҳиҳайн ёки улардан бирини бошқасидан устун кўриш асосида таржиҳ қилиш.

Исломий ҳадисшуносликда ривоятлар ўртасидаги ихтилофни ҳал қилиш усулларида бири – «Саҳиҳайн» (Бухорий ва Муслим) ёки улардан бирида келган ривоятни афзал кўришдир. Бу қоидага кўра, агар икки хил ривоят бўлса, уларнинг бири «Саҳиҳ Бухорий» ёки «Саҳиҳ Муслим»да келган бўлса, ўша ривоят афзалроқ деб қабул қилинади. Чунки уммат «Саҳиҳайн»ни энг ишончли манба сифатида қабул қилган. Саҳиҳайнда ёки улардан биридаги хабар бошқасида уларда келган хабар бўлмагани учун ёки хилоф келса ҳам, улардаги ривоятлар таржиҳ қилишга лоиқ кўрилган ёрдамчи қарина-далил сифатида ўтади.

Ҳофиз Ибн Ҳажар Асқалоний бу ҳақда шундай дейди: «Шу сабабли, Бухорий «Саҳиҳ»и бошқа ҳадис китобларидан афзал қилинган – яъни Бухорийнинг шартлари рожиҳроқ, деган асосда –.

Ундан кейин Муслимнинг «Саҳиҳ»и, чунки уни ҳам уламолар Бухорийга ўхшаб қабул қилишда иттифоқ қилишган».³⁶²

Қосимий «Санад асосида таржиҳ қилиш важҳлари» боби остида шундай дейди: «Саҳиҳайн»да келган ривоятлар улардан ташқарида келган ривоятларга нисбатан устида бўлади».

Бу қоидага асосан: Уммат «Саҳиҳайн»даги ҳадисларни бир овоздан қабул қилган, шунинг учун улардаги ривоятлар мустаҳкам ва ишончли ҳисобланади.

«Саҳиҳайн»даги ривоят бошқа ривоятлар билан зид келганда, «Саҳиҳайн»даги ривоят устунликка эга бўлади. Бир ҳадис турли манбаларда келган бўлса ҳам, агар у «Саҳиҳайн»да мавжуд бўлса, унинг ривояти афзалроқ деб қабул қилинади.

Бу қоидани биринчи ва иккинчи қисмдаги ривоятларга кўра татбиқ қилиш билан, Имом Муслимнинг «Саҳиҳ»ида келган ривоятда «Ҳа» сўзи Оиша розияллоҳу анҳо томонидан айтилган ривоятни таржиҳ қилинганини билиб оласиз. Насоий ва Аҳмад ривоят қилган ҳадислар «Саҳиҳайн»да келмаган. Шунинг учун, ҳадисшунослик қоидаларига кўра, «Саҳиҳ Муслим»даги ривоят афзал.

III. Таржиҳдаги учинчи қоида: Ҳадис сиёқи-контекстига нисбатан пухта забт қилиш ва маромида ҳифз қилиб олиш, ривоятда адашиб кетмаслик асосида таржиҳ қилиш.

Ҳадисларни таржиҳ қилишда яна бир муҳим мезон ровийнинг хотираси мустаҳкамлиги, аниқлик ва ишончилиги ҳисобланади. Чунки лафзлардаги адашишлик ровийнинг ёд олган ҳадислардаги матнни пухта забт қилмаганига далолат қилади, айниқса узун ҳадисларда.

³⁶² Ибн Ҳажар, «Шарҳу Нухба», 27 с. Тавъия нашри. Бу қоидага асосланиб, "Саҳиҳ Муслим"да келган ривоят (Абдурраззоқ санади билан) афзал ҳисобланади.

Бу ҳақда Абу Исҳоқ Шерозий шундай дейди: «Таржиҳ мезонларидан бири шуки, икки ривоятдан бирини нақл қилган ровий иккинчисидан олижаноброқ, эҳтиёткорроқ ва хотираси кучлироқ бўлса, у афзал кўрилади (устунликка лоиқ). Шунингдек, агар икки ровийдан бири ўз ривоятида беқарорлик ёки ихтилоф кўрсатган бўлса, бошқа ровий эса унинг нақлида қатъий ва аниқ бўлса, у ҳолда иккинчиси афзал ҳисобланади. Чунки ровий ўз ривоятида ихтилоф қилиши унинг ҳифзи (ёдда сақлаш қобилияти) кучли эмаслигини кўрсатади».³⁶³

Бу қоида асосида очиқ ойдин рожиҳ бўладики: Ушбу қоида татбиқ қилинганда, Имом Муслим ривоят қилган ҳадис устун қўйилади.

Чунки бу ривоятда Насоий ривоятидаги «у киши айтди» лафзидан «ҳа» лафзи олдин келтирилган. Чунки бу «ҳа» лафзи Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васалламга нисбат қилинган эди.

Бу қоида асосида ушбу ривоятнинг устун қўйилиш сабаби:

Маълумки, Имом Муслим бошқа ҳадис китобларидан фарқли равишда, ҳадисларнинг аниқ забт қилиниши, лафзларнинг аниқлиги ва ровийлар ривоятларидаги тафовутларни текшириб келтириши билан ажралиб туради.

IV. Таржиҳдаги тўртинчи қоида: Саҳобаларни айблаш эҳтимолидан холи бўлишига асосланган таржиҳ.

Ҳадисларни таржиҳ қилишдаги муҳим мезонлардан бири ривоят саҳобаларга нисбатан камчилик ва айблов мазмунини ифода этмаслиги керак. Чунки:

- Саҳобаларни ҳар қандай айбловдан тоза сақлаш вожибдир.

³⁶³ Ҳофиз Шерозий, «ал Лумъа фи усулил фикҳ», 80 с. Дору Надвоту исламия нашри, Кувайт.

- Уларнинг шаънига қарши ҳар қандай танқид ва маломатни рад этиш ҳар бир мўминнинг бурчидир.

Имом Суютий раҳимаҳуллоҳ бу ҳақда шундай дейди: «Ҳадисларнинг афзалроғини танлашдаги усуллардан бири – ривоятни ташқи далилларга асосан афзал кўришдир. Бу, масалан:

- Қуръонга мос келган ривоятни афзал қилиш
- Бошқа саҳиҳ ҳадислар билан бир хил маънода келган ривоятни устун қўйиш
- Ва энг муҳими, ривоят саҳобалар ҳақида бирон-бир айб ёки камчилик тасаввурини уйғотмаслиги керак».³⁶⁴

Бу қоида икки ривоят ўртасидаги ихтилофга тааллуқлидир. Имом Муслим ривоят қилган ҳадисда «ҳа» сўзи «у киши деди» лафзидан олдин келтирилган, бу эса Оиша розияллоҳу анҳо ўз сўзини тасдиқлаганига далолат қилади. Шу боис, ушбу ривоят Оиша онамиз Аллоҳнинг илм ва билиш сифатини тўлиқ англаганини тасдиқлайди.

Шунинг учун, бу ривоят бошқа ривоятларга нисбатан афзалроқ ҳисобланади. Чунки Оиша (розияллоҳу анҳо) ҳақида нотўғри тушунчалар уйғотиши мумкин бўлган, унинг Аллоҳ ҳар бир махфий нарсани билмаслиги мумкин, деб ўйлаган деган маънога келиб қоладиган ривоятга таяниш тўғри эмас. Балки, унинг аксини тасдиқлайдиган ривоятни қабул қилиш лозим.

Олимлардан Имом Муслим ривоят қилган ҳадисни шарҳ қилишда "Ҳа" сўзининг Оиша розияллоҳу анҳо сўзи эканлигини тасдиқловчи матнлар:

1. Имом Нававий раҳимаҳуллоҳ шундай дейди: «Оиша розияллоҳу анҳо шундай деди: «Одамлар нимани яширса ҳам, Аллоҳ уни биладими? Ҳа». Ҳадис китобларининг асосий нусхаларида бу лафз айнан шундай келган, ва бу саҳиҳдир. Оиша розияллоҳу анҳо

³⁶⁴ Суютий, «Тадрибу ровий фи шарҳи тақриби Нававий», 2/202. Кутуб ҳадисия нашри.

«Одамлар нимани яширса ҳам, Аллоҳ уни биладими?» деб савол берганида, ўз сўзига ўзи тасдиқ берган ҳолда: «Ҳа» – деб айтган».³⁶⁵

2. Али ибн Сулаймон Мағрибий раҳимаҳуллоҳ шундай дейди: «Ҳа» сўзи Оиша розияллоҳу анҳо сўзининг давомидир. У ўз сўзига ўзи тасдиқ берган».³⁶⁶

3. Шайх Носируддин Албоний раҳимаҳуллоҳ бу ҳадисни муҳокама қилиб шундай дейди: «Ҳа» сўзи Имом Муслим ривоят қилган барча асосий нусхаларда шундай келган, ва бу саҳиҳдир. Оиша розияллоҳу анҳо: «Одамлар нимани яширса ҳам, Аллоҳ уни биладими?» деб савол берганида, ўз сўзига ўзи тасдиқ берган ва: «Ҳа» деб айтган».³⁶⁷

Юқорида келтирилган муътабар ҳадис шарҳловчиларининг фикрларидан шунга аниқлик киритиладики: «Ал-Узр бил-Жаҳл Ақидатус-Салаф» (Жаҳолат сабабли узр бериш салафлар ақидаси) китоб муаллифининг хато йўлидан борганлиги очиқ-ойдин намоён бўлди. Бу муаллиф ўз китобида ҳофиз Имом Нававийни танқид қилиб шундай деган: «Айтаманки: Унинг (Нававийнинг) «Бу шундайдир, чунки у асосий манбаларда шундай келган», деган сўзи тўғри эмас. Чунки Аҳмад келтирган ривоят ҳам Муслимнинг ривояти билан бир хил йўл орқали келган. Демак, у ҳам асосий манбалар қаторига киради. Шунингдек, Абдурраззоқнинг «Мусаннаф» асарида ҳам шундай ривоят келган».

Бу даъволар бир неча жиддий хатоларни ўз ичига олади. Биз китоб муаллифи бундай хато ва янглиш фикрларга тушиб қолмайди, деб ўйлар эдик. Чунки, у илм аҳлидан бўлганларни, улардан ҳам яхшироқ билимга эга олимларни нотўғри деб танқид қилди.

Ҳолбуки, улар бу борада бу каби муаллифлардан ва бошқа замонавий тадқиқотчилардан аниқроқ маълумотга эга.

³⁶⁵ «Шарҳу Муслим», 7/44.

³⁶⁶ «Вашю Дебож фи шарҳи Муслим ибн Ҳажжож», 1/103. 1298 йилги нашр.

³⁶⁷ «ал Ҳошияту аъла мухтасар Саҳиҳ Муслим лил Мунзирий», 1/134. Исломий мактаба нашри.

Улар ҳақида хато, деб ҳукм чиқариш учун аниқ далил ва асос талаб этилади. Бироқ, бу муаллиф ўз фикрини исботлаш учун ҳеч қандай очиқ-ойдин далил келтирмаган! Қуйида унинг сўзларини таҳлил қиламиз:

I. Унинг «Имом Аҳмаднинг санади Имом Муслимники билан бир хил» деган иддаоси

Унга кўра, Имом Аҳмад ривоят қилган ҳадис Имом Муслим ривоят қилган ҳадис билан айна бир санадга эга.

Бу эса очиқ хатодир ва ҳадис илмида энг асосий тушунчаларни билган киши учун ҳам хато эканлиги ошкордир. Чунки Имом Муслим Имом Аҳмад санадини асл нусха сифатида эмас, балки ҳадис йўллари тўплаш одатига кўра, қўшимча далил (мутабаъат) сифатида келтирган.

Бу ҳақда Имом Нававий раҳимаҳуллоҳ шундай дейди: «Билиб қўйингки, баъзи заиф ровийлар ҳадисда мутабаъат ва истишҳод мақсадида зикр қилинади. Аммо уларнинг ривоятига асосий далил сифатида суяниб бўлмайди. Балки бу улардан олдинги мустаҳкам санадга эга ровийларнинг ҳадисини қўллаб-қувватлаш учун келтирилади».³⁶⁸

Шунингдек, Имом Нававий бошқа бир жойда шундай дейди: «Абу Али Жиёний Имом Аҳмад келтирган санадни Абдуллоҳнинг номалумлиги (мажҳуллиги) сабабли заиф деб ҳисоблаган. Лекин Имом Муслим бу санадга суянаётгани йўқ, балки уни асосий ҳужжат сифатида эмас, балки мутабаъат мақсадида келтирган. Унинг ишонган санади эса аввал келган саҳиҳ санаддир».³⁶⁹

³⁶⁸ «Шарҳу Муслим», 1/34.

³⁶⁹ Нававий, «Шарҳу Муслим», 7/42-43.

II. Унинг иккинчи хатоси: «Ҳа» сўзининг Имом Абдурраззоқнинг «Мусаннаф»ида Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам сўзи сифатида келганлиги ҳақидаги иддаоси:

Унга кўра, «Ҳа» сўзи Имом Абдурраззоқнинг «Мусаннаф» асарида Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам томонидан айтилган.

Бу иддао «Мусаннаф»нинг аслий қўлёзмаларига таянганда рад этилади. Чунки Имом Абдурраззоқнинг ҳадисини шайх Ҳабибуррахмон ал-Аъзамий таҳқиқ қилган ва бир неча қўлёзмалар асосида текширган.

Натижада, у ердаги матн қуйидагича келтирилган: «Оиша розияллоҳу анҳо шундай деди: «Одамлар нимани яширса ҳам, Аллоҳ уни биладими? Ҳа». Кейин Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай дедилар: «Жаброил менга келди...».

Шунинг учун, бу ҳадисни таҳқиқ қилишда эҳтиёт бўлиш лозим ва унинг асл матни асосий манбалар билан солиштирилиши керак. Бу ривоятнинг матни очиқ-ойдин бўлиб, у ҳақида «Ал-Узр бил-Жаҳл Ақидатус-Салаф» асари³⁷⁰ муаллифи келтирган даъволар асоссиздир. Буни тасдиқлаш учун қуйидаги манбалар текширилиши мумкин: «Мусаннаф» (5/570-572), Мактабатул-Исломиёи нашри ва «Мажлис илмий таҳқиқи» (3/571).

Имом Абу Али Жиёний Имом Муслим ривоят қилган санадни таҳлил қилиб, унинг мутабаъат санад эканлигини ва Абдуллоҳ – Қурайшлик бир киши эканлиги сабабли бу ривоятни заиф деб ҳисоблаган. Бу фикрни Имом Нававий (7/42), Имом Абу (3/103) ўз шарҳларида келтирган ва улар бу танқидга қарши чиқишмаган.

Ибн Таймия раҳимаҳуллоҳнинг Оиша розияллоҳу анҳо ҳадисига берган шарҳи ва унинг таҳлили

³⁷⁰ Шариф ал-Ҳаззаъ, "Ал-Узр бил-Жаҳл Ақидатус-Салаф", 55 с.

Шайхулислам Ибн Таймия бу ҳадис ҳақида шундай дейди: «Бу Оиша розияллоҳу анҳо – мўминларнинг оналари. У Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламдан: «Одамлар яширган нарсаларни Аллоҳ билишини билганмиди?» деб сўраган. Шунда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам унга: «Ҳа», деб жавоб берган. Бу эса Оиша розияллоҳу анҳо аввал буни билмаганидан далолат қилади.

Бироқ, у Аллоҳнинг махфий нарсаларни билишини билмагани учун кофир бўлган эмас, чунки иймоннинг асосий руқни – далил келтирилганидан кейин бу нарсани тасдиқлашдир. Аллоҳнинг ҳар бир нарсани билишига ишонмаслик, У Зотнинг ҳар бир нарсага қодир эканини инкор қилиш каби. Ҳолбуки, бу хатоси учун маломат қилса бўлар эди. Шу сабабли, Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Аллоҳ ва Расули сенга ноҳақлик қилиб қўйишидан қўрқяпсанми?!» деди».³⁷¹

Ибн Таймиянинг бу фикрига берилган танқид ва таҳлил

Бу фикр муҳаддислар ва Имом Муслим ҳадисини шарҳ қилган уламоларнинг умумий қарашларига тўғри келмайди. Бундай сабабларга асосланиб, бу фикр қайта таҳлил қилиниши лозим:

1. Ибн Таймия раҳимаҳуллоҳ ҳадис тушунчасини ўзи изоҳлаган шарҳда алоҳида фикрга эга бўлиб, Оиша розияллоҳу анҳо Аллоҳнинг тўлиқ-илм сифатини билмаган, деган хулосага келган.

- Бу фикр Имом Муслим ҳадисини шарҳ қилган уламоларнинг умумий фикрига зиддир.
- Жумладан, Имом Нававий, Али ибн Сулаймон ал-Мағрибий ва Шайх Носируддин Албаний бу ривоятни шундай тафсирлашган: «Оиша розияллоҳу анҳо савол

³⁷¹ «Мажмуъул фатаво», 11/411-413. Риёз нашри.

берганди, унинг Аллоҳнинг билим сифатидан хабардор эканлиги аниқ бўлган».

Имом Муслим ҳадисининг барча тафсирларини тўлиқ таҳлил қилганда, ҳеч бир муҳаддис Ибн Таймия раҳимаҳуллоҳ келтирган фикрга ўхшаш ҳулоса чиқармаган.

- Биз текширган барча муҳаддислар ва ҳадис шарҳловчилари Оиша розияллоҳу анҳонинг Аллоҳнинг илм сифатидан беҳабар бўлганини тасдиқламайди.
- Шунинг учун, бу фикр мўътабар муҳаддисларнинг умумий қарашларига зид келади.

2. Унинг «Имом Муслим ривоят қилган ҳадисда, оиша розияллоҳу анҳо: «Одамлар нимани яширса ҳам, Аллоҳ уни биладими?» У киши: «Ҳа», деган. Бу сўзни Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам томонидан айтилган» деган сўзлари.

Ибн Таймия бу фикрни қўллаб-қувватлаш учун ҳеч қандай далил келтирмаган. Аксинча, Имом Нававий, Али ибн Сулаймон ал-Мағрибий ва Шайх Албоний каби муҳаддислар бу сўз Оиша розияллоҳу анҳо томонидан айтилганини тасдиқлашган.

3. Ибн Муфлиҳ Ханбалӣ – Ибн Таймиянинг шогирдларидан бири – бу масалада устозидан фарқли фикр билдирган. У шундай дейди: «Имом Муслимнинг асосий нусхаларида «Ҳа» сўзи «у киши айтди» сўзисиз келган. Имом Нававий бу ҳақда: «Оиша розияллоҳу анҳо савол бериб, ўз сўзига ўзи тасдиқ берди», деган».³⁷²

Ваниҳоят, Оиша розияллоҳу анҳонинг илм даражаси ва фазилатига келсак: Оиша розияллоҳу анҳо Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг уйида вахий нозил бўлган муҳитда тарбияланган. Умматнинг энг билимдон аёлларидан бири бўлган.

³⁷² «ал-Фуруъ», 6/164/. Аъаламул кутуб нашри.

Шунинг учун, уни Аллоҳ таолонинг рубубиятига тааллуқли бўлган сифатини билмаган, деб таърифлаш мантиқан ҳам, манба жиҳатдан ҳам нотўғри. Яъни илм сифати - қолаверса бу сифатни жоҳилият даврдаги одамлар мушрик бўлишларига қарамай тан олган.

Тўртинчи тадқиқот: Ҳаворийлар ҳақидаги воқеани таҳлил қилиш

Тўртинчи эътироз:

Аллоҳ таоло айтади: **«Қачонки Ҳаворийларга вайҳи қилиб: Менга ва Менинг Расулимга иймон келтиринглар, деганимда, улар: иймон келтирдик ва бизларни мусулмонлигимизга гувоҳ бўл, деди. Қачонки Ҳаворийлар: Эй Исо ибн Марям! Раббинг бизга осмондан дастурхон тушира оладими? – деганларида. Айтдики: агар мўмин бўлсангизлар Аллоҳдан қўрқинглар».**³⁷³

Баъзилар бу оятларга таяниб шундай фикр билдиришган: «Бу оятлардан келиб чиқадики, ҳаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилган, лекин бу куфр ҳисобланмаган. Бу эса Аллоҳ жоҳиллик сабабли инсонни кечиришига далилдир. Яъни, агар инсон маълум бир масалада жоҳил бўлса, унинг хатоси кечирилиши мумкин. Бу қоида ақийда ва ибодатлар учун ҳам татбиқ қилиниши мумкин».³⁷⁴

Бу эътирозга жавоб:

Бу эътирозга жавоб беришдан аввал, бир муҳим қоидага эътибор бериш керак: кимки бир фикрни «жумҳурнинг фикри» деб даъво қилса, у бу даъвосини ҳужжат билан исботлаши лозим.

- Бу ҳужжат мўътабар уламолар томонидан: бу фикрни жумҳурнинг фикри сифатида тасдиқлаш билан бўлади.

- Агар бундай тасдиқловчи далил бўлмаса, у ҳолда бу даъво кучсиз ҳисобланади. Акс ҳолда ўйланмай далилсиз гап айлантриш саналади.

³⁷³ Моид сураси: 111-112 оят.

³⁷⁴ Шариф ал-Ҳаззаъ, "Ал-Узр бил-Жаҳл Ақидатус-Салаф", 22-26 с.

Бизни бу гапларни айтишга мажбур қилган нарсa шуки, бу масала ҳақида ёзган баъзи кишилар ҳаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилган, деган даъвони жумҳур муфассирларга нисбат қилган, лекин бу даъвони тасдиқловчи ҳеч қандай очиқ далил келтирмаган.

Ҳақиқатда эса жумҳур муфассирлар ҳаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаган, деган фикрдадирлар. Улар мазкур оятни бир нечта маъноларда изоҳлашган, бу маънолар қуйида баён қилинади.

Жумҳур муфассирлар Ҳаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаган, деган уламоларнинг фикрлари

1. Қосимий раҳимаҳуллоҳ ҳаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаганини шундай изоҳлайди: «Муфассирларнинг кўпчилиги ((هل يستطيع ربك))» (Моида сураси: 112 оят) ўқилишидаги савол маънавий (мажозий) маънога эга, деб ҳисоблайдилар. Чунки бирортаси ҳаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилган деб ўйлаши ҳам жоиз эмас. Лекин, бу савол гапираётган одамнинг иккинчи шахсга мурожаати каби бўлиб: «Сен мен билан бирга бора оласанми?» – ҳолбуки, унинг бора олиши ўзига аниқ маълум бўлса ҳам сўрайди.

Бундай сўраш орқали таклиф ва илтимосни кучайтириш (муболаға) назарда тутилади. Бундан фақат, улар «هل يستطيع ربك» деганда: «Бу сен учун осон ва енгил бўладими?» деган маънони назарда тутганлар. Чунки ҳаворийлар ҳақиқий мўминлар бўлиб, Аллоҳни тан олувчи ва Унинг комил қудратини тасдиқловчи одамлар эдилар. Уларнинг сўраши шубҳани кетказиш учун эмас, балки қалбларига янада кўпроқ таскин ва хотиржамлик бериш учун эди. Бу ҳодиса Иброҳим алайҳиссаломнинг сўзига ўхшайди: «وَلَكِنْ لِيَطْمَئِنَّ قُلُوبِي» - «Лекин, қалбимни хотиржам қилиши учун».³⁷⁵

³⁷⁵ Бақара сураси: 260 оят.

Шунинг учун, бу буюк мўъжизани ўз кўзи билан кўриш уларнинг қалбларидаги хотиржамликни янада мустаҳкамлаш учун эди. Шу сабабли, улар ҳам: «وَتَطْمَنِّ قُلُوبُنَا» - «ва қалбимиз хотиржам бўлиши учун», деб айтдилар.³⁷⁶

Бунинг умумий маъноси: «هل يستطيع رَبُّكَ» саволи қудрат ҳақида эмас, балки амалий жиҳат ҳақидадир ва бу икки нарса ўртасида муталозимлик йўқ. Яъни, бу сўз қудратдан келиб чиқадиган ишни назарда тутган ёки сабаб ва натижани қўллаш ифодасидир.

Бошқа тафсирга кўра, бунинг маъноси шундай дейилган: «Раббинг сенинг дуоингни ижобат қиладими, агар Унга дуо қилсанг?» Бу ерда «يُطِيعُ» сўзи «يُسْتَطِيعُ» яъни: «итаот қиладими», маъносида ишлатилган, ва бу икки сўз ўзаро яқин маъноларга эга.³⁷⁷

2. Аллома Абу Ҳайён Андалусий айтади: «Бу ибора – هل يستطيع رَبُّكَ – зоҳирий маънода қаралганда, Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилишни англатгандай туюлади. Замахшарий ҳам шундай фикр билдирган.

Бироқ, бошқа тафсирчиларнинг фикрига кўра, ҳаворийлар ҳақиқий мўминлар бўлган ва Исо алайҳиссаломнинг энг хос одамлари эди. Улар ҳеч қандай шубҳага тушмаган. Ҳасан Басрий шундай деган: «Улар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаган. Балки, улар «Бу нарса амалга ошадими ёки йўқми? Агар амалга ошса, биз учун сўраб бер!» деб сўрашган».³⁷⁸

3. Аллома Самин Ҳалабий айтади: «Ҳаворийлар ҳақиқий мўминлар эди. Ибнул Анбарий шундай деган: «Ҳеч ким ҳаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилган, деб тасаввур қилмаслиги лозим.

³⁷⁶ Моида сураси: 113 оят.

³⁷⁷ Имом Қосмимий, «Маҳасину таъвил», 6/428-429. Муҳаммад Фуад Абдулбоқий текшируви асосида. Бейрут нашри.

³⁷⁸ Абу Ҳайён, «Баҳрул муҳит», 4/53.

Шу сабабли, Замахшарийнинг «Хаворийлар мўмин бўлмаган», деган фикри ижмоъга зид келади».³⁷⁹

Юқорида Абу Ҳайён, Қосимий ва Ҳалабийдан келтирилган маълумотлардан шунга аниқлик киритиладики: Жумхурнинг тутган йўли хаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаганини тасдиқлаганлар. Шунинг учун, «Ал-Узр бил-Жаҳл Ақидатус-Салаф» китоб муаллифининг бу борадаги даъвоси хато экани маълум бўлади. Бу муаллиф ўз китобининг 26-бетида хаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилган, ва бу тафсирчиларнинг кўпчилиги томонидан тасдиқланган, деган. Аммо, бу даъвога бирон бир мўътабар тафсирчи тарафидан очиқ-ойдин қўллаб-қувватловчи сўзлар келтирилмаган. У: «тафсирчиларнинг кўпчилиги бундай деган» деб иддао қилган, аммо буни исбот қилувчи аниқ далил йўқ. Шунинг учун, бу муаллифнинг хаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилгани ҳақидаги иддаоси асоссиз. Тафсирчиларнинг кўпчилиги бундай фикрда эмас. Бунинг аксини тасдиқловчи тафсирчилар сўзлари юқорида баён қилинди. Шу сабабли, муаллифнинг даъвосига далил қаерда?! Сиз ҳам буни нотўғри эканини аниқ билдингиз, қолаверса жумхурнинг сўзига тескари гап эди.

Жумхур муфассирларнинг «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ» оятига берган тафсирлари

Олдинги баёнлардан маълум бўлдики, жумхур муфассирлар бу оятни Хаворийлар Аллоҳ таолонинг дастурхон тушириш қудратига шубҳа қилмаган, балки ўзларининг сўрови орқали тасдиқ ва хотиржамликка эришишни мақсад қилганлар деб таъвил қилишган. Аллоҳ таолонинг ушбу ояти тафсирида бир неча изоҳлар мавжуд:

³⁷⁹ «ад Дуррул маснун фи иълми китабил макнун», 4/500. Дорул Қалам нашри, Дамашқ.

Биринчи изох: «Хаворийлар: «Сен Раббингдан сўрашга қодирмисан?» деган маънода сўрашган.

Бу тафсирга кўра, Хаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаганлар, балки бу сўров «Сен Раббингдан сўрашга қодирмисан?» деган маънода бўлган. Шунингдек, бу ибора «Сен дуо қилиб сўрасанг, У Зот буни сенга берадими?» деган маънони ифодалаган. Бу ерда Аллоҳ таолонинг дастурхон тушириш қудрати ҳақида шубҳа борлигида эмас. Бу фикрни қўллаб-қувватловчи далиллар:

1) Оиша розияллоҳу анҳодан ривоят қилинган ҳадис: «Хаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаганлар. Улар шундай дейишган: «Эй Исо! Сен Раббингдан сўрашга қодирмисан?»³⁸⁰ Оиша онамиздан келган бошқа ривоятда: «Хаворийлар Аллоҳни билган ва У Зотнинг қудратига комил ишонган одамлар эди. Улар «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ» демаган, балки «هلْ تَسْتَطِيعُ رَبُّكَ» деб сўрашган, яъни «Сен Раббингдан сўрашга қодирмисан?»³⁸¹

2) Омир Шаъбийдан, Али розияллоҳу анҳу унга ўқиб берар эди: «Хаворийлар: «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ» эмас, «هلْ تَسْتَطِيعُ رَبُّكَ» деб сўраганлар. Али розияллоҳу анҳу бу оятни шундай тафсирлаган: «هلْ يَطِيعُكَ رَبُّكَ», яъни "Раббинг сенинг дуоингга жавоб берадими?"³⁸²

3) Суддийдан: **«Раббинг бизга осмондан дастурхон тушира оладими?»** – деганларида: У Зотдан сўрасанг, сенга хўп дейдими? Шунда Аллоҳ осмондан уларга дастурхон туширди, унда гўштдан бошқа барча таомлар бор эди, ундан едилар»³⁸³

³⁸⁰ Ибн Жарир «Тафсирда» келтирди, 11/219.

³⁸¹ Ибн Абу Ҳотим, «Тафсирида» келтирган, 4/1243. Суютий, «ад Дуррул мансур», 2/346. Яна Ибнул Мунзир ва Ибн Абу Шайбага ҳам нисбат берган. Бейрут нашри.

³⁸² Ибн Абу Ҳотим, «Тафсирида» келтирган, 4/1243. Суютий, «ад Дуррул мансур», 2/346.

³⁸³ Ибн Жарир «Тафсирда» келтирди, 11/222.

4) Саъид ибн Жубайр ҳам шундай ўқиган: «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ», айтдики: «Раббингдан сўрай оласанми? Ва айтдики: Уларни мўминлигини билмадингми?». ³⁸⁴

5) Имом Ибн Жарир айтади: «Аллоҳ таолонинг ушбу: «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ», сўзи борасида Қорилар ихтилофга борганлар. Саҳоба ва тобеинлардан бир гуруҳи: «هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبُّكَ», деб «ت» билан ўқиган ва «رَبُّكَ» мансуб ҳолатда (тушум келишиги ўлароқ) ўқиган. Яъни, Сен Раббингдан сўрай оласанми?! – маъносида, ёки Сен Раббингдан дуо қилиб сўрай оласанми, ёки сен У Зотга қандай дуо қилишнгни кўрсата оласанми? Улар: Ҳаворийлар Аллоҳ таоло уларга тушуриб беришида шубҳа қилувчи бўлмаганлар, балки фақатгина Исога: сен шуни қила оласанми? деганлар. Аммо, Мадина ва Ироқ қориларининг ҳаммаси «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ», «ي» билан ўқиган, маъноси: Раббинг бизга тушириб берадими, бўлган. Худди бир киши шеригига: Биз билан бирга бора оласанми? дегандай. Лекин у шериги қодирлигини билган ҳолада ва буни амалга оширини қистаб сўрашга ўхшайди. Баъзи ўринларда эса ўқиган одамнинг мақсади: Раббинг сенга ижобат қилиб бизга тушириб беришга ҳўб дейдими? бўлиши мумкин. Менинг наздимда бу икки қироатдан тўғриси: «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ» ояти «ي» билан ўқиганларнинг қироатидир. Яъни маъноси: Раббингдан сўрасанг сенга ижобат қилиб ҳўб, дейдими? бўлади». ³⁸⁵

6) Имом Бағавий айтади: Кисойй: «هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبُّكَ», деб «ت» билан ўқиган ва «رَبُّكَ» деб мансуб ҳолатда (тушум келишиги ўлароқ) ўқиган. Бу қироат Али, Оиша, Ибн Аббос ва Мужоҳиднинг қиоратидир, яъни, Сен Раббингдан сўрай оласанми?! – маъносида. Бошқалар эса: «هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ» ояти «ي» билан ва «رَبُّكَ» марфуъ ҳолатда ўқиганлар. Улар Аллоҳ азза ва жалланинг қудратига шубҳа қилмаганлар, лекин маъноси: Раббинг туширадими ёки йўқми? Худди бир киши

³⁸⁴ Ибн Жарир «Тафсирда» келтирди, 11/219.

³⁸⁵ Ибн Жарир, «Жомеъул баён», 11/218.

ёнидагига: Мен билан бирга бора оласанми? Шу билан бирга у қодирлигини билади. Лекин, бундан мақсад: қила оласанми ёки йўқми? демоқчи».³⁸⁶

7) Аллома Алусий айтади: «Кўпчилик бу ерда қўшимча-мудоф сўз яширин қолган, деб билади, яъни, Раббингдан «сўрашинг». Яъни: Буни бирон монеъликсиз сўрай оласанми?». Форисий эса: бундай яширин сўз талаб қилинмайди, деган. Шунга кўра: Дуо қилсанг Раббинг тушириб берадими? – маъносида бўлади. Бироқ, бу маънони оятнинг лафзи тўлиқ ифода қилмаслигини кўриб турибсиз, шунинг учун кўпчилик «мудофани» қабул қилган».³⁸⁷

Бу оятни саҳобалар, тобеинлар ва уларга эргашганлар бошқача қироат қилганлари тафсир имомлари тарафидан тасдиқланган бўлиб тафсирларда рожих кўрилган, бу ҳақда айтиб ўтилди. Бу қироат қуйидаги шахсларга тегишли: Оиша розияллоҳу анҳо, Муоз ибн Жабал, Мужоҳид, Ибн Аббос, Али ибн Абу Толиб, Саид ибн Жубайр, Кисойй. Бу саҳих ва исботланган қироатдир. Уларнинг ишончли эканини аниқлаш учун: Ибн Жазарийнинг «Ан-Нашр фил қироатил-ашр» китобига мурожаат қилиш мумкин. Яна Ибн Мужоҳиднинг «Ас-Сабъа фил қироат» китобида ҳам бу ҳақида маълумот бор.

Олимлар ушбу саҳих қироатга таяниб, «هل يستطيع ربك» ўқилишини унга мувофиқ тушунтирдилар ва унинг маъносини: «Сен Раббингдан сўрашга қодирмисан?» деб изоҳладилар. Шайх Муҳаммад Рашид Ризо ўз тафсирида: «Бу матнда ҳазф мавжуд, унинг тўлиқ шакли: «Сен Раббингдан сўрашга қодирмисан?» Шу маънода, бу маънони тасдиқловчи қироат: «هل تستطيع ربك». Демак, бу ерда назарда тутилгани: «Сен Раббингдан сўра, сенга ҳеч бир тўсиқ йўқ»,— дейди.³⁸⁸

³⁸⁶ Бағавий тафсири, «Муъалиму танзил», 2/77. Дорул кутуб иълмия нашри, Бейрут.

³⁸⁷ «Рухул маъоний», 7/59.

³⁸⁸ «ал Манар», 4/210.

Иккинчи изох: «هل يستطيع ربك» ибораси «Сенга Раббингдан сўраш осонми?» маъносида.

Имом Фарро бу изохни қуйидагича баён қилади: «هل يستطيع ربك» «Сенинг Раббинг қодирми?» - бу қироатни Мадина аҳли, Осим ибн Абу Нажуд ва Аъмаш «يستطيع» (уйғун ҳолда) ўқиганлар. Бу шундай тушунилиши мумкин: «Фалончи биз билан бирга боришга қодирми?» Сен унинг қодирлигини биласан, лекин бу ерда «Биз билан бирга борасанми?» деган маъно назарда тутилган. Шунингдек, Али ва Оиша розияллоҳу анҳумолар: «هل تستطيع ربك» деб тиловат қилганлари ривоят қилинган. Муоз ибн Жабалдан ривоят қилинишича, у: «Менга Аллоҳ Расули «هل يستطيع ربك» деб «ت» билан ўқитди», деган. Бу яхши изохдир, яъни «Сен Раббингдан осмондан бизга дастурхон тушириб беришини сўрашга қодирмисан?» деган маънода.³⁸⁹

Имом Закарийё Ансорий шундай дейди: «Агар сен: «Ҳаворийлар бу гапни қандай қилиб айтишган? Улар Исо алайҳиссаломнинг холис издошлари эди, ҳали унга эргашган ҳолда Аллоҳнинг қудратига шак қилишган бўлиши мумкин эмас. Бунинг ўзи куфр эмасми?» — деб сўрасанг, жавоб қуйидагича: бу ердаги савол қудрат ҳақида эмас, балки амал ҳақидадир. Буни шундай тушуниш керак: «Бой ва қодир кишидан: «Сен менга бирон нарса бера оласанми?» — деб сўралса, бу унинг бойлигига шубҳа қилиш эмас, балки унинг хоҳиш ва имконияти ҳақидаги саволдир». Бу мутоваъата (маълум бир нарсага йўл очиш) қодирлик, деб аталади, қодирлик (умумий қудрат) эмас. Демак, бу ерда назарда тутилган маъно: «Сенга Раббингдан сўраш осонми?» Худди: «Сен мен билан бирга боришинг мумкинми?» деб сўраганга ўхшайди, ҳолбуки сўровчи унинг бора олишини аниқ билган ҳолда сўрайди».³⁹⁰

³⁸⁹ Фарро, «Маъоний Қуръон», 1/325.

³⁹⁰ «Фатху Раҳмон бикашфи ма ялтабису минал Қуръон», 153 с. Собуний кутубхонасида босилди.

Учинчи изоҳ: Жумҳур муфассирларнинг «هل يستطيع ربك» оятини тафсир қилишда келтирган маъноларидан бири: бу сўров кўпроқ хотиржамлик ҳосил қилиш ва сезиладиган мўъжизаларни кўриш орқали иймонни мустаҳкамлаш учун қилинган.

Ҳаворийларнинг сўрови Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилиш учун эмас, балки уларга илоҳий мўъжизанинг сезиларли тасдиғини бериш орқали қалбларида хотиржамликни ошириш мақсадида қилинган, худди Иброҳим алайҳиссалом хотиржам бўлиши учун Раббисидан ўликларни тирилтиришини сўрагани каби.

Имом Қуртубий шундай деган: «Улар Аллоҳнинг бунга қодир эканлигини ақлий ва мантиқий далиллар билан билишарди, лекин уни амалий равишда кўриш орқали хотиржамликни оширишни хоҳлашган, худди Иброҳим алайҳиссаломнинг тирилтириш ҳақидаги сўрови каби: «Эй Раббим, менга ўликни қандай тирилтиришингни кўрсат».³⁹¹ Чунки Иброҳим алайҳиссалом буни хабар ва мантиқий далиллар орқали биларди, аммо уни кўз билан кўриш орқали унга ҳеч қандай шубҳа ва иккиланиш қолмаслиги учун сўраган. Зеро, назарий ва мантиқий билимлар баъзан инсон қалбида баъзи шубҳалар пайдо бўлишига олиб келиши мумкин, аммо амалий тажриба орқали ҳосил бўлган билимлар эса бунинг олдини олади. Шунинг учун ҳаворийлар: "Қалбларимиз хотиржам бўлиши учун»³⁹² деб айтишган, худди Иброҳим алайҳиссалом: «Лекин қалбим хотиржам бўлиши учун»³⁹³ деб айтгани каби».³⁹⁴

Тоҳир ибн Ошур ҳам шундай таъкидлайди: «Ҳаворийларнинг сўрови Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилиш учун эмас, балки ақлий далилдан кўра ҳиссий далилга таянган ҳолда қалбларидаги иймонлари билан хотиржамликни кучайтириш учун мўъжиза сўраш эди. Чунки инсон табиатига кўра, ҳиссий далиллар ақлий

³⁹¹ Бақара сураси: 260 оят.

³⁹² Моида сураси: 113 оят.

³⁹³ Бақара сураси: 260 оят.

³⁹⁴ "Тафсир Қуртубий", 3/2361-2362.

далиллардан кўра тезроқ таскин беради. Худди Иброҳим алайҳиссаломнинг тирилтириш ҳақидаги сўрови шубҳа туфайли эмас, балки қалб хотиржамлиги учун эди: «Эй Раббим, менга ўликни қандай тирилтиришингни кўрсат», ³⁹⁵ деган». Бу тафсирни Ибн Аъттийя, Воҳидий ва Бағавий каби муфассирлар ҳам қўллаб-қувватлаганлар. Лекин, «Кашшоф» асарида бунга тескари тафсир келган. ³⁹⁶

Бунинг устига, бу мавзу бўйича имомлар ва уламоларнинг ўттиздан ортиқ далиллари мавжуд бўлиб, уларнинг барчаси ушбу тадқиқотда аслида келтирилган. Уларни қайта кўриб чиқишингиз мумкин.

Илгари баён қилинган фикрларга нисбатан баъзи эътирозлар:

Биринчи эътироз:

Айрим ёзувчилар ушбу масала бўйича шундай эътироз билдирганлар: «Оятда икки хил қироат тасдиқланган: биринчиси – (هَلْ يَسْتَطِيعُ رَبُّكَ) («Раббинг қодирми?»), иккинчиси – (هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبُّكَ) («Сен Раббингдан сўрашга қодирмисан?»). Агар иккинчи қироатнинг саҳиҳлиги тан олинса ҳам, усулул-фикҳ қоидасига кўра, ҳар бир қироат мустақил равишда амалга оширилади. Чунки ҳар қандай қироат ўз-ўзидан бошқасидан афзал деб қаралмайди». ³⁹⁷

Ушбу эътирозга жавоб: Эътироз қилувчининг «иккинчи қироатнинг саҳиҳлиги тан олинса ҳам» деган сўзи шуни англатадики, у бу қироатнинг саҳиҳлиги ҳақида иккиланяпти! Лекин бу фикр ботилдир, чунки ушбу қироат саҳиҳ ва собит бўлиб, уни қироат уламолари тасдиқлаган ва уни Оиша розияллоҳу анҳо, Али

³⁹⁵ Бақара сураси: 260 оят.

³⁹⁶ «Тафсир ат-Таҳрир ва ат-Танвир», 6/105. Дору Тунусия нашри.

³⁹⁷ Бу эътирозни "Ал-узру бил-жаҳл ақидатус-салаф" китобининг муаллифи ҳижозий "Дуъотун ла қудотун" китобидан иқтибос қилиб, илгари сурган ва буни ҳужжат сифатида кўрсатган.

ибн Абу Толиб, Муоз ибн Жабал, Ибн Аббос, Саид ибн Жубайр ва Имом Кисойининг қироатларидан келиб чиқиб тасдиқлаш мумкин.

Бу қироатнинг саҳиҳлигини тасдиқлаш учун қуйидаги манбаларга мурожаат қилиш мумкин:

- Имом Ибн Жазарийнинг «Ан-нашр фил қироатил аъшр», 2/256.
- Ибн Можаҳиднинг «Ас-сабъа фил қироат», 249 с.
- «Ал-Мухаззаб фил қироатил аъшр», 1/199.
- Суютийнинг «Ад-дурул мансур», 2/246 асарида саҳобалар ва тобеинларнинг бу қироатни ўқиганликлари тасдиқланган.

Бу эътирозга жавоб бериш учун, қироат имомлари томонидан белгиланган умумий қоидаларга ишора қилишни хоҳлаймиз. Улар бу соҳада бошқа барча кишилардан кўра кўпроқ билимга эга бўлган олимлардир:

1. Агар Қуръон қироатларининг санади саҳиҳ бўлса, улар бир-бирини тасдиқлайди, мустаҳкамлайди ва қўллаб-қувватлайди. Қироатлардаги фарқлар қанча кўп бўлмасин, улар ҳеч қачон маънода ихтилоф ёки далилларда зиддиятга олиб келмайди.

2. Қироат имомлари ўртасидаги ихтилоф фикҳ уламолари ўртасидаги ихтилофдан фарқ қилади. Қироатлардаги ҳар бир фарқ ҳақ ва тўғридир, чунки улар Аллоҳ томонидан нозил қилинган. Фикҳий ихтилоф эса ижтиҳодий бўлиб, ҳар бир мазҳаб иккинчи мазҳабга нисбатан тўғри бўлиши мумкин, аммо қироатлардаги ҳар бир вариант ҳақдир, чунки барчаси Аллоҳ ҳузуридан.

3. Агар бир қироатда маълум бир лафз ёки ифода шундай шаклда келган бўлиб, у тушунмовчиликка ёки зиддиятга сабаб бўлиши мумкин бўлса ва бошқа бир тўғри қироат бу тушунмовчиликни бартараф этса, у ҳолда биринчи қироат иккинчи қироатга таянилиб тушунилиши керак. Чунки Қуръоннинг барча

қисмлари бир-бирини мустаҳкамлайди ва қироатларнинг барчаси Аллоҳ таоло ҳузуридан келган ҳақиқатдир.

Қироат имомларининг бу маънони тасдиқловчи сўзлари

Имом Ибнул Жазарий ўзининг «Ан-нашр» асарида «Қироатлардаги ихтилоф ва уларнинг турли хил бўлишидаги ҳикмат» сарлавҳаси остида шундай дейди: «Шу билан қироат имомларининг ихтилофи фақиҳларнинг ихтилофидан фарқ қилади. Чунки қироатлар ўртасидаги фарқ – Аллоҳ томонидан нозил қилинган бўлиб барчаси ҳақ ва тўғридир. Бу Унинг сўзи бўлиб, унда ҳеч қандай шубҳа йўқ. Аммо фикҳий ихтилоф – ижтиҳодий бўлиб, бу масалада ҳақиқат фақат битта бўлиши мумкин. Бир мазҳаб иккинчисидан тўғри бўлиши мумкин, аммо қироатлар бир-бирига нисбатан ҳаммаси ҳақ ва тўғридир...».³⁹⁸

Шунингдек, у қироатлар ўртасида зиддият ва қарама-қаршилик йўқлигини баён қилиб юқоридаги биринчи қоидани таъкидлаб шундай дейди: «Қироатлардаги бу хилма-хиллик, турли қироатларнинг мавжудлигига қарамай, уларда ҳеч қандай зиддият, ёки таноқуз, ёки қарама-қаршилик йўқ. Барча қироатлар бир-бирини тасдиқлайди ва бир-бирини баён қилади. Барчаси бир услубда, бир тизимда келган...».³⁹⁹

Шайх Муҳаммад Салим Маҳайсин – Мадина Ислом Университетининг қироат бўйича устози – қироатлар ҳақида учинчи қоидани тасдиқлаб, қуйидагиларни баён қилади: «Қироатларда баъзи бир лафзлар ноаниқлик туғдириши мумкин. Аммо, агар бошқа бир саҳиҳ қироат шу тушунмовчиликни бартараф қилса, унда биринчи қироат иккинчисининг маъносига мос тушади. Масалан, (فَاسْعَوْا إِلَى ذِكْرِ اللَّهِ) («Жума» сураси: 9 оят) қироати кўринган

³⁹⁸ «Ан Нашр фил қироатил аъшр», 1/52. Бейрут нашри.

³⁹⁹ «Ан Нашр фил қироатил аъшр», 1/52-53. Бейрут нашри.

маънода тез юришни англатгандай туюлади. Лекин, (فَأْمُضُوا إِلَىٰ ذِكْرِ) («Жума» сураси, 9 оят) қироати бу тушунмовчиликни бартараф қилади ва аслида маъно намозга ҳозир бўлиш ҳақида эканлигини кўрсатади».⁴⁰⁰

Хулоса: Ушбу қироат қоидалари олимлар томонидан баён қилинганидан сўнг, шундай хулоса чиқади: Жумладан, ҳозиргача келтирилган тафсир уламоларининг сўзлари шуни кўрсатадики, ҳаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаганлар. Улар «هل يستطيع ربك» (Моида сураси: 112 оят) лафзининг зоҳирий маъноси шубҳа уйғотиши мумкинлигини ҳисобга олган ҳолда, уни иккинчи қироат – «هل تستطيع ربك» «Сиз Раббингиздан сўрашга қодирмисиз?» қироати билан тушунтирдилар. Бу эса юқорида баён қилинган қоидаларга асосланади. Чунки биринчи қироат зоҳирий тарзда шубҳа уйғотган бўлса, иккинчиси бунини инкор қилади ва: «Раббингиздан сўрашга қодирмисиз?» деб тушунилса, ҳеч қандай шубҳа туғилмайди. Қуръон ўзида зиддиятли маъноларни жамлай олмайди, чунки у Аллоҳ таоло томонидан туширилган ва Унинг оятлари бир-бирини тасдиқлайди ҳамда шарҳлайди. Шунинг учун икки қироатни мослаштириш лозим, айниқса, иккинчи қироат биринчиси туфайли юзага келган тушунмовчиликни бартараф этаётган бўлса.

Қарши тараф келтирган: «Ҳар бир қироатни алоҳида амалга ошириш қоидаси» ушбу масалага татбиқ этилиши мумкин эмас. Агар шундай қилинса, бу бир-бирига зид икки маънони келтириб чиқаради:

1. Биринчи қироатга кўра: ҳаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилган бўларди.

2. Иккинчи қироатга кўра: улар шубҳа қилмаган бўларди.

⁴⁰⁰ Шайх Муҳаммад Салим Муҳайсин, «ал Муҳаззаб фил қироатил аъшр ва тавжиҳиҳа аън тариқи тоййиба». Айни шу гапларини «Фи рихабил Қуръон», китобига қаранг, 228 с.

Бундай қарама-қарши маъноларни Қуръон ўз ичида қамраб ололмайди, чунки хабарлар ва қиссалар орасида зиддият бўлиши мумкин эмас. Демак, бу қоида бу ерда нотўғри қўлланилган.

Иккинчи қироатда ҳеч қандай муаммо йўқлиги сабабли, уни биринчи қироатга боғлаш ҳам мумкин эмас. Чунки бу ҳолда иккинчи қироатни англатадиган аниқ манба қолмайди. Тафсир ва наҳв олимларининг кўпчилиги «هل تستطيع» - «Сиз Раббингиздан сўрашга қодирмисиз?» қироатида «هل تستطيع سؤال رَبِّكَ؟» - «Сиз Раббингиздан сўрашга қодирмисиз?» деган яширин маъно борлигини таъкидлайдилар.

Жумладан, биринчи қироат бўйича тафсирчилар бир неча изоҳларни келтирганлар, жумладан, «يستطيع» (қодир бўлиш) сўзи «يطيع» (итоат қилади) маъносида ишлатилган ёки бу сўз лутф ва ҳурмат билан муомала қилиш шаклида келтирилган, лекин ҳеч қандай ҳолатда шубҳага далолат қилмайди.

Агар ҳар бир қироат алоҳида амалга оширилиши керак деган фикрни қабул қилсак ҳам [бу эса юқорида келтирилган қоидага зид], олимлар биринчи қироат бўйича мустақил жавоб берганлар ва бу қироатни ҳеч ким Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилиш, деб талқин қилмаган. Шунинг учун иккинчи қироат биринчи қироатни тасдиқлаб, жумҳур-тафсирчилар томонидан берилган маъноларни мустаҳкамлайди ва қўллаб қувватлайди. Бунинг баёни юқорида ўтди.

Шайх Муҳаммад Рашид Ризо мазкур қоидани баён қилиб шундай дейди: «Бу оятда бир лафз тушириб қолинган бўлиб, тўлиқ маъноси: «Сен Раббингдан сўрашга қодирмисан?» Буни «هل تستطيع ربك» (Сен Раббингдан сўрашга қодирмисан?) қироати тасдиқлайди. Маълумки, бу сўзда: «Сен Раббингдан сўрашга қодирмисан, ёки сен буни бирон монеъликсиз сўрайоласанми?»⁴⁰¹

⁴⁰¹ «ал Манар», 209-210 с.

Шу билан кўриниб турибдики, шайх Рашид Ризо иккинчи қироатни биринчи қироатнинг маъносини очиқловчи ва қўллаб-қувватловчи далил деб ҳисоблайди. Бу эса «Қуръон оятлари бир-бирини тасдиқлайди» қоидасини қўллаш ҳисобланади, шунингдек, иккинчи қироат биринчи қироатдан келиб чиқиши мумкин бўлган тушунмовчиликни бартараф этади

Масаланинг якунида қуйидагиларни келтирамиз, Шайх Муҳаммад Салим Мухайсин, Мадина Ислом Университети профессори, мазкур икки қироатни қабул қилиб, уларни жамоат муфассирлари қарашларига мувофиқ изоҳлаб шундай дейди: «هَلْ تَسْتَطِيعُ رَبُّكَ» қироатида Кисой «تَسْتَطِيعُ» (сен қодирсан) сўзини хитоб шаклида ўқиб, унда «ت» ҳарфини «ط» билан идғом қилган. Бу ерда хитоб қилинган киши Ийсо алайҳиссалом бўлиб, «رَبُّكَ» сўзи насб ҳолатида келган, бу эса улуғлик маъносини ифода этади. Демак, маъно: «Сен Раббингдан сўрашга қодирмисан?» деганидек бўлади. Қолган қорилар эса буни «يَسْتَطِيعُ» (у қодир) деб ғойибга (учинчи шахсга) нисбатан ўқиганлар ва «رَبُّكَ» сўзини рафъ ҳолатида келтирганлар. Бу ҳолда маъно: «Раббинг сенинг дуоингга (итоат қилиб) хўб, деб сен сўраган нарсани берадими?» деган мазмунда бўлади. Бу ерда «استطاع» (қодир бўлиш) сўзи «أطاع» (итоат қилди) маъносида ишлатилган. Шунингдек, улар бундан «Аллоҳ таоло уларнинг илтимосини қабул қиладими ёки йўқми?» деган маънода сўрашганлар. Чунки улар мўмин эдилар ва Аллоҳнинг қудратига ҳеч қандай шубҳа қилмаганлар».⁴⁰²

Шундай савол туғилиши мумкин: «Агар жумҳур муфассирлар ҳаворийларнинг Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаганини таъкидлаган бўлсалар, унда нима учун оятда: «Агар мўмин

⁴⁰² Шайх Муҳаммад Салим Мухайсин, «ал Муҳаззаб фил қироатил аъшр ва тавжиҳиҳа аън торикӣ тоййиба», 1/199. Қулиятул Азҳарий нашри.

бўлсангизлар»,⁴⁰³ ёки «Бизга рост айтганингни аниқ билишимиз учун»,⁴⁰⁴ деган маънолар келган?

Бу саволга жавобан муфассирлар қуйидаги изохни келтирганлар. Имом Алусий шундай дейди: «Баъзилар «Ва Аллоҳдан қўрқинглар, агар мўмин бўлсангизлар»,⁴⁰⁵ деган оят бунга тўғри келмайди, деб эътироз билдирган. Чунки бундай сўровнинг ўзи, агар у ғайб илмига оид бўлса, ҳеч қандай камчилик ҳисобланмайди. Бошқалар эса бунинг сабабини хотиржамлик ва мустаҳкамлик ортириш, Иброҳим алайҳиссаломнинг: «Ўликларни қандай тирилтирасан, менга кўрсат»,⁴⁰⁶ деган сўровига ўхшатганлар. Оятдаги: «Агар мўмин бўлсангизлар», деган оятнинг маъноси: «Агар сиз иймон ва ихлосда комил бўлсангизлар», деган маънони билдиради. Оятдаги: «Бизга рост айтганингни аниқ билишимиз учун»,⁴⁰⁷ ояти эса: «иймон ва ишонч билан билгандан кейин, кўз билан гувоҳ бўлиб билишимиз учун» деган маънони англатади. Шундан келиб чиқиб эътироз ўз-ўзидан даф бўлади, деяоламиз».⁴⁰⁸

Шайх Тоҳир ибн Ошур ҳам худди Алусийнинг жавобини берган,⁴⁰⁹ шунингдек, Шиҳоб ал Хафажий ҳам Байзовий тафсирига ёзган ҳошиясида⁴¹⁰ худди шу фикрни билдирган. Шунингдек, Ибн Наҳҳос,⁴¹¹ Шайх Муҳаммад Рашид Ризо,⁴¹² Ибн Жузай,⁴¹³ Имом Сулаймон ибн Умар Шофеъий⁴¹⁴ ва бошқа уламолар ҳам шу қарашда бўлганлар.

⁴⁰³ Моида сураси: 57 оят.

⁴⁰⁴ Моида сураси: 113 оят.

⁴⁰⁵ Моида сураси: 57 оят.

⁴⁰⁶ Бақара сураси: 260 оят.

⁴⁰⁷ Моида сураси: 113 оят.

⁴⁰⁸ «Тафсирул Алусий», 7/59.

⁴⁰⁹ «Ат Таҳрир ват танвир», 6/105.

⁴¹⁰ «Ҳошияту Шиҳоб аълал Байзовий», 3/300.

⁴¹¹ «Маъаний ал-Қуръон», 2/250.

⁴¹² «Тафсир ал Манор», 4/96.

⁴¹³ «Ат Тасҳил», 1/193.

⁴¹⁴ «Ал Футуҳот ал Илоҳия», 1/542.

Иккинчи эътироз:

Айрим тадқиқотчилар мазкур масалада шундай эътироз билдирганлар: «Айрим муфассирлар ҳаворийларни икки гуруҳга ажратганлар: бир гуруҳ ҳақиқий иймонли ва яқиний даражадаги эътиқодга эга бўлганлар, улар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилувчи бундай саволни бермаганлар. Иккинчи гуруҳ эса улар билан бирга бўлган, аммо улар орасида бундай саволни берган кишилар бўлган».

Ушбу эътирозга жавоб: Шубҳасиз, бу тақсимлаш саҳобалар, тобеинлар ва улардан кейин келган жумҳур муфассирларининг умумий қарашларига зиддир. Бундан ташқари, ушбу гуруҳлаштиришни рад этган уламолар шундай деганлар: «Бу ажратишга ҳеч қандай далил йўқ. Буни на Қуръон ва на саҳиҳ ҳадислар қўллаб-қувватлайди». Шунинг учун бундай назарияни далил сифатида келтириш мумкин эмас.

Бу ҳақда Шиҳоб шундай дейди: «Бунга жавоб берилган: ҳаворийлар икки гуруҳга бўлинади: мўминлар — улар Исо алайҳиссаломнинг халифалари ва энг содиқ асҳобларидир, уларга ўхшашга буюрилган. Ва кофирлар — улар эса дастурхон мўъжизасининг асҳобларидир, Исо алайҳиссалом улар учун осмондан дастурхон туширилишини сўраган ва бу мўъжиза уларга ҳужжат бўлиши учун туширилган. Ибн Аътийя шундай дейди: «Ҳаворийларнинг мўмин эмаслиги ҳақидаги гап ижмоъга хилоф келади, чунки уларнинг иймонли экани ҳақида ихтилоф борлигини билмаймиз. Шунингдек, ҳаворийлар сифатлари уларнинг иймонсиз бўлишини рад этади. Бу ҳақиқатдир. Ҳаворийлар икки тоифага ажратилгани ҳақидаги даъво далилга муҳтож...».⁴¹⁵

Шиҳоб Ибн Аътийядан келтирган сўзларидан кўриниб турибдики, бу — муҳаддис ва муфассирлардан, жумладан, Имом Қуртубийдан келган, «бу сўров ҳаворийлар билан бирга бўлган баъзи

⁴¹⁵ «Хошиятү Шиҳоб аълал Байзовий», 3/300-301.

одамлар томонидан қилинган», деган фикрни рад қилади. Улар бу фикрга ишонмаслик сабабини шундай баён қилади: бундай тафриқани қўллаб-қувватлайдиган далил ва нақл йўқ.

Алусий ҳам бу фикрни келтириб, шундай дейди: «Хаворийлар икки тоифа экани ҳақидаги фикр — яъни, «мўминлар» — Исо алайҳиссаломга энг содиқ бўлганлар ва уларга ўхшашга буюрилганлар, ҳамда «кофирлар» — дастурхон мўъжизасини сўраганлар ва бу мўъжиза уларга ҳужжат бўлиши учун туширилган — бу фикр нақлсиз бўлиб, ҳеч қандай далил билан тасдиқланмаган».⁴¹⁶

Шу билан Шиҳоб, Ибн Атийя ва Алусийнинг сўзларидан Қуртубий раҳимахуллоҳ ҳам келтирган: «Бу сўров улар билан бирга бўлганлардан чиққан бўлиши мумкин» деган фикрнинг хато экани маълум бўлади. Бу фикр «Жоҳил бадавийлардан баъзилари Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламга: «Уларнинг Зот Анвоти бўлгани каби бизга ҳам Зот Анвот қилиб бер», деганидек», деган даъвога ўхшашиши мумкин».⁴¹⁷

Буни, шунингдек, ояти каримадаги сўзлар ҳам рад қилади. Чунки бу сўров хаворийлардан чиққан бўлиб, улар Исо алайҳиссаломнинг энг содиқ асҳоблари эдилар.

Учинчи эътироз

Хаворийларнинг дастурхонни тушириш тўғрисидаги талаби, яъни Аллоҳнинг уни туширишга қодирлиги ҳақидаги шубҳани ўз ичига олган сўзлари, уларнинг қалбида иймон комил бўлишидан олдин айтилган деган фикр ҳам рад этилган. Бу фикрга жумҳур муфассирлар раддия берган.

Имом Ибн Жавзий шундай дейди: «Баъзилар бу сўзларни уларнинг иймони ва маърифати мустаҳкам бўлишидан аввал

⁴¹⁶ «Рухул маъоний», 7/58-59.

⁴¹⁷ «Тафсиру Қуртубий», 3/2362. Шўъаб нашри.

айтилган деб даъво қилдилар. Исо алайҳиссалом эса уларга: «Аллоҳга тақво қилинглари», деб жавоб берди, яъни У Зотни ожизликда айблашдан сақланинг. Биринчи фикр эса тўғрироқдир».⁴¹⁸

Имом Хозин эса, муҳаддислар кўпчилик тан олган биринчи фикрни келтиргандан сўнг, шундай дейди: «Баъзилар: «Улар бу сўзни айтганларида хатога йўл қўйган эдилар, уларнинг қалбида иймон ва маърифат мустаҳкам бўлмасдан олдин буни айтган эдилар. Улар инсон эди, шундай қилиб, бундай сўз айтдилар. Аллоҳ эса уларнинг бу хатосига жавобан: «Агар мўмин бўлсангизлар, Аллоҳдан қўрқинглари». (Моида сураси: 57 оят) деган. Яъни, Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилишдан сақланинглари», деган». Бироқ, биринчи фикр энг тўғри ва кучли далилга эга».⁴¹⁹

Имом Қосимий ҳам ўз тафсирида шу фикрни келтириб, биринчи фикрни узоқ ва кенг ёритган. У бу фикрни жумҳур муфассирларга нисбат берган ва ҳаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаганлар, деб таъкидлаган.⁴²⁰

Демак, Ибн Жавзий, Хозин ва Қосимий каби имомлардан келтирилган далиллардан шунга аниқ хулоса қилинади: «Ҳаворийлар бу сўзни уларнинг иймони қалбларида мустаҳкам бўлишидан олдин айтганлар», деган фикр заиф ва рад этилган фикрдир. Ундай фикрга суяниб ҳукм чиқариш тўғри бўлмайди.

Хулоса:

1. Жаҳолат узрининг умумийлиги масаласида бу воқеа билан ҳужжат қилиш ботилдир, чунки жумҳур муфассирлар ҳаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаганлар, деган фикрдадир.

⁴¹⁸ Ибн Жавзий, "Зодул муяссар", 2/455. Мактабул исломий нашри.

⁴¹⁹ «Лубабут таъвил фи маъоний танзил», 2/91.

⁴²⁰ «Маҳасину таъвил», 6/429.

2. Олимлар таъкидлаганидек, кўпчилик олимлар ҳаворийлар Аллоҳ таолонинг қудратига шубҳа қилмаган, деган фикрга бормоқда. Бунинг аксини даъво қилиш эса уламоларнинг ижмосидан ажралиб кетган шоз фикрдир.

3. Ҳаворийлар Аллоҳнинг қудратига шубҳа қилмаганлар, балки уларнинг саволи: «Сен Раббингдан сўрашга имконинг борми?» ёки «Сен Раббингга дуо қила оласанми?» маъносида эди.

4. Саволнинг маъноси: «Сенга Раббингдан сўраш осонми (яъни қийин эмасми)?» бўлиб, бу савол эҳтиром ва мулоимлик билан сўралган эди.

5. Бу савол ҳаворийларнинг Аллоҳ таолонинг қудратига шубҳа қилишидан эмас, балки ишонч ва хотиржамликни ошириш, аниқ далилга асосланиш учун берилган ҳамда ҳиссий мўъжиза билан тасдиқлаш учун эди. Бу худди Иброҳим алайҳиссалом Аллоҳдан ўликларни қандай тирилтиришини сўраганига ўхшайди.

6. Ҳаворийлар икки тоифага — мўмин ва кофирларга ажратилади, деган фикрга раддия берилган, чунки жумҳур муфассирлар бу фикрни инкор қилиб, унинг ботиллигини исботлаганлар.

7. Ҳаворийларнинг саволи иймонлари қалбларида мустаҳкам бўлишидан аввал содир бўлган, деган фикрга ҳам раддия берилган, чунки уламолар бу фикрни инкор қилганлар.

Бешинчи тадқиқот: Муоз ибн Жабал розияллоҳу анҳунинг сажда қилиш воқеаси.

Бешинчи эътироз:

Муоз розияллоҳу анҳу Шомга бориб, у ерда одамларни ўз епископларига сажда қилаётганини кўрди. У қайтиб келгач Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламга сажда қилди. Шунда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам: **«Бу нима, эй Муоз?»** — деб сўради. У айтдики: **«Мен уларнинг ўз епископларига сажда қилаётганини кўрдим. Сиз эса, эй Аллоҳнинг Расули, бу саждага ҳақлироқсиз»**, — деб жавоб берди. Шунда Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай деди: **«Агар мен бирон кишини Аллоҳдан бошқага сажда қилишни буюрганимда эди, аёлни ўз эрига сажда қилишга буюрар эдим, чунки унинг аёли устидаги ҳаққи улкандир»**.⁴²¹

⁴²¹ Ушбу ҳадисни бундай лафзда Ибн Можа «Сунан»да – «Никоҳ китоби» – «Эркакнинг аёл устидаги ҳаққи» боби, 1/595, 1853-рақамли ҳадис сифатида ривоят қилган. Шунингдек, Ибн Ҳиббон ҳам «Саҳиҳ» асарида – «Эҳсон»да – «Никоҳ китоби» – «Эр-хотин муомаласи» боби, 9/479, 4171-рақамли ҳадис сифатида ривоят қилган.

Аммо Муознинг сажда қилиш ҳикоясига келсак, уни фақат Қосим ибн Авф аш-Шайбоний ривоят қилган ва бу ривоятни бошқа ҳеч ким қўллаб-қувватламаган. Абу Ҳотим у ҳақида: «Ҳадислари музтариб, лекин у менинг наздимда ростгўйдир», деган. Яҳё ибн Саид эса: «Агар Шўъба уни заиф демаган бўлса, мен ундан ривоят қилган бўлар эдим», деган. («Ал-Жарҳ ва ат-таъдйил», 7/115). Заҳабий, «Ал-Кошиф», 2/129 асарида: «У ҳақида ихтилоф бор», дейди. Ибн Ҳажар эса «Ат-тақриб» 451 с. асарида: «Ростгўйдир, аммо ғариб-заиф ҳадислар ривоят қилади», деган.

Шунингдек, Қосим ушбу ҳадисни ривоят қилишда ихтилофга тушган – бу ҳақда имом Доракутний «ал-Иълалда», 6/39 ва бошқа муҳаддислар таъкидлаган – ва у баъзан ҳадисни Ибн Абу Авфодан, баъзан эса Муоздан ривоят қилган, баъзан эса умуман бошқа шаклда келтирган – буни ҳам Доракутний зикр қилгандек.

Ҳадиснинг иккинчи қисми – Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламнинг: «Агар бирор кишига Аллоҳдан бошқасига сажда қилишни буюрганимда, аёлга эрига сажда қилишни буюрар эдим, чунки унинг аёли устидаги ҳаққи улғдир», деган сўзи бир неча шохидлар билан саҳиҳ бўлиб, улардан бири Абу Ҳурайра ривоят қилган ҳадис – уни Термизий келтирган ҳадис рақами, 1159. Яна бири Ойша розияллоҳу анҳонинг ҳадиси – уни Аҳмад, 24/471, ривоят қилган. Шунингдек, Анасдан ривоят қилинган ҳадис ҳам Аҳмадда келган, 12/614. Бундан ташқари, яна бошқа шохидлар ҳам бор.

Шунинг учун, агар Муознинг Расулуллоҳга сажда қилиш ҳикояси заиф бўлса – ва Аллоҳ яхши билувчидир – бу ҳадис «жаҳолат узри»нинг ширк масаласидаги исботи учун далил бўла олмайди. Агар у заиф бўлмаса, унга жавоб берилади – бу кейинги жавоблар орасида зикр қилинади.

Кимки ушбу ҳодисани далил қилган бўлса, шундай деган: «Бу воқеада жаҳолат сабабли узр беришга далили бор, чунки Муоз Аллоҳдан бошқага сажда қилди ва у буни билмаган ҳолда қилган. Ҳолбуки, сажда ибодат бўлиб, уни Аллоҳдан бошқага қилиш мумкин эмас. Шу боис, буни барча амалий ва эътиқодий куфрий амалларга қиёс қилди. Шунингдек, буни далил қилганлар шундай дейишди: Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам Муозни жаҳолат сабабли узрли деб билди ва уни такфир қилмади».⁴²²

Ушбу эътирозга жавоб

Бу эътирозни муҳокама қилишдан олдин, уламолар сажда ҳақида иккита муҳим масалани баён қилганларини тушуниб олиш лозим:

1. Сажда икки хил бўлади:

- **Ибодат сифатидаги сажда:** Бу сажда Аллоҳга яқинлик мақсадида, фойда сўраб ёки зарарни даф қилиш ниятида қилинади. Барча шариатларда бу ширк деб очиқ ва аниқ ҳукм қилинган.
- **Ҳурмат ва тақдир сифатидаги сажда:** Бу сажда ибодат ниятида қилинмайди, балки кўришиш ёки ҳурмат кўрсатиш рамзи сифатида амалга оширилади. Бундай сажда ислом уммати учун ҳаром қилинган, лекин у ширк ҳисобланмайди.⁴²³

⁴²² Аҳмад Фарид, «ал Уъзр бил жаҳл», 24 с. Ҳаззаъ, «ал Уъзр бил жаҳл», 58 с.

⁴²³ Ибн Нужайм ҳанафий «Ал-Баҳрур Роиқ», 5/134, асарида бу турдаги сажда ҳақида ишора қилган. Фатаво Баззозияда шундай дейилади: «Агар (сажда) ибодат ниятида қилинса, у ҳолда кофир бўлади. Агар у кўришиш-саломлашиш (таҳият) мақсадида бўлса, кофир бўлмайди» – бу «Фатавои Асл» да келган ҳукмга мувофиқдир. Қаранг: «Фатаво ал-Баззозия», 6/343.

Шунингдек, «Навоқизул иймон ал-қавлия вал амалия» рисоласини ҳам қаранг, 278 с. Дор ал-Ватан нашри.

Уламоларнинг бу борадаги сўзлари:

Шайх Мулла Али Қори қози Иёзнинг **«Шифо»** китобидаги қуйидаги сўзига изоҳ бериб шундай дейди: «Ҳар қандай иш, содир этилиши фақат кофирдан бўлиши мумкин, деб мусулмонлар иттифоқ қилган бўлса, бундай ишни қилган одам, уни қилган пайтида ўзини мусулмон деб даъво қилса ҳам кофир бўлади. Бу каби ишларга масалан: санамга, қуёшга, ойга, насороларнинг салибига ёки оташпарастларнинг оловига сажда қилиш киради». Шунингдек, у қўшимча қилади: «Агар сажда подшоҳ ёки бошқа бир шахсга ибодат ниятида қилинмаса, балки ҳурмат ва тақдир мақсадида қилинса, бу ҳаром ҳисобланади, лекин куфр эмас. Айримлар буни куфр, деб айтган».⁴²⁴

Шарҳловчининг: **«Ва айримлар буни куфр, деб айтган»**, деган сўзи заиф ва тўғри бўлмаган бир қарашни акс эттиради. Бу услуб уламолар ўзларига кўра рожиҳ бўлган фикрни тасдиқлаётганда, бошқа фикрни заиф ёки нотўғри, деб кўрсатиш учун ишлатадиган одатий услубдир.

Ибн Ҳажар Ҳайтабий Шофеъий Имом Нававийнинг **«Равда»** асарида келган қуйидаги сўзларини нақл қилиб, шундай дейди: «Бундай сажда – яъни кўриши саждаси – ҳаром, лекин куфр эмас». Ибн Ҳажар Ҳайтабий шундай изоҳ беради: «Шайх Иъззи Дин ибн Абдуссаломнинг сўзидан уламолар бу борада отанинг фарзанд устидаги ҳаққидаги каби муносабатда бўлишини айтишмоқда. Буни «Равда» асарининг тиловат саждасига оид қисмидан англаш мумкин. Унда шундай дейилади: «Сажда, намоздан кейин ёки бошқа ҳолатда қилинишидан қатъи назар, ҳаром ҳисобланади. Бунга кўплаб нодон ва адашган кимсалар томонидан шайхлар олдида қилинадиган сажда киради. Бу барча ҳолатларда мутлақо ҳаромдир, қиблага ёки қиблага тескари бўлиши муҳим эмас, гарчи сажда Аллоҳ учун бўлса ҳам, ёки ғафлатдан бўлса ҳам. Айрим ҳолларда бу куфрга олиб келиши ҳам

⁴²⁴ «Шарҳу Шифо», 2/518.

мумкин, Аллоҳ бизларни бундан асрасин. Шуни билингки, бу бирон башарга ибодат ниятида қилинган бўлса, ёки тақорруб ниятида бўлса; у ҳолда бу куфрдир. Лекин агар у фақат ҳурмат ва эҳтиром мақсадида бўлса, ёки шунчаки бемақсад қилса ҳам у ҳаромдир. Отага нисбатан қилинса ҳам шундай деб айтилган».⁴²⁵

Иккинчи иш: Ибодат ниятида қилинган сажда ширк ҳисобланади ва барча шариатда ҳаромдир. Бироқ, **ҳурмат ва кўришиш** маъносидаги сажда аввалги умматларда жоиз бўлган ва кейинги шариатларда, жумладан, ислом шариатида бекор қилинган. Бу ҳақиқатни Қуръони карим ҳам тасдиқлайди: Юсуф алайҳиссаломнинг ака-укалари оталарига сажда қилгани ҳақида Аллоҳ таоло шундай дейди: **«Ва унга (яъни Юсуфга) сажда қилган ҳолатда йиқилдилар»**.⁴²⁶

Ибн Касир шундай дейди: «Бу (кўришиш ёки ҳурмат) саждаси аввалги шариатларда жоиз эди. Улар катталарга салом бериш пайтида сажда қилардилар. Бу ҳолат Одамдан бошлаб Исо алайҳиссаломнинг шариатигача давом этган. Аммо ислом шариатида бу ман қилинди ва сажда фақат Аллоҳ таолога хос қилинди... Ҳар қандай ҳолатда ҳам, бу аввалги шариатларда жоиз бўлган ва шунинг учун Юсуфнинг ака-укалари унинг олдида сажда қилганлар».⁴²⁷

⁴²⁵ Ибн Ҳажар, «ал Иълаам би қоватиъ ал Ислам», 19 с. Завожир билан бирга нашр қилинган.

⁴²⁶ Юсуф сураси: 100 оят.

⁴²⁷ Ибн Касир, 2/491. Риёзул ҳадийса нашри. Ҳофиз Ибн Касир раҳимахуллоҳ сажда билан кўришиш аввалги умматларда жоиз бўлганини очиқ баён қилган ва буни бекор қилган ҳукм Муоз ибн Жабал розияллоҳу анҳу ривоят қилган ҳадис эканини таъкидлаган. У киши раҳимахуллоҳ шундай дейди: «Аллоҳнинг қуйидаги сўзларини тафсир қилиб: «Фаришталарга: Одам учун сажда қилинглр», деганимизда, сажда қилдилар, илло Иблисдан ташқари...», (Тоҳа: 116) – бу сажда кўришиш, саломлашиш ва икром изҳори эди. Худди шундай, Аллоҳнинг яна қуйидаги сўзида ҳам бу тасдиқланади: «У ота-онасини тахтга чиқарди. Ва (акалари) унга сажда қилган ҳолатда йиқилдилар». (Юсуф сураси: 100 оят). Бу иш ўтган умматларнинг шариатида бўлган, лекин бу динимизда насх-бекор қилинди. Муоз ибн Жабал розияллоҳу анҳу шундай деган: «Шомга бордим ва уларнинг руҳоний ва уламоларига сажда қилаётганларини кўрдим. Шунда мен: «Эй Аллоҳнинг Расули, сиз улардан кўра кўпроқ саждага ҳақлисиз», дедим. Шунда у киши: «Йўқ, агар мен бирор инсонга бошқа бир инсон учун сажда қилишни буюрганимда, аёлга ўз эрига сажда қилишни буюрар эдим, чунки эрнинг хотини устидан ҳаққи буюқдир», – деб жавоб бердилар". ("Тафсир Ибн Касир", 1/77. Мактабу тул қаййима нашри. Қаранг: 2/474).

Шайхулисом Ибн Таймия шундай дейди: «Сажда қилиш шариат аҳкомларидан бири ҳисобланади. Аллоҳ бизга Ўзига сажда қилишни буюрди. Агар Ўзидан бошқа махлуқларидан бирига сажда қилишни буюрганида, биз Аллоҳ азза ва жаллага итоат сифатида буюргани учун уларга сажда қилган бўлардик. Чунки биз сажда қилган кишини улуғлашимизни суйганидан буюрган бўларди, бордию сажда қилишга ҳеч буюрмаса, бу амални қилмаган бўлар эдик, албатта. Масалан, фаришталарнинг Одам алайҳиссаломга сажда қилиши Аллоҳга итоат ва Унга яқинлашиш эди. Аммо Одам учун бу шараф ва икром бўлган. Шунингдек, Юсуфнинг ака-укаларининг унга саждаси эса ҳурмат ва кўришиш учун бўлган».⁴²⁸

Имом Қуртубий айтади: «Саъид ибн Жубайр Қатода ва Ҳасандан ривоят қилиб, Аллоҳнинг қуйидаги сўзини таърифлайди: **«Ва унга (яъни Юсуфга) сажда қилган ҳолатда йиқилдилар»**.⁴²⁹ Улар бу ерда сажда қилмаганлар, балки бу уларда мавжуд бўлган бир суннат эди, улар бошлари билан иймо қилганлар. Шу боис бу уларнинг кўришиш одати эди. Саврий, Доҳҳак ва бошқалар шундай дейдилар: Бу бизда маълум бўлган сажда қилиш каби сажда эди, лекин бу уларда кўришиш учун эди. Баъзилар эса бу ердаги сажда ерга эмас, балки рукуъга ўхшаб эгилишдан иборат бўлган феъл, деб айтилган. Саломлашишлари ҳам кафт билан ва эгилиш билан бўлган. Бироқ Аллоҳ бизнинг шариатда бунинг барчасини бекор қилди ва эгилиб кўриши ўрнига сўз билан салом беришни жорий қилди. Барча тафсирчиларнинг иттифоқи шуки, бу сажда қандай кўринишда бўлмасин, у олқишлов - ҳурмат ва эҳтиром - ифодаси бўлиб, ибодат мақсадида қилинмаган».⁴³⁰

Демак, уламоларнинг сўзларидан англаб оламизки, сажданинг иккинчи тури бўлган кўришиш белгиси сифатидаги сажда (сужудут-тахийя), у биздан олдингиларнинг шариатларида жоиз бўлган, то

⁴²⁸ «Мажмуъл фатава», 4/360.

⁴²⁹ Юсуф сураси: 100 оят.

⁴³⁰ «Тафсир Қуртубий», 2/474. Дору Шўъоб нашри.

ислом шариатида ман қилингунча, албатта. Буни бекор қилган ҳукм Муоз ибн Жабал розияллоҳу анҳу ривоят қилган ҳадисдир.

Демак, Муоз розияллоҳу анҳу қилган иш биздан олдинги шариатларда жоиз бўлган амаллардан бири бўлиб, у куфрга олиб боровчи амаллар қаторига кирмайди. Шундай экан, у ширкни жоҳиллик сабабли содир этди ва жоҳиллиги туфайли узрли бўлди, деб айтиш нотўғри!

Имом Абу Бакр Жассос шундай дейди: «Бир инсон Аллоҳдан бошқаси учун ҳурмат ва кўришиш кўринишида сажда қилиши, Оиша, Жобир ибн Абдуллоҳ ва Анас розияллоҳу анҳум ривоят қилган ҳадисга асосан бекор-наسخ қилинди. Чунки Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай деди: "Ҳеч бир инсонга бошқа инсон учун сажда қилиш жоиз эмас. Агар инсонга бошқа инсон учун сажда қилиш тўғри бўлса эди, мен аёлни ўз эрига сажда қилишига буюрар эдим, чунки эрининг ҳаққи унинг устида улуғдир».⁴³¹

Имом Жассос раҳимаҳуллоҳнинг «Оиша, Жобир ва Анас ривоят қилган ҳадислар бу амални носих (бекор қилувчи)дир» деган сўзлари кўришиш саждаси таҳият саждаси Муознинг ҳадисида келгандек аввалги шариатларда жоиз бўлганини англатади. Бу шундай маъно берадики, Муоз розияллоҳу анҳу Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва салламга сажда қилган пайтда, бу амал ҳануз тақиқланмаган эди. Ундан кейин эса Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам уни қайтардилар, бу эса бу амалнинг ман қилинганини англатади.

Имом Қуртубий ҳам шу фикрни тасдиқлаб: «Уламоларнинг кўпчилиги айтишича: Аллоҳдан бошқасига кўришиш учун сажда қилиш Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам замонига қадар жоиз бўлган. Кейин эса ушбу жоиз амални бекор қилувчи ҳадисни келтирган, яъни Муоз ривоят қилган ҳадисдир. Қуртубий яна

⁴³¹ «Аҳқомул-Қуръон», 1/37-38, Бейрут нашр.

айтади: Аксар олимлар уни Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам замонларигача жиоз, деб билган».⁴³²

Баъзи мутааххир уламолар Ибн Таймия раҳимахуллоҳнинг сўзлари билан ҳужжат қилишган: «Агар сажда диндорлик ва қурбат мақсадида амалга оширилса, бу энг оғир инкор этиладиган ишлардан биридир. Агар кимдир буни диндорлик ва қурбат, деб эътиқод қилса, у залолатга кетган бўлиб, - Аллоҳга нисбатан - туҳмат қилган бўлади. Бундай кишига тушунтирилади, унга бу қилгани дин ва ибодат эмаслиги баён қилинади. Агар у шундан кейин ҳам ўз фикрида қаттиқ турса, уни тавбага чақирилади. Агар тавба қилмаса, у қатл этилади».⁴³³

Жавоб қуйидагича: Бу сўзларда муҳолифлар учун ҳеч қандай далил йўқ. Чунки бу умумий баён бўлиб, Ибн Таймия бу ерда Муоз ибн Жабалнинг қилган иши куфр экани ва Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам уни жоҳиллик билан кечирганларини аниқ таъкидламаган. Демак, бу сўзлар муҳокамамизнинг асли учун далил бўла олмайди.

Бироқ «Ал-Узру бил-жаҳл Ақийдатус Салаф» муаллифи айтган гапларга келсак, у айтади: «Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам Муозни розияллоҳу анҳу узрли деб билди ва уни кофир деб ҳисобламади. Балки, у тавба қилишни ҳам талаб қилмади. Чунки у бу ишни гуноҳ ёки куфр ниятида қилмаган эди. Чунки у бу ҳукмни билмагани учун унга буюрилмаган эди. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам унга бу нарсa ман қилинганини билдирганидан кейин, агар у шу ишни такрорлаганида, у ҳолда кофир бўлар эди».⁴³⁴

Демак, китоб муаллифининг мазкур сўзлари маълум бир ҳолатда эътиборга лойиқ бўлиши мумкин. Агар Муоз Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундай кўришиш сифатидаги саждани

⁴³² «Тафсир Қуртубий», 4/3494. Дару Шўъб нашри.

⁴³³ «Мажмуъл Фатаво», 1/372.

⁴³⁴ «Ал-Узру бил-жаҳл Ақийдатус Салаф», 59-60.

очиқчасига ҳаром қилгандан кейин яна сажда қилса эди. Бироқ, Муоз розияллоҳу анҳу сажда қилган вақтда бу амал ҳали шаръан ман қилинмаган эди. Кейин эса бу амал насх қилиниб, ҳаром бўлди. У аслдиа бирон ҳаром иш қилмаган эди ёки куфрга ҳам тушмаган, қолаверса - китоб муаллифи айтганидек - уни билмаганидан келиб чиқиб қилган эмас, балки унинг зиммасида бу ҳақда ҳануз бирон мажбурият йўқ эди, то мазкур воқеъа содир бўлиб, Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам Муознинг ўзидан ривоят қилинган ҳадис орқали бу амални бекор қилгунга қадар.

Ҳадис шарҳларига оид энг нуфузли манбаларни қайта ўрганиб чиққач, ушбу ҳадисни изоҳлаган биронта ҳам олим Муознинг бу амали саждани тақиқлаш ҳақидаги наҳий ворид бўлгандан кейин содир бўлганини очиқ-ойдин таъкидламаганини кўрдик. Аксинча, йирик уламолар — имом Қуртубий, имом Жассос ва ҳофиз Ибн Касир — бу амал Муознинг сажда қилган пайтигача - олдинги шариатларда - жоиз ва мубоҳ бўлганини очиқ баён қилганлар.

Яна бу ҳақда Шавкониё раҳимаҳуллоҳнинг сўзлари келтирилмай қолди, яъни «Найлул автордаги» сўзи: «Ушбу ҳадисда ким Аллоҳдан бошқасига билмасдан сажда қилса; у кофир бўлмаслигига далил бор».⁴³⁵

Шавкониё раҳимаҳуллоҳнинг сўзлари мазкур масалада мустақил далил сифатида қабул қилинмайди. Чунки Муоз розияллоҳу анҳунинг саждаси кўришиш-эҳтиром белгиси сифатида бўлгани маълум – бу ҳақда уламоларнинг сўзлари орқали аввалроқ

⁴³⁵ «Найлул автор», 6/363.

Шайхулислам Ибн Таймия Муоз розияллоҳу анҳунинг ҳадиси «таҳият» (кўришиш ва эҳтиром) саждасининг турларидан бири эканини таъкидлаб шундай деган: «Тўртинчиси: Юсуфнинг отаси ва ука-укаси унга сажда қилдилар ва айтилишича, бу уларнинг эҳтиром учун кўришиш одати бўлган. У ҳолда, сажда мутлақ ҳаром дейилиши қандай мумкин? Ҳолбуки, ҳайвонлар Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламга сажда қилган, ҳайвонлар эса фақат Аллоҳгагина ибодат қиладилар. У ҳолда, бирор нарсага сажда қилиш уни ибодат қилишни англатади, дейиш қандай мумкин? Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам: «Агар мен бирортасига (бошқа) бировга сажда қилишга буюрганимда, аёлни ўз эрига сажда қилишга буюрар эдим, чунки унинг устида эрининг ҳаққи улугдир», деган. Шу билан маълум бўладики, у киши: «Агар мен кимнидир бошқа бировга «ибодат» қилишга буюрганимда...» демади». («Мажмуъул Фатаво», 4/360. Аъламул Кутуб нашри).

баён қилинди. Фақат баъзи уламолар «нодонлик» билан қилинган бундай саждани куфр деб ҳукм қилиш масаласида иккиланиб қолганлар. Бунинг сабаби шуки, бундай сажда биздан олдинги умматларда ҳам мавжуд бўлгани тасдиқланган ва улар бундан келиб чиқувчи шубҳани куфр ҳукмининг татбиқ этилишига тўсиқ деб қарашган. Бироқ, агар кимдир Аллоҳдан бошқасига сажда қилишни фойда ёки зарар талаб қилиш мақсадида амалга оширса, масалан, қабрларга сиғиниб, уларга ибодат қиладиганлар сингари, у ҳолда бундай сажда куфр эканига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Мазкур ишқалда баъзилар томонидан билдириладиган шубҳага жавобан улуғ имомлар саждани фақат кўришиш-эҳтиром белгиси сифатида бажарган шахс билан уни ибодат мақсадида, яъни тақарруб қилиш ва фойда ёки зарарни даф этиш учун амалга оширган шахс ўртасидаги аниқ фарқни баён қилганлар.

Имом Ибн Ҳажар Ҳайтабий шундай дейди: «Заркаший ва бошқалар бу шубҳани келтирганлар — яъни отага сажда қилиш билан бутга сажда қилиш ўртасидаги фарқни — аммо улар унга жавоб бермаганлар. Бу шубҳани рад этиш мумкин, чунки ота-онага ҳурмат қилиш шариатда келган иш. Ҳатто биздан олдинги умматларнинг шариатида ҳам отага сажда қилиш жорий бўлган. Бу ҳақда Қуръони Каримда: «Ва унга сажда қилган ҳолатда йиқилдилар»,⁴³⁶ дейилган. Бу ердаги сажда оддий сажда экани назарда тутилган, яъни пешонани ерга қўйиш маъносида. Бу ҳақда уламолардан бир гуруҳи шундай хулосага келган. Бошқа бир тоифа эса бу ердаги маъно сажда эмас, балки эҳтиром учун эгилиш эканини айтишган. Қайси маънода бўлмасин, маълум бир давр ва шариатда отага сажда қилиш жоиз бўлган. Шу сабабли, бу ишни амалга оширган шахсга куфр ҳукми жорий бўлмайди. Бу ҳолат бут ёки қуёш каби нарсаларга сажда қилишдан фарқ қилади. Чунки уларга нисбатан ҳеч бир шариатда сажда қилиш ёки эҳтиром кўрсатиш жоиз бўлмаган. Демак, бундай

⁴³⁶ Юсуф: 100.

амалда шубҳага ўрин йўқ. Шунинг учун бу ишни қилган шахс куфрга тушади. Ишни тақарруб ниятида қилиш-этмаслик масаласи бу ерда ҳукмни ўзгартирмайди. Чунки шариат эҳтиром қилишни жоиз деб билмаган нарсаларда бу каби амалга йўл қўйилмайди. Шу тариқа, бу шубҳа даф этилди ва жавоб равшан бўлди, ноаниқлик қолмади».⁴³⁷ Сўзма-сўз келтирилди.

Шу билан сизга **«Ал-узру бил-жаҳл ва бидъат ат-Такфир»** асари муаллифининг сўзидаги хато аён бўлади. Унга **«Ал-узру бил-жаҳл ақидат ас-Салаф»** муаллифи ҳам эргашиб, шундай деган: «Ҳадисда очиқ-ойдин далил борки, кимки билмасдан Аллоҳдан бошқасига сажда қилса – чунки сажда ибодат бўлиб, уни Аллоҳ азза ва жалладан бошқасига қилиш мумкин эмас – у бунга кўра кофир бўлмайди. Ушбу ҳолат бошқа амалий куфрлар билан қиёс қилинади».⁴³⁸

Шунингдек, қандай қилиб **Имом Шавкониёнинг** бу сўзлари билан Ислом умматидан чиқиб кетадиган катта ширкни содир этган шахсни кофир деб ҳисобламасликка далил келтириш мумкин?! Ҳолбуки, Шавкониёнинг ўзи катта ширкка тушган шахс – ҳатто у жоҳил бўлса ҳам – кофир бўлишини очиқ-ойдин баён қилган. У бу масалани бутун бошли асарида келтирган, қабрларга ибодат қилувчиларни куфрга ҳукм қилган ва уларни жаҳолат билан узрли деб ҳисоблашни рад этган. Шавкониё шундай дейди: «Шундан сўнг қарангки, у бу куфрни амалий куфр деб ҳисоблаганидан кейин, унинг эътиқодга боғлиқ эмаслигини айтган. Лекин шайтон унинг кўзини бойлаган, у эса: «Бу солиҳ бандалар Аллоҳнинг ибодатгўй бандаларидир, улар фойда келтиради, шафоат қилади ва зарар етказди», – деб эътиқод қилган. У буни жоҳиллик билан, худди

⁴³⁷ Ибн Ҳажар Ҳайтабий, «ал Иълаам би қоватиъ ал Ислам», 18-19 с. Завожир билан бирга нашр қилинган. У кишининг бу ҳақда яна бошқа сўзлари бор, гапни қисқа қилиш учун келтирмадик, манбаларга қараб фойдаланинг.

⁴³⁸ «Ал-узру бил жаҳл ақидатус Салаф», 58 с. Буларни муаллиф «Ал-узру бил жаҳл ва бидъату Такфир» китобидан нақл қилди, 24 с.

жоҳилият аҳли бутларга нисбатан қандай эътиқод қилган бўлса, шундай қабул қилган!

Шунинг учун диққат билан қаранг: у бу ишни жоҳилият аҳлининг ширклари каби **ақийдавий куфр** деб ҳукм қилди! Шу билан бирга, бу эътиқодни собит деб эътироф қилди ва (жоҳиллик далили билан) уларни оқлашга ҳаракат қилди. Лекин ҳайронман! Бу эътиқоднинг жоҳилликдан келиб чиққанлиги қандай наф беради?! Ахир, куфр ва ширкка ғарқ бўлган барча тоифаларни, ҳақиқатни рад этиш ва ботилга маҳкам ёпишиб олишга олиб келган нарсам ҳам **жоҳиллик асосида шаклланган эътиқод эмасмиди?!**

Қайси одам: «Уларнинг эътиқоди илм асосига қурилган эди!» – деб айта олади?! Ҳолбуки, уларнинг бу эътиқодга жоҳиллик билан ишонгани қабрдаги мурдага сиғиниб, ундан ёрдам сўраганларнинг жоҳиллик асосидаги эътиқодини оқлашга асос бўла олмайди!

Кейин, уларни оқлашни давом эттириб: **«Бироқ, улар тавҳидга ишонган одамлар...»** – деб айтган. Лекин сизга махфий эмаски, бу – ботил бир узрдир! Чунки; **агар уларнинг тавҳидга ишонгани фақатгина тилида бўлса, унда яҳудийлар, насронийлар, мушриклар ва мунофиқлар ҳам худди шундай айтишган!** Агар амалларига қараб ҳукм қилинса, улар мурдаларга нисбатан айнан жоҳилият мушрикларининг ўз бутлари ҳақида эътиқод қилган нарсасини эътиқод қилиб келишган».⁴³⁹

Шунингдек, ҳайронман! Нега бу кишилар бизнинг масаламизга очиқ-ойдин, бевосита ва қатъий далил бўлиб хизмат қилувчи бу матнни эътиборсиз қолдириб, уни шунчаки четга суришди? Кейин эса, унинг тўғри маъносини билиб туриб, эҳтимол қилинган ва бир нечта важҳи бўлган бошқа бир матнга ёпишиб олишди ва айнан шуни Шавконийнинг бу масаладаги асосий сўзи, деб даъво қилишди?!

⁴³⁹ Шавконий, «Рисалату салафия фи ихъи суннати хойрил бария», 8/35. Саккизинчи рисола.

Бундан ташқари, шундай дейилади: Шайх Ибн Боз раҳимаҳуллоҳ Муоз розияллоҳу анҳунинг қилган иши – агар унинг саҳиҳлиги исботланса ҳам – Ислоннинг бошланғич даврида пайдо бўлган бир шубҳа натижасида юзага келган деб ҳисоблаган. У шундай деган: «Муознинг Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам учун сажда қилгани ҳақидаги ривоятнинг саҳиҳлиги мавҳумдир. Агар у саҳиҳ бўлса ҳам, Муоз бу ишни шундай, деб гумон қилган бўлиши мумкин: «Агар мушрикларнинг катта етакчиларига бундай эҳтиромга йўл қўйилган бўлса, унда Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам бундан-да афзал!» Бу эса Ислоннинг илк даврида пайдо бўлган бир шубҳадир. Бироқ, дин қарор топганидан кейингина Муоз ҳам, бошқалар ҳам сажда фақат Аллоҳгагина қилингани ҳақида тўлиқ билимга эга бўлди. Агар Муоз розияллоҳу анҳу буни илк даврларда тушунмаган бўлса ҳам, кейинги даврларда бу нарса ҳеч кимга шак-шубҳа қолдирмайдиган равшан ҳақиқатга айланди».⁴⁴⁰

⁴⁴⁰ «Ақвол шайх Ибн боз фи уъзри бил жahl», 48 с. Қисқа келтирилди.

Олтинчи тадқиқот: Ҳузайфа ибн Ямон розияллоҳу анхунинг ҳадисини таҳлил қилиш

Олтинчи эътироз:

Ҳузайфа ибн Ямон розияллоҳу анхудан ривоят қилинади: «Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай деди: "Ислом ҳудди кийимнинг нақшлари ўнгиб кетганидек аста-секин йўқолади. Ҳаттоки, одамлар на рўзани, на намозни, на ҳажни ва на закотни билмай қолишади. Бир кечада Аллоҳ азза ва жалланинг китоби ер юзидан кўтарилади, шунда ундан бирор оят ҳам қолмайди. Одамлардан ёши-катта чолу кампирлар қолади, улар: «Биз боболаримизни шу калимада топганмиз – «Ла илаҳа иллаллоҳ», биз ҳам шуни айтамыз», дейишади». Шунда Сила розияллоҳу анҳу Ҳузайфага: «Улар намозни, рўзани, ҳажни ва закотни билмас эканлар, «Ла илаҳа иллаллоҳ» уларга қандай фойда беради?» – деди. Ҳузайфа розияллоҳу анҳу ундан юзини ўгирди. Сила бу саволни уч марта такрорлади, Ҳузайфа эса ҳар сафарида юз ўгирди. Учинчи марта Силага қараб: «Эй Сила! Уларни дўзахдан қутқаради!» – деб жавоб берди».⁴⁴¹

Бу ҳадисни айримлар ушбу масалада далил қилиб келтиришган ва шундай дейишган: «Ушбу одамлар «Ла илаҳа иллаллоҳ» калимасини фақат ривоят такрорлаш тарзида айтганлар, улар унинг маъносини билмаганлар. Агар улар унинг маъносини билганларида, уни фарзандларига ҳам тушунтирган ва ўргатган бўлар эдилар. Ҳузайфа эса бу калима уларни дўзахдан қутқаражagini хабар берган. Бу эса умумий қоида асосида шундайдир: ҳеч кимга ҳужжат (далил) қоим бўлмагунча, у азобланмайди. Бу одамларга эса дин ҳақида ҳеч нарса етмаган, чунки диннинг барчаси йўқолган. Шунинг учун улар

⁴⁴¹ Ибн Можа «Сунан»да – «Фитналар китоби» – «Қуръон ва илмнинг йўқолиши» боби, ҳадис рақами, 4049. Ҳоким «Мустадрок»да – «Фитналар ва балолар китоби» – ҳадис рақами, 8636. У бу ҳадисни «Саҳиҳ Муслим»нинг шартига мувофиқ саҳиҳдир деб айтган ва Заҳабий ҳам бу фикрни тасдиқлаган. Албоний бу ҳадисни «Силсила Саҳиҳа»да, 1/127-128, саҳиҳ деб тасдиқлаган.

Ўз динларини билмаганликлари учун узрлидирлар. Улар «фатра аҳли» ҳукмида бўладилар. Ёки улар диннинг баъзи масалаларини билмаганлар ва билмагани учун узрли бўлишади».⁴⁴²

Бу эътирозга жавоб беришдан олдин, аҳли илм томонидан қарор қилинган муҳим бир қондани эслатиш лозим: "Илм олиш имконияти мавжуд бўлган киши билан, унга имконияти бўлмаган киши ўртасида фарқ бор. Шунингдек, илмга эга бўлиш ва бўлмасликнинг чегаралари ҳақида. Уламолар диннинг таъсири йўқолиб, рисолат ва набавий таълимотлар ўчган замонда яшаган кишиларни жаҳолати учун узрли деб билганлар. Чунки улар илм олиш имкониятига эга эмаслар. Лекин илм тарқалган замонда яшаган одамлар бундай узрга лоиқ эмаслар."⁴⁴³

Бу қоидага мувофиқ, ҳадисда зикр қилинган ҳолат айнан шундай ҳолатлар учун айтилган ҳудудларда мос келиши мумкин. Демак, бу ҳадис барча замон ва маконларда жаҳолатга узр борлигини исботлаш учун далил бўла олмайди.

Бу эътирозга бир неча жиҳатдан жавоб бор:

1. **Биринчи жиҳат** – ҳадисда сўз кетган ҳолат фақат охир замонга хос. Унда Қуръон кўтарилиб, одамлар шунчалик жаҳолатга ботганки, намоз, рўза, ҳаж ва садақа ҳақида ҳеч нарса билмай қолган. Бугунги кунда эса Қуръон ҳар куни тиловат қилинади, суннат маълум ва даъватчилар бор, тавҳидга эргашганлар оз бўлса ҳам. Одамлар

⁴⁴² «ал Уъзр бил жаҳл аъқидатус салаф», 75-76 с.

Ушбу ҳадисни баъзилар «амалларни тарк этган одам мўминлигича қолади, ҳатто барча амалларни тарк этиб, барча ҳаромларни қилиб юрса ҳам унинг иймони бекор бўлмайди!» деган фикрга далил қилиб келтиришган. Бироқ, бу одамларнинг баъзиларида муржиъа мазҳабининг шубҳалари пайдо бўлган. Аллоҳдан бизни бу офтадан сақлашини сўраймиз! Бу одамларнинг далиллари ва уларга берилган раддия Ибн Таймийянинг «Шарҳ ҳадис Жибрил» - «Имонул авсот», деб номланган китобида келтирилган. Уни Алий Бахийт Заҳроний таҳқиқ қилган, 165 с. Ибн Жавзий нашри, Даммом – тадқиқот бўлими.

⁴⁴³ Бу қонданинг баёни учун шу китобнинг бешинчи фаслига қаранг.

қилаётган ширкка қарши даъватлари билан курашаётганлар бор. Шунинг учун бу ҳадис бугунги вазиятга далил бўла олмайди.

Шайх Абдулазиз ибн Боз шундай деган: «Ким ислом даъвати ва бошқа даъватларни эшитиб туриб, ҳали ҳам иймон келтирмаса ва ҳақиқатни ўрганишга ҳаракат қилмаса, у исломий даъват унга етган одам ҳукмида бўлиб, куфрда қатъий турган ҳисобланади».⁴⁴⁴

У киши бу сўзларидан сўнг шунга ишора қилиб деди: ҳақ даъватчилари, ҳатто озчилик бўлсалар ҳам, ботил даъватлар кўпчилик бўлган муҳитда мавжуд бўлиши ҳужжатни барпо этиш учун кифоя қилади: «Ким Ислом кенг тарқалган ўлкаларга назар ташласа, у ерда яшовчи одамлар икки гуруҳ таъсири остида эканини кўради: бир гуруҳ турли хил бидъатларга – ширкка ва ундан бошқаларга – даъват қилади, одамларнинг онгини чалғитади, уларга ноҳақ ҳадислар ва ҳайратланарли, ғаройиб ривоятлар воситасида ўз бидъатларини беаб кўрсатади. Бошқа бир гуруҳ эса ҳақиқат ва ҳидоятга даъват қилади, бу даъватига Китоб ва Суннатдан далиллар келтиради, биринчи гуруҳ чақирган нарсанинг ботиллигини ва унинг сохталигини очиб беради. Шунинг учун бу гуруҳнинг ҳақиқатни етказиши ва уни баён қилиши ҳужжатни барпо этиш учун кифоя қилади, ҳатто уларнинг сони кам бўлса ҳам. Чунки асосий мезон – ҳақиқатни далил билан баён қилишдир, кўпчиликнинг сони эмас».⁴⁴⁵

2. Иккинчи жиҳат: Ушбу ҳадисга таяниб далил қилишни заифлаштирадиган омиллардан бири шундаки, охирзамонда яшайдиган бу инсонлар ўзлари билмаган шаръий ҳукмлар борасида масъулиятли ҳисобланмайдилар. Чунки улар яшайдиган даврда Қуръон – ҳақиқатни кўрсатувчи далил – олиб қўйилган бўлади.

Маълумки, агар бир шахс ҳақиқатни излаб, уни топиш учун жидду-жаҳд қилган бўлса, лекин ўз имконияти доирасида уни

⁴⁴⁴ Ибн Бознинг фатвоси ушбу тадқиқотда. Қаранг: Доимий қўмита фатвоси, умумий раҳбарга юборилган.

⁴⁴⁵ Қаранг: Ибн Бознинг ушбу тадқиқотдаги фатвоси матни. Қаранг: Умумий раҳбарга юборилган Доимий қўмита фатвоси.

англашга қодир бўлмагани сабабли унга етиша олмаган бўлса, ундан бу масалада масъулият талаб қилинмайди. Чунки у ҳақиқатни топиш учун етарли далилларга эга бўлмаган. Бундай ҳолда, унинг зиммасидаги дин – унга етиб келган маълумот доирасида бўлади. Агар у ундан ташқаридаги нарсага масъул қилинса, демак, у қодир бўлмаган нарсага мажбурланган бўлар эди. Ҳолбуки, Аллоҳ инсонни фақат унинг қўлидан келадиган нарсага таклиф қилади. Бу инсонлар эса фақат авлоддан-авлодга ўтиб келган «Ла илаҳа иллаллоҳ» калимаси ҳақида билганлар, холос. Агар уларнинг орасида ҳақиқатни излашга бел боғлаган киши бўлса ҳам, у ер юзининг шарқу ғарбида бу калимадан бошқа нарсани тополмайди. Энди, ушбу ҳадисда баён қилинган ҳолат – уларнинг даврида Қуръон кўтарилгани – биз яшаб турган замонга қиёс қилиш қанчалик тўғри бўлади? Ҳолбуки, бугунги кунда ҳақиқатга чақирадиган даъватчилар – кам сонли бўлсалар ҳам – Аллоҳ таолонинг тавҳидига даъват қилишда давом этмоқдалар. Агар бир инсон ҳақиқатни унинг аниқ далиллари асосида изласа, уни осонлик билан топиши мумкин. Ҳатто ширкка ботган инсонлар ҳам ўзларининг амалларига қарши даъват мавжудлигини биладилар. Лекин улар бу даъватнинг ҳақиқатини излаш учун ҳеч бир ҳаракат қилмайдилар, балки унга қарши чиқдилар ва юз ўгирдилар. Энди, ҳақиқатни излаб, унга ета олмаганлар билан, унга юз ўгирганлар тенг бўлиши мумкинми?!

Ҳофиз Ибн Касир Ҳузайфа розияллоҳу анҳудан ривоят қилинган ҳадисни шарҳлар экан, шундай дейди: «Бу ҳадис шуни кўрсатадики, охирзамонда илм одамлар қалбларидан кўтарилади. Ҳатто Қуръон ҳам инсониятдан узулиб, саҳифалардан ўчиб ва қалблардан чиқиб кетади. Натижада одамлар ҳеч қандай илм ва Қуръонсиз қоладилар. Фақат кекса қариялар ва ожиза кампирлар қолиб, ўзларининг олдинги авлодлари «Ла илаҳа иллаллоҳ» деб айтганларини эслайдилар. Шунга кўра, улар ҳам уни такрорлайдилар ва шу билан Аллоҳ таолога яқинлик ҳосил қилишни истайдилар. Гарчи уларда бу калимадан бошқа ҳеч қандай солиҳ амал ёки

фойдали илм қолмаган бўлса ҳам. Ҳадисдаги «бу сўз уларни дўзахдан қутқаради» деган жумлага келсак, бу ерда икки эҳтимол бор. Биринчиси: бу калима уларни дўзахга тушишдан бутунлай сақлаб қолади. Иккинчиси: бу вақтда уларнинг зиммасида фақатгина бу калимани айтиш фарз бўлиб, амал қилишга буюрилмаганлар. Чунки улар шариат ҳукмларини бажаришга буюрилмаган, бу ҳақда уларга хитоб қилинмаган. Ва Аллоҳ таоло яхши билувчидир». ⁴⁴⁶

3. Учинчи жиҳат: Ҳадиснинг матни асли баҳс мавзусидан ташқарида бўлиб, у ширкка аралашиб, тавҳидни бузган одам жаҳолат сабабли кофир деб ҳисобланадими ёки жаҳолат сабабли у кофир деб айтилмайдими? деган саволга тегишли эмас. Ҳадис бундай масала ҳақида умуман гапирмайди. Балки, у фақат қиёмат кунида бу одамларнинг дўзахдан нажот топиши ҳақида сўз юритади. Демак, бу биз муҳокама қилаётган мавзуга мутлақо тааллуқли эмас!

Аммо, «Жаҳолат сабабли узрли бўлиш – салафлар ақидасидир» китобининг муаллифи ва унга ўхшаганлар айтган сўзга келсак: «Ҳадисдаги шахслар «Ла илаҳа иллаллоҳ» сўзининг маъносини билмаганлар» деса, бу фикрни ҳадис матни тасдиқламайди ва унга ҳеч қандай далил келтирмайди.

Шунингдек: «Ла илаҳа иллаллоҳ» калимасини шунчаки тил билан айтиш жаҳаннамдан қутулиш ва жаннатга кириш учун етарли бўлади, унинг маъносини тушуниш, амал қилиш ва уни ботил қилувчи ишлардан четланиш шарт эмас», деган фикр – барча мусулмон уламолари иттифоқига кўра, муржиаларнинг ақидасидир.

Шайхулислом Ибн Таймия мазкур ҳадисдан далил келтириб, илмга эришиш имконияти йўқлигига асосланган муайян манотни баён қилиб шундай дейди: «Кўп одамлар баъзан шундай жой ва замонларда улғаядики, у ерларда нубувват илмларининг кўп қисми йўқолган бўлади. Ҳатто Аллоҳ Ўз Расулини Китоб ва Ҳикмат

⁴⁴⁶ «Ал Бидоя ван Ниҳоя», 19/44. Дору Ҳажр нашри.

билан юборганлигини одамларга етказувчи ҳеч ким қолмайди. Шу боис, Аллоҳ – Расули билан юборган кўп нарсалардан одамлар беҳабар қолади ва уларга бу ҳақида маълумот берувчи ҳам топилмайди. Бундай ҳолатда кофир бўлмайди. Шунинг учун имомлар иттифоқ билан қарор қилганларки, агар кимдир илм ва иймон аҳлидан узоқ саҳронинг бир бурчагида ўсиб-улғайган бўлса ёки у исломни яқиндагина қабул қилган (янги мусулмон) бўлса ва шундай ҳолда, у исломнинг очиқ-ошкора ва мутавотир ҳукмларидан бирортасини инкор қилса, унинг ҳукмини дарҳол куфрга чиқариб бўлмайди. Балки, у Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам келтирган нарсаларни билиб олиши лозим бўлади. Бу айнан мазкур ҳадисда баён қилинган ҳолатдир, деб биз келтирган ҳадисни келтиради».⁴⁴⁷

Демак, ҳадис матнида улар ширкка тушиб, жаҳолат сабабли узрли бўлганлари ҳақида ҳеч қандай далил йўқ. Балки, унда уларга етмаган шариат ҳукмларини тарк этганлари зикр қилинган. Бу эса уларда илмни ўрганиш имконияти бўлмаганидан, чунки Қуръон кўтарилиб, илм йўқолиб кетгани сабабли шу ҳолат рўй берган.

⁴⁴⁷ «Мажмуъул Фатаво», 11/407-408.

Еттинчи тадқиқот: Қавод – қасос воқеаси.

Еттинчи эътироз

Ойша розияллоҳу анҳодан ривоят қилинади: Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Абу Жаҳм ибн Ҳузайфани закот йиғиш учун юбордилар. Бир киши унинг закот йиғиши борасида у билан тортишди, шунда Абу Жаҳм уни урди ва бошининг ярмини жароҳатлади. Кейин улар Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳузурига келиб: Ё Расулуллоҳ, бизга қисос (қасос) беринг! — деб айтдилар.

Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам: Сизлар учун фалон ва фалон (хун) бор, — деди, лекин улар рози бўлмадилар.

Шунда Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам яна таклиф қилди: Сизларга фалон ва фалон (хун) берилади, — лекин улар бунга ҳам рози бўлмадилар.

Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтди: Сизлар учун фалон ва фалон (хун) бор, — шунда улар рози бўлдилар.

Шундан сўнг Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам: Мен одамлар олдида хутба қилиб, уларни сизларнинг розилигингиздан хабардор қиламан, — дедилар.

Улар: Ҳа, деб жавоб бердилар.

Шунда Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам хутба қилди ва: Бу одамлар менга келиб, қисос талаб қилдилар. Мен уларга фалон ва фалон (хун) таклиф қилдим ва улар рози бўлдилар. Сизлар рози бўлдингизми? — деб сўради.

Лекин улар: Йўқ! - дедилар.

Шунда муҳожирлар уларга қарши чиқишни хоҳладилар, лекин Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам уларни тўхтатишни буюрди, шунда улар тўхтадилар. Кейин Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва

саллам (таклифни қабул қилмаганлар)ни чақириб, уларга яна ҳам кўпроқ (хун) бердилар ва: Энди рози бўлдингизми? — деб сўради.

Улар: Ҳа, деб жавоб бердилар».⁴⁴⁸

Буни далил қилиб келтирувчи **шахс**: «Бу сахро арабларининг қилган иши Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламни ёлғончига чиқариш саналади, лекин Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам уларга жаҳолат сабабли узр берди».

Бу эътирозга жавоб қуйдагича

Ушбу эътирозга жавоб беришдан олдин, олдинроқ баён қилинган муҳим бир қоидани яна бир бор таъкидлаб ўтиш зарур: Ислом уламолари жавобгарликдан билимсизлик сабабли озод қилиниши «узр билан қутулиш» масаласини муҳокама қилар эканлар, икки ҳолатни бу қоиданинг умумий доирасидан мустасно қилганлар:

1. Исломни яқинда қабул қилган киши «حديثُ العهدِ بالإسلام», яъни исломга янги кирган ва ҳали исломий таълимотлар билан етарлича танишмаган шахс.

2. Илм ва диндан узоқда қолган одам, яъни чўлда ва одамлардан узоқ жойларда ўсган киши «مَنْ نَشَأَ بِبَادِيَةٍ بَعِيدَةٍ», унга диний билимлар етказилмаган.

Бу истиснолар уламолар томонидан маълум ва машҳур қоида сифатида тасдиқланган.⁴⁴⁹

⁴⁴⁸ Абдурраззоқ ўзининг «ал-Мусаннаф»да - Ақллар китоби – Султон томонидан қисос олиш боби, ҳадис рақами 18032. Абу Довуд «Сунан»да - Диётлар китоби – Амирнинг қўлида хатолик билан жароҳат олиш боби, ҳадис рақами 4534. Насоий «Сунан»да - Қасома китоби - ҳадис рақами 4778. Ибн Можа «Сунан»да - Диётлар китоби – Жароҳат етказган шахс қасос орқали тоvon тўлаши боби, ҳадис рақами 2638.

⁴⁴⁹ Бу масала бешинчи фаслда: «Таълим олиш имконияти» номли фаслда батафсил баён қилинган.

Бу ҳолат шунга далолат қиладики, юқорида зикр этилган икки тоифадан бошқа шахслар катта ширк ёки куфрга мубтало бўлсалар, улар жаҳолат билан узрли ҳисобланмайди. Бу ҳукм уламоларнинг «Фақатгина Исломга яқинда кирган ёки илмдан узоқ саҳрода ўсган шахслар бундан мустасно» деган сўзларидан олинган бўлиб, бу қоида уламолар ўртасида иттифоқ билан қабул қилинган.

Агар шу қоида муқаррар бўлса, демак, ушбу ҳадисда ҳеч қандай муаммо йўқ. Чунки ушбу воқеа жаҳолатда қолган саҳро араблари (ал-лайсийн) томонидан содир этилган бўлиб, улар Исломга яқинда кирган эдилар. Исломга яқинда кирган шахс эса уламолар иттифоқига кўра мустасно қилинади. Бу жавобни янада мустаҳкамлайдиган нарсa – Ибн Ҳажар Ҳайтабийнинг айнан шу воқеага ишора қилиб: «Улар Исломга яқинда киргани сабабли узрли ҳисобланади» деган сўзларидир.

Ибн Ҳажар Ҳайтабий, Набий алайҳиссаломни ёлғончига чиқариш [дин ёки дунёвий масалада бўлсин] куфр эканини баён қилгандан сўнг шундай дейди: «Бу қоида саҳродаги арабларининг айрим хатоларига зид келмайди. Чунки улар Исломга яқинда кирганлари сабабли узрли ҳисобланади».⁴⁵⁰

Баҳоуддин Мақдисий шундай дейди: «Кимки Исломнинг бирон бир рукнини инкор қилса ёки барча уламолар ҳаромлигини иттифоқ билан тасдиқлаган бирон нарсани ҳалол деб билса, у ҳолда Аллоҳ ва Унинг Расулини ёлғончига чиқарган бўлади. Чунки бу масалаларнинг далиллари Қуръон ва суннатда очиқ-ойдин баён қилинган, шу боис улар мусулмонлардан махфий қолмайди ва фақатгина Аллоҳ ва Унинг Расулини ёлғончига чиқарган киши бундай нарсаларни инкор қилади». «Масала: Лекин, агар у фарз ва ҳаром қилинган нарсалар унга номаълум бўлган кишилардан бўлса, у ҳолда унга тушунтирилади. Агар у қабул қилмаса, кофир бўлади. Бундай билмасликка сабаб, у исломга яқинда кирган ёки мусулмонлардан

⁴⁵⁰ Ибн Ҳажар Ҳайтабий, «ал Иълаам би қоватиъ ал Ислам», 23 с. Дору Шўъоб нашри.

узоқ юртларда ўсган бўлиши мумкин. Бундай одамга тушунтирилади, агар у тавба қилса – қабул қилинади, акс ҳолда у қатл этилади. Аммо мусулмонлар орасида ўсиб-улғайган ва исломни қабул қилган киши бўлса, у кофир ҳисобланади ва ундан тавба қилиш талаб қилинади. Агар у тавба қилса – қабул қилинади, акс ҳолда у қатл қилинади. Чунки бу масалаларнинг тасдиғи Қуръон ва суннатда очиқ-ойдин келган, шу боис уларга риоя қилмаган шахс Аллоҳ ва Унинг Расулини ёлғончига чиқарган ҳисобланади ва биз айтганимиздек, ислом рукнларини инкор қилган билан бир хил ҳукмда бўлади».⁴⁵¹

Бу ерда айтилишича, Лайсий қабиласига мансуб бўлган бу одамлар сахро араблари бўлиб, улар исломга яқинда кирганлар. Буни Ибн Ҳажар Ҳайтабий ҳам таъкидлаган. Шунинг учун, ушбу ҳодисадан умумий равишда «жоҳиллик учун узр бор» деган ҳукмни чиқариш тўғри эмас. Балки бу ҳолат муайян бир қайдланган шарт билан боғлиқ: яъни исломга яқинда кирган одамлар ҳақида гап кетмоқда.

Бу эътирозга яна бир жавоб

Ҳадисда Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам уларни жоҳилликлари учун узрли деб топганлари ёки узрли деб топмаганлари ҳақида аниқ сўз йўқ. Балки бу унинг одатий ҳикматли муомалалари ва жоҳилларга нисбатан юксак ҳалимлик билан муомала қилишлари эди. Чунки у киши соллаллоҳу алайҳи ва саллам ғаниматлар тақсимооти борасида эътирозга дуч келганлар ва баъзи жоҳиллар томонидан кўп бора озорланганлар.

Ибн Ҳазмнинг бу воқеага жавоби: Ибн Ҳазм раҳимаҳуллоҳ «Ал-Муҳалла» китобида бу воқеага ишора қилиб, лайсийлар (яъни, Лайс қабиласидаги кишилари) жоҳил аъробийлардан бўлгани учун

⁴⁵¹ «Ал Уъдда шарҳул Уъмда», 2/316. Маккаи Мукаррамада Дору Ҳиро нашри.

узрли ҳисобланганини баён қилади. У бундай дейди: «Бу хабарда жоҳил одам узрли эканига далил бор. Чунки у жоҳил одам шундай ишни қилган бўлса-да, бу иш билган одам учун далил қоим бўлганидан сўнг уни кофир қилади. Лайсийлар, Набий соллаллоҳу алайҳи ва салламни ёлғончига чиқардилар. Ҳолбуки, Пайғамбарни ёлғончи деб билиш – ихтилофсиз кофирликдир. Лекин улар жоҳилликлари ва аъробийликлари сабабли билмаслик узри билан узрли ҳисобланиб, кофир деб ҳукм қилинмадилар».⁴⁵²

Бунинг муҳим жиҳати – Ибн Ҳазмнинг: «Бижаҳлиҳим ва аъробийятиҳим узиру бил-жаҳли фалам якфуру» (жоҳилликлари ва аъробийликлари сабабли жоҳиллик узри билан узрли ҳисобландилар ва кофир бўлмадилар) деган сўзидир.

⁴⁵² «ал Муҳалла», 10/410-411.

Саккизинчи тадқиқот: Ижмоъ даъвосини таҳлил қилиш

Саккизинчи эътироз: Жоҳиллик узри ва унинг барча масалаларда умумийлиги ҳақида ижмоъ даъвоси

Ушбу масала юзасидан айрим муаллифлар жоҳилнинг ҳам ақийда масалаларида, ҳам фикҳий масалаларда узрли бўлиши ҳақида ижмоъ мавжудлигини, бу ҳолат илм замонида ҳам, илм йўқолган даврда ҳам, Ислом юртида ҳам, ундан ташқарида ҳам амал қиладиган қоида эканини даъво қилдилар.

Шу муносабат билан улар Имом Ибн Ҳазмнинг қуйидаги сўзларини келтирадилар: «Бу зарурий далил бўлиб, у ҳақида ҳеч қандай ихтилоф йўқ. Уммат тўлиқ иттифоқ қилган – унда ҳеч қандай ихтилоф мавжуд эмас. Яъни, кимки Қуръондан бир оятни қасддан ўзгартирса, ва у унинг мусхафларда бундан бошқача эканини билса, ёки бир сўзни қасддан туширса ёхуд унга қасддан бир сўз қўшса, у ҳолда у, бутун умматнинг ижмоъсига кўра, кофир бўлади.

Шунингдек, инсон тиловатда хатога йўл қўйиши, бир сўзни қўшиши ёки бошқасини тушириб ўқиши, сўзларни жоҳиллик билан ўзгартириши ва буни тўғри деб ҳисоблаб, ҳақиқат унга ойдинлашгунига қадар уни ҳимоя қилиши мумкин. Лекин бу ҳолатда у уммат ичида ҳеч ким томонидан на кофир, на фосиқ ва на гуноҳкор деб ҳисобланмайди.

Агар у Қуръон мусхафларини кўрганидан сўнг ёки ҳукми қабул қилинган ровийлар томонидан унинг хатоси баён қилинганидан сўнг ўз хатосида давом этса, у ҳолда у, умматнинг иттифоқига кўра, шубҳасиз кофир бўлади. Бу ҳукм бутун дин ишларида ҳам шундай амал қилади...».⁴⁵³

⁴⁵³ «ал Уъзр бил жаҳл ақийдатус салаф», 84 с.

Бу даъвога жавоб:

Бундай ижмоъ иддаоси қабул қилинмайди ёхуд уни барча масалаларда ва барча ҳолатларда жоҳиллик узрининг умумийлигини исботлаш учун далил сифатида кўрсатиш мумкин эмас. Бунга бир неча ишлар сабаб бўлади:

Биринчи: Нуфузли уламолардан бўлганлар, бунинг аксини айтган, очиқ-ойдин масалаларда жоҳиллик узри йўқлигига ижмоъ борлигини нақл қилганлар. Масалан, моликий мазҳабининг ўз давридаги йирик имоми – Имом Қарофий, шунингдек, шайх Абу Бутин Наждий бунини таъкидлаганлар. Шунингдек, «Ал Манар» асарининг муаллифи шайх Рашид Ризо ҳам уламоларнинг бу борада иттифоқига ишора қилган.

Қуйида зоҳирий масалаларда жоҳилга узр йўқлигини баён қилган ушбу уламоларнинг ижмоъ ҳақидаги очиқ сўзлари келтирилади:

Имом Қарофий моликий - жоҳилликнинг таъсири ва у қандай ҳолатларда узр бўлиши ёки бўлмаслиги ҳақида гапирар экан, шундай дейди: «Шу сабабдан, Аллоҳ таоло уни (жоҳилни) диннинг асосий масалаларида жаҳолатини узр, деб қабул қилмади. Бу ҳақда ижмоъ бор».⁴⁵⁴

Имом Абу Бутин Наждий ҳанбалий шундай дейди: «Ҳар бир мазҳаб олимлари саноқсиз кўп сўзлар, амаллар ва эътиқодлар ҳақида шундай ҳукм чиқарганларки, уларни содир этган шахс кофир бўлади. Улар бунини фақат муъонидга (қасддан инкор этувчига) чекламадилар. Демак, кимки кофирликни таъвил қилгани, ижтиҳодда хато қилгани, тақлид қилгани ёки жоҳиллиги сабабли узрли деб даъво қилса – у китоб, суннат ва ижмоъга қарши чиққан бўлади».⁴⁵⁵

⁴⁵⁴ "Шарҳу танқиҳил Фусул", 439 с.

⁴⁵⁵ "Ал Интисор", 46 с.

Шайх Муҳаммад Рашид Ризо эса шундай деган: «Уммат олимлари иттифоқ қилганларки, диннинг қатъий масалаларида, ижмоъ қилинган ва диндан зарурат сабабли маълум бўлган масалаларда жоҳиллик узр ҳисобланмайди. Масалан, тавҳид, қайта тирилиш, ислом арконлари, зино ва арақнинг ҳаромлиги шулар жумласидандир. Бу масалаларни ўрганиш имконияти бўлган ҳолда ўрганмаган шахс узрли эмас. Лекин бунга қодир бўлмаганлар – масалан, янги мусулмон бўлганлар ёки тоғ чўққисида яшаб, ўрганиш имконияти топилмаганлар – улар узрли ҳисобланади».⁴⁵⁶

Шунингдек, Имом Абу Бутин мусулмонлар ижмоъсини нақл қилиб шундай дейди: «У киши раҳимахуллоҳ ўзининг кўплаб китобларида ширкнинг турли кўринишларини содир этган киши кофир бўлишини қатъий тасдиқлаган. Шунингдек, бу масалада мусулмонларнинг ижмоъсини нақл қилган. У киши жоҳилларни ҳам, бошқаларни ҳам бу ҳукмдан мустасно қилмаган». Сўнгра Аллоҳнинг қуйидаги сўзларини далил қилиб келтиради: «Аниқки, Аллоҳ Ўзига ширк келтирилишини кечирмас».⁴⁵⁷ Масиҳ алайҳиссалом тилида шундай дейилган: «Ким Аллоҳга ширк келтирса, албатта, Аллоҳ унга жаннатни ҳаром қилган ва унинг жойи дўзахдир».⁴⁵⁸ Кимки ушбу ваъидни фақат муъонид (қасддан инкор этувчи) билан хос, деб билса ва жоҳил, таъвил қилган, кўр-кўрона тақлид қилган шахсларни ундан мустасно қилса – у Аллоҳ ва Унинг Расулига қарши чиқиб, мўминларнинг йўлидан четга чиққан бўлади. Фақиҳлар муртад ҳақидаги бобни мушрик бўлган шахсдан бошлайдилар ва буни фақат муъонидга чеклаб қўймадилар».⁴⁵⁹

Иккинчи: Уламолар жоҳиллик сабаб узр бериш ҳақида гапирганларида, очиқ-ойдин масалаларда узр йўқлиги – бунга шоз ёндошганларни ҳисобга олмаганда ҳамма аҳли илмларнинг фикри

⁴⁵⁶ "Ҳошияту Расаил Наҳдия", 4/517.

⁴⁵⁷ Нисо сураси: 48 оят.

⁴⁵⁸ Моид сураси: 72 оят.

⁴⁵⁹ «Ал-Дуруус Сания», 10/400 с. ва ундан кейинги бетлар. «Ал-Интисор» рисоласи, 46 с. Дору Тоййиба нашри.

эканини ёки мазҳаблардаги машҳур фикридир, деб таъкидлаганлар, ёки энг тўғри қараш, ёки баъзиларни ҳисобга олмаганда барча олимларнинг фикри, дейишган.

Бу таърифлар шуни англатадики, очиқ-ойдин масалаларда жоҳиллик узри йўқлиги – энг тўғри ва рожиҳ қарашдир. Агар ҳақиқатан ҳам бундай ижмоъ бор бўлганида, илм аҳлининг аксарияти ва машҳур фақиҳлар бу ижмоъга қарши бўлиб беҳабар қолган бўлармиди? Бу қандай қилиб ижмоъ бўлиши мумкин, агар улуғ имомлар ва кўпчилик уламолар унга муҳолиф бўлган бўлсалар?!⁴⁶⁰ Қандай қилиб ижмоъ вужудга келиши мумкин, агар унга ҳар бир мазҳабнинг улуғ имомлари ва аллома уламолари ҳар бир асрда муҳолиф бўлган бўлсалар?! Қандай қилиб ижмоъ бўлсинки, олимлардан кўпчилиги муҳолиф бўлиб турсалар?!

Хўш, бу даъвонинг муҳолифлари ушбу эътироз ва далилларни рад этиб, бу иддао қилинган ижмоъни тўғри ва асосли қилиб қўя оладиларми?!

Учинчи: Жоҳил одамларга узр бериш ҳақидаги бу ижмоъни шариатнинг барча усул ва фаръий ишларида ва бошқа масалаларига ҳам ўтади, деган муҳолифнинг иддаосига келсак; бунга олимларнинг ўзлари фаръий масалаларда жоҳилга узр беришда ихтилоф қилганлари сабабли рад беради. Моликий мазҳабдаги олимлар билмасдан қилинса ҳам узр бермасликни рожиҳ кўришган, бошқалар фаръий масалаларда билмасликни узрли кўрган. Гарчи бу борада суянилган фикр фаръий масалаларда билмаган кишига узр берилсада, албатта, маълум бўлмаган ва махфий бўлган масалаларда. Шу ҳолатда, қандай қилиб бу ижмоъ бутун шариатга умумий равишда қоида сифатида ўтади, деб айтилиши мумкин, ихтилоф эса фаръий масалаларда очиқчасига турибди?!

⁴⁶⁰ Ушбу тадқиқотнинг еттинчи фаслида уламоларнинг очиқ-ойдин зоҳирий-масалаларда жоҳилликни узр деб қабул қилмаслик ҳақидаги баёотлари батафсил келтирилган.

Бу борада имом Муҳаммад ибн Хусайн Моликийнинг «ал Қавоъидус Сания фил асрорил фикҳия», 2/163-165, китобидаги маълумотларга мурожаат қилиш мумкин, у ерда моликий уламоларининг бу борадаги фикрлари аниқ баён қилинган.⁴⁶¹

Тўртинчи: Муҳолиф тарафнинг «Жоҳилларга узр бериш бутун шариат – унинг асослари ва тафсилотлари – доирасида умумийдир», деган иддаосининг заифга чиқарувчи ва уни рад этадиган далиллардан бири – уламоларнинг ўзаро «сифатни билмаган шахсни кофир деб ҳисоблаш» борасида ихтилофга борганликларидир. Ибн Жарир Табарий сифатни билмаган кишини кофир деб ҳисоблашни танлаган. Буни у кишидан қозий Иёз Моликий нақл қилган ва шунингдек, бу фикрни бир гуруҳ уламоларга нисбат берган. Имом Нававий ҳам «Шарҳ Муслим»да буни Имом Табарий ва бир гуруҳ уламолардан нақл қилган».⁴⁶²

Бешинчи: Уламолар жоҳиллик сабабли узр бериш масаласида «махфий ва ошкора масалалар ўртасида фарқ ажратганлар». Шундай

⁴⁶¹ Ҳанафийларнинг жоҳилга фаръий масалаларда узр берилмаслиги борасида бошқа уламоларга муҳолифлиги ҳақида қўшимча маълумот учун имом Кашмирийнинг «Файзул Борий шарҳи Саҳиҳул Бухорий», 1/180 китобига мурожаат қилинг. Шунингдек, моликий мазҳабида жоҳил кўпгина фаръий масалаларда узрли ҳисобланмаслиги ҳақида маълумот учун «Имоми Молик мазҳабида жоҳиллик узр бўлмайдиган масалалар», китобига мурожаат қилинг. Дорул Ғарб Исломиёи нашри.

⁴⁶² Имом Табарийдан бу фикрни нақл қилганлардан бири – имом Нававий «Шарҳ Муслим», 17/71 китобида шундай дейди: «Бу одам Аллоҳ таолонинг сифатларидан бирини билмаган. Олимлар жоҳиллик сабабли сифатни билмаган кишини кофир, деб ҳисоблаш ёки ҳисобламаслик масаласида ихтилоф қилишган. Қози шундай дейди: бу борада уни кофир деб топганлардан бири – Ибн Жарир Табарийдир. Буни аввал Абул Ҳасан Ашъарий ҳам айтган. Бошқалар эса сифатни билмаслик кофирликка олиб келмайди, у билан инсон иймон доирасидан чиқиб кетмайди, балки фақатгина уни инкор этиш кофирликка сабаб бўлади, деганлар. Шу фикрга кейинчалик Абул Ҳасан Ашъарий қайтган ва шунга ихтиёр қилинган...».

Бу ихтилофни ҳадисшунос олимлардан Қози Иёз Моликий ҳам «Шифо фи таъриф ҳуқуқил Мустафо» китобида зикр қилган, 2/278. Шунингдек, моликий уламоларидан имом Қарофий ва Ибн Шот ҳам сифатни билмаслик ҳақида шундай дейишган: «Агар у сифатни билмаган бўлса, аммо уни инкор этмаган бўлса, Табарий ва бошқалар уни кофир деб топган. Бошқалар эса кофир демаган, ва бу фикрга кейинчалик Абул Ҳасан Ашъарий қайтган».

Бу ихтилофни имом Абу Бутийн Наждий Ҳанбалий ҳам «ал Интисор» китобида зикр қилган. У бу масалада Шайхулислом Ибн Таймиянинг жоҳил кишини сифатни билмаслиги сабабли кофир деб ҳисобламаслик ҳақидаги фикрини рожих деб топган. Чунки бу турдаги масалалар махфий (нозик) масалалар тоифасига киради. Ушбу ихтилоф жоҳилга умумий узр борлиги ҳақидаги иддаони бекор қилади, яъни шариатнинг барча масалаларида – ҳам усулда, ҳам фуруъда – жоҳилга доимо узр бор, деган фикрни рад этади.

экан, барча масалаларда умумий узр борлиги ҳақидаги ижмоъ даъвоси қандай қилиб тўғри бўлиши мумкин?

Олтинчи: «Яқинда исломни қабул қилганлар ва узоқ саҳроларда вояга етганлар» зоҳирӣ-ошкора масалаларда жоҳиллик узри умумий равишда рад этилиши қоидасидан мустасно қилинган.

Муаллифнинг Ибн Ҳазм сўзлари билан ҳужжат қилишига раддия:

Муаллиф китобида Ибн Ҳазмдан нақл қилиб келтирган сўзлари далил сифатида ишлатилиши мумкин эмас. Бунинг бир нечта сабаблари бор:

1. Ушбу сўзларда муаллиф даъво қилаётганидек, жоҳилга усул ва фуруъ масалаларида ҳам, илм бор даврда ҳам, илм йўқ даврда ҳам, ислом диёрида ҳам, ислом диёридан ташқарида ҳам узр борлиги ҳақида ижмоъга ишора қилинмаган. Бу муаллифнинг ёлғон далилидир, чунки у Ибн Ҳазмнинг сўзларидан ҳужжат келтирган, аммо бу сўзларда унинг даъвосини тасдиқловчи маъно йўқ.

2. Ибн Ҳазм раҳимаҳуллоҳ келтирган: **«уммат ижмоъ қилган...»** деган сўзи бошқа бир масала бўлиб – **хатолик юз берганда инсон узрли бўлиши** масаласига киради.⁴⁶³ Бу эса уламолар томонидан эътиборга олинган ҳолатлардан биридир ва унинг бир нечта эътиборли суратлари бор. Ибн Ҳазм ўз сўзларида шулардан бирини зикр қилган, холос.

3. Муаллиф Ибн Ҳазмдан келтирган сўзлар бизнинг баҳс юритаётган масаламизга тегишли эмас. Чунки бу сўзларда ширкка йўлиққан одам жоҳиллик сабабли узрли бўладими ёки йўқми, деган баҳсли масала тилга олинмаган. Биз баҳс қилаётган масала шундан иборат: Жоҳиллик сабабли ширкка йўлиққан одам узрли

⁴⁶³ Қаранг: Жабурий, «Аворизул аҳлия» китобидаги «Хатолик ҳолатлари» мавзуси.

ҳисобланадими ёки йўқ? Муаллиф Ибн Ҳазм сўзларидан ижмоъ
борлигини қандай қилиб хулоса қилмоқда?!

Хотима: Улуғ уламоларнинг жоҳиллик узри ва шахсни такфир қилиш ҳукми борасидаги фатволари

Ушбу рисолани, ақида масалаларида жоҳилликнинг таъсири ҳақида улуғ уламолар томонидан берилган фатволарни келтириш билан якунлаш фойдали бўлади. Бу фатволарнинг катта қисми ушбу тадқиқотда алоҳида бобда баён қилинган бўлиб, бу ерда айримларини қисқача келтирамиз.

1 - Шайх Ҳусайн ва шайх Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг фатвоси:

Савол: Ушбу даъват етмаган ҳолда вафот этган, исломни танимаган ва бугунги одамлар амал қилаётган ишларга ўхшаш амалларни қилган кишининг ҳукми нима? У ҳақорат қилиниши ёки лаънатланиши мумкинми? Унинг фарзанди у учун дуо қилиши мумкинми? Ушбу даъват етмаган киши билан даъват етган, лекин ислом ва унинг аҳлига душман бўлиб ўтган киши ўртасидаги фарқ нимада?

Жавоб: «Агар бирор киши бу даъват унга етмасидан олдин ширк аҳлидан бўлиб вафот этган бўлса, унинг зоҳирий ҳукми шундай: Агар у ширк амалларини бажаргани билан танилган бўлса ва уларга иймон келтирган ҳолда вафот этган бўлса, демак, зоҳирий ҳолатига кўра у куфр ҳолатида вафот этган. Шунинг учун у киши учун дуо қилинмайди, унинг номидан қурбонлик сўйилмайди ва садақа берилмайди. Бироқ, унинг асл-ҳақиқий ҳоли Аллоҳнинг ҳукмига боғлиқ. Агар унга ҳаётида ҳужжат етказилган бўлса ва у бўйсунмасдан, ҳақиқатни инкор қилиб яшаган бўлса, у ҳолда у – **ҳам**

зоҳирӣ, ҳам ботинӣ маънода кофир ҳисобланади. Лекин агар унга ҳужжат етмаган бўлса, унинг иши Аллоҳга ҳавола қилинади. Шунингдек, бундай кишини ҳақорат қилиш ёки лаънатлаш мумкин эмас. Аслида, умуман олиб қараганда, ўлган кишиларни ҳақорат қилиш шариатда ман этилган. Имом Бухорийнинг «Саҳиҳ» асарида Оиша розияллоҳу анҳодан ривоят қилинишича, Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай деганлар: «Ўлганларни ҳақорат қилманглар, чунки улар ўз қилган амаллари билан етишдилар». ⁴⁶⁴ Фақат куфр етакларидан бўлган, одамлар унинг йўлига эргашиб, алданган шахслар ҳақида сўз кетганда, уларни зикр қилиш ва танқид қилиш мумкин, агар бу диний манфаат учун бўлса, албатта. Ва Аллоҳ яхшироқ билади». ⁴⁶⁵

2 - Шайх Ҳамад ибн Носир ибн Муъаммар (Нажд даъвати уламоларидан) берган фатво:

Фақиҳлар: «Муртад (диндан қайтган) киши на мерос олади ва на унга мерос қолади», – дейишади. Шундай экан, бизнинг замонамиздаги кофирлар муртадларми ёки бутпарастлар каби мушрикларми?

Шайх жавоб бериб деди: «Агар бирор киши ислом динига кириб, сўнгра ундан қайтган бўлса, улар муртад ҳисобланади. Улар ҳақидаги ҳукм сизга маълум.

Агар бирор киши ислом динига умуман кирмаган бўлса, балки у ўз куфрида туриб, ислом даъвати унга етиб келган бўлса – масалан, бутпарастлар каби – бу ҳолда унинг ҳукми асл кофир билан бир хилдир. Чунки биз: «Улар аслида мусулмон эдилар-у, уларда куфр кейин пайдо бўлди», демаймиз. Аксинча: «Кимки кофирлар орасида

⁴⁶⁴ Иқтибосдаги бундай тафсилот Бухорийнинг «Жаноиз китоби», «Маййитларни сўқиш ман этилиши» боби, 2/104, 1393-рақамли ҳадис.

⁴⁶⁵ «Ад Дуруус Сания», 10/142 с. «Муртад ҳақидаги ҳукм» китоби.

туғилиб, ота-бобосини Аллоҳга шерик келтираётган ҳолда топса, улар каби кофирдир», деймиз. Буни Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам айтган саҳиҳ ҳадис ҳам кўрсатади: «Ота-онаси уни яҳудий қилади ёки насроний қилади ёки мажусий қилади». Демак, агар унинг ота-бобоси Аллоҳга шерик келтириб, ширкда ўтган бўлса, у ҳам шу йўлда ўсиб-улғайиб, унда қолган бўлса, биз «У аслида мусулмон эди-ю, куфр кейин пайдо бўлди», демаймиз, балки «У аслий кофирдир», деймиз.

Шу билан бирга, биз жоҳилият даврида, ислом пайдо бўлишидан олдин вафот этганларни умумий тарзда кофир деб аташдан ўзимизни тиямиз. Худди бугунги кунда ҳам барчани умумий кофир демаганимиз каби. Биз фақат: «Жоҳилият даврида ким ислом таълимотларига амал қилган, ширкни тарк этган бўлса, у мусулмон эди; кимки бутларга сиғинган ҳолда ўлган бўлса, ислом пайдо бўлишидан олдин бўлсин ё кейин бўлсин, у зоҳирида кофирдир», деймиз. Чунки эҳтимол, у киши рисолат далиллари унга етиб келмагани боис, билмасдан ширкда қолган бўлиши мумкин. Биз эса ташқи зоҳирига кўра ҳукм қиламиз. Ички аҳволга (қалбига) ҳукм қилиш эса Аллоҳ таолога тегишли. Аллоҳ таоло ҳеч бир кишини унга расул юбориб, далил етказгунча азобламайди. Буни Қуръондаги: **«То бирон пайғамбар юборгунимизча азоблагувчилар бўлмадик»**.⁴⁶⁶ ояти тасдиқлайди.

Жоҳилият аҳлидан кимдир бизга номаълум ҳолда ўлган бўлса, биз унинг ҳолини аниқламаймиз, унга «кофир» ё «мусулмон» деб ҳукм чиқармаймиз. Бу бизнинг вазифамиз эмас. Қуръони Каримда шундай дейилади: **«Бу уммат, ўтиб кетди, унинг ўзлаштиргани ўзи учун ва сизларга ўзиларингиз ўзлаштирган нарса бор. Сизлар улар қилган амаллардан сўралмайсизлар»**.⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ Исро сураси: 15 оят.

⁴⁶⁷ Бақара сураси: 134 оят.

Демак, ўша жоҳилият аҳлидан ким мусулмон бўлган бўлса, Аллоҳ уни жаннатга киритади, ким кофир бўлган бўлса, уни жаҳаннамга киритади. Кимга ислом даъвати етмаган бўлса, унинг иши Аллоҳга ҳавола. Сиз, шунингдек, фатра аҳли (даъват етмаган даврда яшаганлар) ёки рисолат далиллари етмаган кишилар ҳақида уламолар орасида ихтилоф борлигини ҳам биласиз».⁴⁶⁸

3 - Нажд диёрининг муфтийси Шайх Абу Бутин фатвоси

Шайхдан шундай савол сўралди: «Кимдир куфрга олиб борувчи амални қилса, уни шахсан кофир деб аташ мумкинми?»

Шайх шундай жавоб берди: «Сиз сўраган масала – бир шахс аниқ бир куфрни содир этганида, уни шахсан кофир деб айтиш мумкинми ёки йўқми? Бу ҳақда китоб, суннат ва уламолар ижмоъси шуни кўрсатадики, агар бир амалнинг куфр эканлиги далиллар билан собит бўлган бўлса, масалан, Аллоҳдан бошқасига ибодат қилиб ширк келтирса, бу амални қилган шахс шубҳасиз кофир бўлади.

Агар бирор киши шундай амални қилгани аниқ бўлса, у ҳақида: «Фалончи бу амали билан кофир бўлди», – дейиш мумкин.

Буни тушуниш учун уламолар фикҳ китобларида муртаднинг ҳукми ҳақида гапирар экан, кўплаб амалларни санаб ўтадилар ва улар ичида мусулмонни кофирга айлантирадиган ҳолатлар бор. Улар бу бобни қуйидаги сўзлар билан бошлайдилар: «Ким Аллоҳга ширк келтирса, кофир бўлади ва уни тавбага чақириш лозим. Агар тавба қилмаса, ўлдирилади». Бу эса муайян такфир ҳақидаги ҳукмдир.

⁴⁶⁸ «ад Дурурус Сания», 10/335–336. У кишининг: «Биз эса ташқи зоҳирига кўра ҳукм қиламиз. Ички аҳволга (қалбига) ҳукм қилиш эса Аллоҳ таолога тегишли», сўзига келсак: Куфр масалаларида зоҳири ва ботинига қараб ҳукм қилиниди, бунга қарши раддия муқаддимада батафсил айтилган: қасдни шарт қилиш бўлимида.

Имом Шофеъийнинг ҳузирида айрим бидъатчилар «Қуръон махлуқдир» деганларида, Имом Шофеъий уларга: «Сен Аллоҳга куфр келтирдинг!» – деб жавоб берган.

Уламоларнинг муайян такфир ҳақида айтган сўzlари жуда кўп.

Энг оғир куфр тури – Аллоҳдан бошқасига ибодат қилиб ширк келтиришдир. Бу бутун мусулмонлар ижмоъси билан куфрдир. Ким шундай амални қилса, бу сифатдаги шахсни такфир қилишга ҳеч қандай тўсиқ йўқ.

Демак, кимдир зино қилса, у ҳақида: «Фалончи зинокор», кимдир рибо билан шуғулланса, «Фалончи судхўр» дейилгани каби, ширк келтирган одам ҳақида ҳам шундай дейилади».⁴⁶⁹

4 – Саудия Арабистонидаги Доимий Илимий Тадқиқот ва Фатво Қўмитасининг - 11043 рақамли фатвоси

Қўмитага шундай савол берилди: «Бизда қабрларга ибодат қилиш авж олган. Шу билан бирга, бу ишни қилаётганларни ҳимоя қиладиганлар ҳам бор. Улар: «Улар мусулмонлар, ўз жжаҳолати туфайли узрли ҳисобланадилар. Шунинг учун улар бизнинг қизларимизга уйланишлари мумкин, биз уларнинг ортидан намоз ўқий оламиз ва улар мусулмоннинг мусулмон устидаги барча ҳақ-ҳуқуқларига эга бўлган мусулмонлар», – дейдилар. Улар бундан ташқари, бу одамларни кофир деб айтадиганларни «аҳли бидъат» деб атаб, уларни бидъатчиларга қандай муомала қилиш керак бўлса, шундай муомала қилиш керак, деб даъво қиладилар. Ҳатто улар сизларни (яъни, фатво қўмитасини) қабрларга ибодат қиладиганларни жаҳолати туфайли узрли ҳисоблайсиз, деб иддао қиладилар. Чунки сизлар гўёки (Ғабоший исмли) бир шахснинг

⁴⁶⁹ “ад Дурурус Сания”, 10/416-417.

қабрига ибодат қилувчиларни узрли деб ҳисоблайдиган бир ёзма ҳужжатини тасдиқлабсизлар. Шунинг учун биз сиздан жаҳолат сабабли узрли бўладиган ва узрли бўлмайдиган масалаларни очиқ-ойдин баён қиладиган мукаммал бир тадқиқот юборишингизни сўраймиз. Шунингдек, бу борада мурожаат қилиш мумкин бўлган манбаларни ҳам кўрсатишингизни сўраймиз. Сизларга миннатдорчилик билдириб қоламиз».

Қўмита шундай жавоб берди: «Бирор кишининг диний масалаларда жаҳолати туфайли узрли бўлиши ёки бўлмаслиги унинг далил-ҳужжатга етиши ёки етишмаслигига, масаланинг зоҳирий-очиқ ёки махфий бўлишига ҳамда инсонлар ақл-идрокининг кучли ёки заиф бўлишига қараб фарқ қилади. Кимки қабр эгаларидан зарарни даф қилиш ёки мусибатни кетказиш мақсадида ёрдам сўраса, унга бу иш ширк экани баён қилинади ва унга ҳужжат қоим қилинади. Бу ишни қилиш етказиш вожиблиги учун қилинади. Агар баён қилингандан кейин у ўз ишида қатъий турса, у мушрик ҳисобланади ва дунёда кофир сифатида муомала қилинади. Агар у бу ҳолатда вафот этса, охиратда аламли азобга дучор бўлади. Аллоҳ таоло шундай деган: **«То одамлар учун расуллардан кейин Аллоҳга қарши бирорта ҳужжат бўлмаслиги учун; юбордик»**,⁴⁷⁰ Шунингдек, Аллоҳ таоло шундай деган: **«То бирон пайғамбар юборгунимизча азоблагувчилар бўлмадик»**.⁴⁷¹ Яна Аллоҳ таоло шундай деган: **«Ушбу Қуръон "сизларни у билан огоҳ қилишим учун ва кимга етса (у ҳам огоҳ бўлиши учун)" менга ваҳий қилинди»**.⁴⁷² Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинади: Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам шундай деди: «Жоним қўлида бўлган Зотга қасамки, бу умматдан бирорта яҳудий ёки

⁴⁷⁰ Нисо сураси: 165 оят.

⁴⁷¹ Исро сураси: 15 оят.

⁴⁷² Анъом: 19.

насроний мени эшитиб, кейин мен юборилган нарсага иймон келтирмай ўлса, аниқ дўзах аҳлидан бўлади».⁴⁷³

Шу ва шунга ўхшаш оят ва ҳадислар ҳар қандай шахсга далил-ҳужжат келтирилиши ва баён қилиниши шарт эканини кўрсатади. Шунингдек, ким ислом даъвати етган юртда яшаб туриб, исломни қабул қилмаса ва ҳақиқатни ўрганишни ҳам истамаса, у ислом даъвати унга етган кишининг ҳукмида бўлади ва кофирликда туриб олган бўлади.

Бу ҳақда Абу Ҳурайра розияллоҳу анҳудан ривоят қилинган ҳадиснинг умумий маъноси далолат қилади. Бунга Мусо алайҳиссалом қавми ҳақида Аллоҳ таолонинг хабари ҳам гувоҳлик беради. Уларни Самирий адаштириб, бузоққа ибодат қилишга ундаган эди. Ҳолбуки, Мусо алайҳиссалом улар орасида ўзининг ўринбосари қилиб акалари Ҳорун алайҳиссаломни қолдириб кетган эдилар. Ҳорун алайҳиссалом уларга бузоққа ибодат қилмасликни айтиб насиҳат қилганларида, улар: «Мусо олдимизга қайтиб келгунича, биз унга ибодат қилишда давом этамиз», – деган.

Улар шу йўлда ширкка даъват этган кимсанинг гапига қулоқ солдилар, аммо тавҳидга чақирган кимсанинг сўзини рад қилдилар. Шу сабабли, Аллоҳ таоло уларни ўзларига қарши ҳужжат ўрнатган ҳолда, ширк йўлига кириб кетганлари учун узрли деб ҳисобламади. Чунки уларга тавҳидга даъват қиладиган одам бор эди, яъни Мусонинг тавҳидга даъват қилган замонида эди, ваҳийни қабул қилишлари учун сабаблар етарли эди».

Бу ҳақда Шайтонинг дўзах аҳли билан қилган баҳси, улардан воз кечиши ва улардан безорилиги ҳақида Аллоҳ таолонинг келтирган қиссаси ҳам гувоҳлик беради. Аллоҳ таоло шундай деди: «Қачон иш битганида, шайтон айтди: «Аниқки Аллоҳ сизларга ҳақ ваъда берган, ва мен эса сизларга ваъда бердим ва ваъдамни буздим.

⁴⁷³ Имом Муслим «Саҳиҳ» – Иймон китоби, аҳли китоблар Ислом рисолатига иймон келтиришининг вожиблиги ҳақидаги боб, 153 ҳадис.

Менинг сизларнинг устингизда ҳеч қандай ҳукмронлигим йўқ эди, магар мен сизларни чақирдим ва менга ижобат-итоат қилдингизлар. Бас, мени маломат қилманглар, ўзларингизни маломат қилинглар. Мен сизларнинг мададкорингиз эмасман ва сизлар ҳам менинг мададкорим эмассизлар. Илгари сизлар менга шерик қилган нарсангизни инкор қилдим». Аниқки, золимлар - улар учун аламли азоб бор!»⁴⁷⁴

Лекин, улар Шайтонинг ваъдасига ишонганликлари учун узрга эга бўла олмадилар, гарчи у уларни алдаб, ширкни зийнатлаган ва уларни унга оғдирган бўлса ҳам. Чунки шу билан бирга, Аллоҳнинг ҳақ ваъдаси ҳам бор эди – ким Унинг ваъдасига ишонса, Унинг шариатига амал қилиб, тўғри йўлига эргашса, улуғ мукофотга эришади.

Ислом тарқалган юртларга назар солган одам икки тоифани кўради. Биринчи тоифа: турли хил бидъатларга (ширкка олиб борадиган ва унга олиб бормайдиган) чақирувчилар. Улар одамларни алдайдилар, саҳиҳ бўлмаган ҳадислар ва ажабтовур қиссаларни келтириб, жозибадор ва ўзига тортадиган услубда баён қиладилар. Иккинчи тоифа эса: ҳақиқат ва ҳидоятга даъват қилади, Қуръон ва Суннатдан далиллар келтириб, биринчи гуруҳнинг даъватини ботиллигини очиб беради.

Бу тоифанинг даъвати ва баёни ҳужжатни барпо этиш учун етарли бўлади, гарчи уларнинг сони кам бўлса ҳам. Чунки аҳамиятли бўлган нарса – ҳақиқатни далиллари билан баён қилишдир, одамлар сонига қараш эмас. Агар инсон ақлли бўлса ва шундай юртларда яшаса, ҳақиқатни унинг аҳлидан таниб олиши мумкин. Агар чин дилдан уни изласа, нафсу ҳаводан ва мутаассибликдан халос бўлса, бойларнинг мол-давлатига, бошлиқларнинг обрў-эътиборига, мансабдорларнинг мартабасига алданмаса, фикрини тўғри сақласа ва ақлини ишлатса етарли, акс ҳолда у Аллоҳ таоло хабар берганлар

⁴⁷⁴ Иброҳим сураси: 22 оят.

қаторида бўлади: «Аниқки, Аллоҳ кофирларни лаънатлади ва улар учун дўзах-оловини тайёрлади. Улар унда абадий қоладилар. Улар бирон ёрдамчи ва қутқарувчи топа олмайдилар. У кунда уларнинг юзлари оловда ағдарилади ва улар: «Эҳ, агар Аллоҳга итоат қилганимизда ва Расулга итоат қилганимизда эди!» – деб айтадилар. Улар шундай ҳам дейдилар: «Эй Раббимиз! Биз ўз бошлиқларимизга ва катталаримизга итоат қилдик, натижада, улар бизларни йўлдан оздиришди. Эй Раббимиз! Уларга икки ҳисса азоб бер ва уларни катта лаънатга учрат!».⁴⁷⁵

Исломий бўлмаган юртларда яшаб, Набий соллаллоҳу алайҳи ва саллам ҳақида ҳам, Қуръон ва ислом ҳақида ҳам эшитмаган кимса – агар шундай одам ҳақиқатан мавжуд бўлса – «фатра аҳли» (вахий ва рисолатга етиша олмаганлар) ҳукмида бўлади. Ислом уламолари уни ислом шариатига, унинг асослари ва тафсилотларига даъват қилишлари вожибдир. Бу – ҳужжатни қоим қилиш ва унга узр бўлиши учун.

Қиёмат куни эса – ундайлар; дунёда ақлдан озган, ожизлиги, ёшлиги ёки таклиф (шаръий масъулият) йўқлиги сабабли таклиф қилинмаганлар каби муомалада бўлади.

Шариат ҳукмларининг далиллар борасида ёки далилларнинг ўзаро қарама-қаршилиги ва бир-бирини тортиб туриши туфайли тушунарсиз бўлган қисмларига келсак, бу борада хато қилган одамга «иймон келтирди» ёки «кофир бўлди» дейилмайди. Балки, «тўғри йўл тутди» ёки «хато қилди» дейилади. Тўғри йўл тутган киши икки баравар ажр олади, хато қилган эса узрли бўлади.

Бу борада инсонлар ўзларининг тушуниш даражалари, араб тили ва унинг таржимаси борасидаги билимлари, шариат матнлари – Қуръон ва Суннат – ҳақидаги маълумотлари, уларнинг саҳиҳ ёки

⁴⁷⁵ Аҳзоб сураси: 64-68 оят.

заиф эканини ажрата олишлари, насх ва мансухни билишлари каби омилларга қараб турлича бўлади.

Шунингдек, маълум бўладики, қабрларга ибодат қилувчиларни кофир деб билиб, тавҳидни ушлаб турган бир гуруҳ мўминлар ўзлари каби тавҳид аҳли бўлган, лекин у қабрпарастларнинг кофирлиги борасида иккиланиб қолган мўмин биродарларини кофир, деб ҳисоблашлари жоиз эмас. То уларга ҳужжат қоим қилингунча. Чунки уларнинг бундай тўхтаб қолишларида бир шубҳа бор, яъни улар: «Қабрга сиғиниб юрганларга ҳукм чиқаришдан олдин ҳужжатни барпо қилиш лозим», деб ҳисоблашади. Бу эса уларнинг шубҳасидир.

Лекин, яҳудийлар, насронийлар, коммунистлар ва уларга ўхшашларнинг кофирлигида ҳеч қандай шубҳа йўқ. Шунингдек, уларни кофир деб билмаганларнинг ҳам кофирлиги борасида ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Аллоҳ таоло барчамизга тавфиқ берсин! Уммат аҳволини тузатсин! Бизни ва уларни динимизга фаҳм ато этсин! Бизларни нафсларимизнинг ёмонликларидан, амалларимизнинг ёмон оқибатидан, Аллоҳ ва Унинг Расули ҳақида илмсиз гапиришдан асрасин! Албатта, У – бунга қодир ва барча ишларга ҳомийдир».⁴⁷⁶

5 - Доимий Фатво Қўмитаси фатвоси

Бу фатво Доимий Фатво Қўмитаси (Лажна Доима) томонидан - 6310 рақамли фатвода берилган. Унда саволга жавоб қилиб шундай дейилади: Агар бир кишига ислом даъвати етиб борган бўлса, у ҳолда Аллоҳнинг ҳужжати унга қарши ўрнатилган бўлади. Агар бирор киши ислом даъватидан беҳабар бўлса, у ҳолда ҳужжат унга қоим бўлмаган бўлади, бу эса барча даврларда қўлланадиган қоидадир.

⁴⁷⁶ «Фатава Лажна Даима» - «Доимий Фатво Қўмитасининг фатволари», 2/99-96.

Уламоларнинг вазифаси – ўз имкониятлари даражасида исломни тушунтириш ва етказишдир.

Ва Аллоҳдан тавфиқ тилаб қоламиз. Аллоҳнинг салавати ва саломи Пайғамбаримиз Муҳаммадга, унинг оиласи ва саҳобаларига бўлсин".⁴⁷⁷

6 - Доимий Қўмита Фатвосида, 2229 рақамли яна бир жавоб:

«Исломга нисбатан маълум бир ширк турларини қилган мусулмонлар билан умуман исломни тан олмаган мушриклар ўртасида фарқ борми?»

Қўмита шундай жавоб берган: «Исломга нисбатан ширкка олиб борувчи бидъатларга ботиб қолган кимса билан исломга умуман кирмаган шахс ўртасида шариатдаги никоҳнинг ҳаромлиги ва меросдаги тўсиқ жиҳатидан ҳеч қандай фарқ йўқ. Бироқ, улар орасида куфр даражаси ва бунинг дунё ва охиратдаги жазоси жиҳатидан фарқ мавжуд.

Биринчи тоифа: Исломдан қайтган муртад ҳисобланади. Унга тавба қилиш таклиф этилади. Агар тавба қилса – яхши, акс ҳолда муртадлик сабабли ўлдирилади. Унинг мол-мулки эса ҳадисда айтилганидек, хазинага (Байтул молга) тушади, унинг хотини ва оиласига қолмайди. Пайғамбар соллаллоҳу алайҳив а саллам шундай деган: «Кимки динини ўзгартирса, уни ўлдилинг».⁴⁷⁸

Иккинчи тоифа: умуман исломга кирмаган кимсалар бўлиб, улар исломга даъват қилинади. Агар исломни қабул қилсалар – яхши, қабул қилмасалар, уларга қарши бошқа кофирлар сингари уруш қилиши, жанг қилиш шаръий бўлади. Агар урушда ғолиб келинса,

⁴⁷⁷ «Фатава ал-Лажна ад-Даима», 2/30-31.

⁴⁷⁸ Бухорий Саҳиҳда кетилрган, - Муртадни тавба қилидириш китоби – Муртад эркак ва аёлни тавба қилдириш ҳукми бобида, 9/15-6922.

уларнинг мол-мулки мусулмонлар учун ғанимат ёки файъ ҳисобланади. Агар улар урушсиз ўлса, мерослари ўз диндошларига тегишли бўлади.

Бироқ, аҳли китоб ва мажусий мушриклар бундан мустасно. Агар улар хор ҳолатда жия тўлашга рози бўлсалар, улар билан тинчлик ўрнатилади, акс ҳолда, уларга қарши имкон қадар кураш олиб борилади. Бу ҳақда Аллоҳ таоло шундай деган: **«Аллоҳга ва Охират кунига ишонмайдиган, Аллоҳ ва Унинг Расули ҳаром қилган нарсаларни ҳаром демаганлар ва Ҳақ динга кирмаган аҳли китоблардан бўлганларга қарши улар ўз қўллари билан хор ҳолатда жия тўлагунга қадар жанг қилинглари».**⁴⁷⁹

Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам Ҳажар шаҳридан бўлган мажусийлардан жия олгани ҳам саҳиҳ далиллар билан собитдир.

Аллоҳдан тавфиқ сўраймиз. Пайғамбаримиз Муҳаммадга, унинг оиласи ва асҳобларига салавоту саломлар бўлсин».⁴⁸⁰

7 - Шайх Абдулазиз ибн Боз фатвоси

Шайх Абдулазиз ибн Боз раҳимаҳуллоҳдан сўралди: «Агар бирор мусулмон жоҳиллик сабабли ширк амалларини – масалан, Аллоҳдан бошқасига назр қилиш ёки қурбонлик сўйиши каби ишлар – қилса, у узрли ҳисобланадими?»

У киши раҳимаҳуллоҳ бундай жавоб берди: «Бу масала икки турга бўлинади: Биринчи қисм: жоҳиллик сабабли узрли бўладиган ҳолатлар. Иккинчи қисм: жоҳиллик сабабли узрли бўлмайдиган ҳолатлар.

⁴⁷⁹ Тавба сураси: 29 оят.

⁴⁸⁰ «Фатава Лажна Даима», 1/753. Дорул Осима нашри. Риёз, Саудия.

Бу иккинчи қисмдагилар: Агар киши мусулмонлар орасида яшаб, ширкка йўл қўйса ва Аллоҳдан бошқасига ибодат қилса, у узрли бўлмайди. Чунки у ўз динини ўрганиш ва ҳақиқатни билишга ҳаракат қилмаган ҳолда буни қилган. Шунинг учун у Аллоҳдан бошқасига – ўликларга, дарахтларга, тошларга, бутларга ёки бошқа нарсаларга – ибодат қилишда узрли ҳисобланмайди. Негаки у динидан юз ўгирган ва ғофил қолганлардан. Аллоҳ таоло бу ҳақда шундай деган: «Куфр келтирганлар огоҳлантирилган нарсадан юз ўгирувчилардир».⁴⁸¹

Пайғамбар соллаллоҳу алайҳи ва саллам ўз онаси учун истиғфор сўрашга изн сўраганларида, у кишига рухсат берилмаган. Чунки у жоҳилият даврида ва ўз қавми – бутларга сиғинувчилар динида вафот этган эди. Шунингдек, бир киши Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва салламдан ўз отасининг аҳволи ҳақида сўраганида, шундай деганлар: «У дўзахдадир». Бу сўзлардан сўнг у кишининг юзида ранги ўзгарганини кўриб, Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи ва саллам унга шундай деди: «Менинг отам ҳам, сенинг отанг ҳам дўзахдадир».⁴⁸²

Чунки улар ширк ҳолатида ва Аллоҳдан бошқасига ибодат қилган ҳолда вафот этган эдилар.

Энди мусулмонлар орасида яшаб туриб, Бадовийга, Имом Хусайнга, шайх Абдулқодир Жайлонийга, Расулуллоҳ Муҳаммад алайҳиссаломга, Имом Алига ёки бошқа кишиларга ибодат қилаётган кимсалар ҳақида нима дейиш мумкин?! Улар ва шундайлар ўзларига берилган имкониятларга қарамасдан ширкка қўл урганлар. Уларнинг орасида Қуръон мавжуд, Расулуллоҳ соллаллоҳу алайҳи ва саллам суннати мавжуд, аммо улар бу

⁴⁸¹ Анбиё сураси 63 оят.

⁴⁸² Муслим, «Саҳиҳ», Иймон китоби, «Куфр ҳолатида вафот этганлар дўзахда бўлишлари ҳақида»ги боби, 1/191, ҳадис рақами: 203.

ҳақиқатлардан юз ўгирган. Шунинг учун улар, аввалгилардан ҳам кўра, узрли эмаслар».

Биринчи қисмга қайтсак: Жаҳолати сабабли узрли бўлган кишилар. Масалан: исломдан узоқ, олис ҳудудларда улғайганлар ёки бошқа сабабларга кўра, масалан: «фатра аҳли» ва улар каби Пайғамбарнинг даъвати етиб бормаганлар. Бундай кишилар ўз нодонлиги сабабли узрли ҳисобланадилар ва уларнинг ишлари Аллоҳ таолонинг ихтиёридадир. Тўғри фикр шуки, қиёмат куни улар ҳам синовдан ўтказилади: агар буйруққа итоат қилсалар, жаннатга кирадилар, агар осийлик қилсалар, дўзахга киритиладилар. Бу ҳақда Аллоҳ таоло шундай деган: **«То бирон пайғамбар юборгунимизча азоблагувчилар бўлмадик».**⁴⁸³ Шунингдек, бу борада саҳиҳ ҳадислар ҳам ворид бўлган.

Бу масалани Имом Ибнул Қаййим раҳимаҳуллоҳ «Торийқул ҳижротайн» китобининг охирида «Мукаллафлар табақасида» ҳақида баён қилар экан, кенгроқ ёритиб берган. Унинг фойдали сўзларини ўша ердан мутолаа қилиш тавсия этилади.⁴⁸⁴

⁴⁸³ Исро сураси: 15 оят.

⁴⁸⁴ Шайх Абдулазиз Ибн Бознинг «Мажмуъл Фатава», 2/528-530. Дарул Ватан нашри.

Мундарижа

Таржимондан кириш сўзи	3
Муҳим атамалар	8
Шайх Солиҳ ибн Фавзон муқаддимаси	28
Фазилатли Шайх Аллома Доктор Абдулазиз ибн Абдуллоҳ Рожиҳий тақдимлари	30
Фазилатли Шайх Доктор Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Жарбуънинг тақдими	33
Аллома Шайх Абдуллоҳ ибн Абдурахмон Саъд тақдими	35
Доктор Зиёб ибн Саъд Оли Ҳамадон Ғомидий	44
Фазилатли Шайх Носир ибн Аҳмад Суҳожий тақдими	48
Фазилатли Шайх Иъсом ибн Бадийъ Хозражий тақдими	50
Муқаддима	53
Биринчи фасл: Жаҳолатнинг таърифи, унинг кўринишлари ва шаръий далилнинг баёни.	61
Биринчи тадқиқот: жаҳолатнинг таърифи ҳақида муқаддима	62
Иккинчи тадқиқот: бу масалада муҳолиф бўлганларга зид бўлган Аллоҳнинг ҳужжати, деб ҳисобланган - ҳақиқий - шаръий далилнинг баёни.	69

Иккинчи фасл: Олимлар наздида барчага маълум бўлган (зоҳир) ва махфий (нозик ва мураккаб) масалалар ўртасидаги фарқнинг исбот қилингани ва ушбу масалаларга тегишли жиҳатлар.	73
Биринчидан. Фасл муқаддимаси	74
Иккинчидан. Биринчи тадқиқот	76
Учинчидан. Иккинчи тадқиқот: Зоҳирий масалалар остига кирадиган ишлар.....	78
Тўртинчидан. Учинчи тадқиқот: Махфий масалалар остига кировчи нарсалар	81
Бешинчидан. Тўртинчи тадқиқот: Олимларнинг сўзлари.....	83
Олтинчидан. Бешинчи тадқиқот: Улуғ имомларга таққослаб Шайхулислом Ибн Таймия наздидаги дин асослари ва фаръий масалаларига аниқлик киритиш.	92
Учинчи фасл: Такфир масалаларида қасд қилинган ниятларни эътиборга олишни муҳокама қилиш	102
Биринчи тадқиқот: Қасднинг маъноси ва унинг турларини баён қилиш	103
Иккинчи тадқиқот: Маълум бўлган (зоҳирий) масалаларда куфр саналган сўз ва амалларда; ният ва эътиқод маъносида – қасд қилишнинг шарт қилинмагани ҳақида Қуръондаги далиллар....	105
Учинчи тадқиқот: Суннатдан далиллар: зоҳирий очик-ойдин масалаларда ният ва эътиқод маъносидаги «қасд қилиш» шarti эътиборга олинмаслиги	110

Тўртинчи тадқиқот: Олимларнинг очик-ойдин зоҳирий масалаларда эътиқод маъносидаги қасд-ният қилиш шарт эмаслиги ҳақидаги сўзлари	115
Тўртинчи фасл: Маълум (зоҳирий) ва махфий (нозик) масалаларда ҳужжатни қоим қилишнинг кўриниши	122
Биринчидан: Фасл муқаддимаси	123
Иккинчидан. Биринчи тадқиқот: Ҳужжатни ўрнатиш масаласида уламоларнинг умумий айтган сўзларидан мисоллар.....	125
Учинчидан. Иккинчи тадқиқот: Уламоларнинг ҳужжатни ўрнатиш иборасини изоҳлашга оид сўзлари	128
Тўртинчидан: Фаслга хулоса	135
Бешинчи фасл. Қоида: «Таълим олиш имконияти»	137
Биринчи тадқиқот: Қоидага оид мисоллар ва уларнинг кўринишлари. Олимлар томонидан буни очик айтган кишиларнинг сўзлари	138
Иккинчи тадқиқот: Ушбу қоидани ва унга тегишли мисолларни баён қилувчи таниқли олимларнинг сўзлари.	140
Олтинчи фасл: Қуръони карим етиб борган кишиларга тавҳид масалаларини билмаслик ва кўркўрона тақлид қилиш Қуръони каримдаги далилларга кўра узр бўлмайди	146
Еттинчи фасл: Таниқли олимларнинг зоҳирий-маълум масалаларда жаҳолат сабабли узр берилмаслиги ҳақидаги баёнотлари.....	159
Биринчи тадқиқот: Ҳанафий уламоларнинг сўзлари.....	161

Иккинчи тадқиқот: Моликий уламоларнинг зоҳирий масалаларда жаҳолат сабабли узр бериш йўқлиги ҳақидаги сўзлари.	163
Учинчи тадқиқот: Шофеъий уламоларнинг зоҳирий масалаларда жаҳолат сабабли узр бериш йўқлиги ҳақидаги сўзлари.	166
Тўртинчи тадқиқот: Ҳанбалий уламоларнинг зоҳирий масалаларда жаҳолат сабабли узр бериш йўқлиги ҳақидаги сўзлари.	169
Олтинчи тадқиқот: Баъзи мужтаҳидлик даражасига етган имомларнинг зоҳирий масалаларда жаҳолат сабабли узр бериш йўқлиги ҳақидаги сўзлари.	176
Еттинчи тадқиқот: Кейинги мутааххир олимларнинг зоҳирий масалаларда жаҳолат сабабли узр бериш йўқлиги ҳақидаги сўзлари.	180
Саккизинчи фасл: Муртадлик (ридда) ва унга тегишли шартларининг таърифи ҳақида фуқаҳоларнинг сўзлари, ва муртадлик шартлари ичида «билишлик» шарти айтиб ўтилмагани.	185
Биринчи тадқиқот: Муртадлик бобидаги фуқаҳоларнинг сўзлари	186
Иккинчи тадқиқот: Олимлар – муртадлик бобидан истисно қилган ҳолатлар.....	189
Учинчи тадқиқот: Ридда бобида иститоба – тавбага чақиришнинг маъносини муҳокама қилиш.....	192

Фасл хулосаси	196
Тўққизинчи фасл: Жаҳолат узри умумийлиги ҳақида келтирилган энг машҳур эътирозлар ва уларнинг илмий муҳокамаси	197
Муқаддима	198
Биринчи тадқиқот: «Зот Анвот» воқеасини таҳлил қилиш	199
Иккинчи тадқиқот: Ўзини ёқиб кул қилган одам ҳақидаги ҳадис	207
Учинчи тадқиқот: Оиша розияллоҳу анҳонинг ҳадисини таҳлил қилиш	223
Бешинчи тадқиқот: Муоз ибн Жабал розияллоҳу анҳунинг сажда қилиш воқеаси	258
Олтинчи тадқиқот: Ҳузайфа ибн Ямон розияллоҳу анҳунинг ҳадисини таҳлил қилиш	270
Еттинчи тадқиқот: Қавод – қасос воқеаси.	276
Саккизинчи тадқиқот: Ижмоъ даъвосини таҳлил қилиш	281
Хотима: Улуғ уламоларнинг жоҳиллик узри ва шахсни такфир қилиш ҳукми борасидаги фатволари	288
1 - Шайх Ҳусайн ва шайх Абдуллоҳ ибн Муҳаммад ибн Абдулваҳҳобнинг фатвоси:	288
2 - Шайх Ҳамад ибн Носир ибн Муъаммар (Нажд даъвати уламоларидан) берган фатво:	289
3 - Нажд диёрининг муфтийси Шайх Абу Бутин фатвоси	291

4 – Саудия Арабистонидаги Доимий Илимий Тадқиқот ва Фатво Қўмитасининг - 11043 рақамли фатвоси.....	292
5 - Доимий Фатво Қўмитаси фатвоси	297
6 - Доимий Қўмита Фатвосида, 2229 рақамли яна бир жавоб:	298
7 - Шайх Абдулазиз ибн Боз фатвоси.....	299